

**Міністерство освіти і науки України
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького**

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Bohdan Khmelnytsky
National University of Cherkasy**

**ISSN 2076-5908 (Print)
DOI: 10.31651/2076-5908-2023-1**

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

**Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ**

**BULLETIN
OF CHERKASY
UNIVERSITY
HISTORICAL SCIENCES**

№ 1. 2023

**Черкаси - 2023
Cherkasy - 2023**

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького.

Свідоцтво про державну перереєстрацію КВ № 21390-11190Р від 25.06.2015 р.

Збірник наукових праць містить статті, в яких висвітлено актуальні проблеми історії України, історіографії та методології історичних досліджень, всесвітньої історії. У збірнику також уміщено огляди та рецензії українських і зарубіжних наукових і навчально-методичних видань, наукова хроніка тощо.

Для широкого кола науковців, викладачів, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичною наукою.

Наказом Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 № 409 видання включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б».

Випуск збірника наукових праць Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки» рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 11 від 22.06.2023 р.).

Збірник наукових праць індексовано в міжнародній наукометричній базі *Index Copernicus (ICV 2023: 58.53)*.

Голова редакційної колегії:

д. і. н., проф. *С. В. Корновенко*

Заступник голови редакційної колегії:

к. і. н., доц. *А. П. Іржавська*

Відповідальний секретар:

д. і. н., доц. *К. В. Івангородський*

Редакційна колегія:

д. і. н., проф. *В. Ф. Босчко*; к. і. н., доц. *Г. М. Голиш*; к. і. н. *О. М. Донік*; д. і. н., проф. *Н. І. Земзюліна*; к. і. н., доц. *В. О. Кірєєва*; д. і. н., проф. *С. В. Кульчицький*; к. і. н., доц. *Л. Г. Лисиця*; д. і. н., проф. *В. В. Масненко*; к. і. н., проф. *В. М. Мельниченко*; д. і. н., проф. *А. Г. Морозов*; д. і. н., проф. *С. С. Падалка*; д. і. н., проф. *О. Г. Перехрест*; д. і. н., проф. *Ю. П. Присяжнюк*; к. політ. н., доц. *М. І. Ратніков*; д. і. н., проф. *З. В. Священко*; д-р габілітований, проф. *Павел Серженга* (Польща); д. і. н., проф. *Л. І. Синявська*; д. і. н., проф. *Є. Г. Сінкевич*; д-р габілітований, проф. *Анджей Стемпнік* (Польща); к. і. н., доц. *Р. П. Сухацький*; д. і. н., проф. *І. А. Фареній*; д. і. н., проф. *А. Ю. Чабан*; д. і. н., проф. *М. Шмигель* (Словаччина).

За дотримання права інтелектуальної власності, достовірність матеріалів та обґрунтування висновків відповідають автори.

Адреса редакційної колегії:

18000, Черкаси, бульвар Шевченка, 81,

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, к. 508,

тел. (067) 709-05-28

web-сайт: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>

e-mail: historycnu@gmail.com

© Автори, 2023

© Черкаський національний університет, 2023

Founder, editor, publisher and manufacturer - Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy.

Certificate of state re-registration KB № 21390-11190P dated 25.06.2015.

The collection of scientific works contains articles that cover current issues of Ukrainian history, historiography and methodology of historical research, and world history. The collection also contains overviews and reviews of Ukrainian and foreign scientific and educational publications, scientific chronicles, etc.

For a wide range of scholars, teachers, graduate students, students and anyone interested in historical science.

By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 17.03.2020 No 409 the edition is included to the Register of Scientific Professional Editions of Ukraine of «B» Category.

Issue of a collection of scientific works Bulletin of Cherkasy University. The series “Historical Sciences” is recommended for printing and distribution via the Internet by the Scientific Council of the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Minutes № 11 of June 22, 2023).

Collection of scientific works indexed in the international scientific database Index Copernicus (ICV 2023: 58.53).

Chair of the Editorial Board:

Dr. of hist. sc., Prof. *S. V. Kornovenko*

Deputy Chairman of the Editorial Board:

Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *A. P. Irzhavska*

Secretar responsible:

Dr. of hist. sc., Assoc. Prof. *K. V. Ivangorodsky*

Editorial board:

Dr. of hist. sc., Prof. *V. F. Boyechko*; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *G. M. Golysh*; Cand. of hist. sc., *O. M. Donick*; Dr. of hist. sc., Prof. *N. I. Zemziulina*; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *V. O. Kireeva*; Dr. of hist. sc., Prof. *S. V. Kulchytskyi*; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *L. G. Lysytsya*; Dr. of hist. sc., Prof. *V. V. Masnenko*; Cand. of hist. sc., Prof. *V. M. Melnychenko*; Dr. of hist. sc., Prof. *A. G. Morozov*; Dr. of hist. sc., Prof. *S. S. Padalka*; Dr. of hist. sc., Prof. *O. G. Perehrest*; Dr. of hist. sc., Prof. *Y. P. Prysyajniuk*; Cand. of pol. sc., Assoc. Prof. *M. I. Ratnikov*; Dr. of hist. sc., Prof. *Z. V. Syvashchenko*; Dr. Hab., Prof. *Pawel Sierzhenga* (Poland); Dr. of hist. sc., Prof. *L. I. Synyavska*; Dr. of hist. sc., Prof. *Y. G. Sinkevich*, Dr. Hab., Prof. *Andrzej Stempnik* (Poland); Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *R. P. Suhatsky*; Dr. of hist. sc., Prof. *I. A. Farenny*, Dr. of hist. sc., Prof. *A. Y. Chaban*; Dr. of hist. sc., Prof. *M. Schmigel* (Slovakia)

The authors are responsible for the respect of intellectual property rights, the accuracy of the materials and the justification of the conclusions.

Editorial Board Address:

18000, Cherkasy, Shevchenko Boulevard, 81,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 508,

tel. (067) 709-05-28

Website: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>

e-mail: historycnu@gmail.com

© Authors, 2023

© Cherkasy National University, 2023

ЗМІСТ

Історіографія та методологія

Ковальчук Антон

Українська соціал-демократична спілка і селянство Наддніпрянщини на початку урядової реакції 1907–1910 рр. за матеріалами газети «Правда» 8

Корновенко Сергій, Морозов Анатолій

Аграрна історія України: цивілізаційний підхід 19

Кретов Павло, Кретова Олена

Формування досвіду: феноменологічний аспект історичної реальності. 35

Мовчан Ольга

Сучасна українська історіографія голоду 1921–1923 рр. в Україні: регіональний аспект проблеми 45

Тимченко Роман

Селянські повстання доби Гетьманату Павла Скоропадського в сучасній українській історіографії 60

Шаповал Лариса

Українська історіографія періодизації нової економічної політики (1921–1929) в роки незалежної України 67

Політика пам'яті

Івангородський Костянтин

Меморіальне законодавство РФ як засіб окупаційної політики: історико-правовий аналіз (Частина I. Теорія та практика кремлівської історичної політики). 78

Василик Тетяна

Віртуальний меморіал пам'яті полеглих шевченківців «Герої не вмирають...» у формуванні історичної пам'яті 93

Історія України

Котельницький Назар

Політика земської ліберальної партії Північної України у галузі сільського господарства (70-ті рр. XIX ст.) 100

Малиновський Борис

Політична пропаганда в Україні (1918): гетьманський уряд і більшовики 110

Мелекєсцев Кирило

Аграрні та селянські образи історії України в умовах інформаційного протистояння 120

Силка Оксана

Комунікація у земському середовищі наприкінці XIX – на початку XX ст.: ветеринарна справа (на матеріалах Золотоніського повіту Полтавської губернії) . . . 127

Тацієнко Наталія

Повсякденні умови праці українського селянства в другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі Уманського повіту Київської губернії) 137

Всесвітня історія

Іржавська Анжела, Кіреєва Вікторія

Передумови та причини колоніальної експансії європейських держав на Африканському континенті. 146

Спогади

Пиріг Руслан

Визначний очільник архівної галузі Української РСР (до 100-річчя від дня народження О. Г. Мітюкова) 153

Рецензії та огляди

Корновенко Сергій

Сучасний український історичний дискурс із історії єврейського народу країн Східної Європи 158

Савченко Сергій

Козацькі ватажки, гнобителі народу, розпусні прожигателі життя, полум'яні революціонери 160

CONTENTS

Historiography and methodology

Kovalchuk Anton

The Ukrainian social democratic union and the peasantry of Transdniprian region at the beginning of the government reaction 1907-1910: according to the materials of “Pravda” newspaper 8

Kornovenko Serhii, Morozov Anatolii

Agrarian history of Ukraine: civilizational approach 19

Kretov Pavlo, Kretova Olena

Formation of experience: the phenomenological aspect of historical reality 35

Movchan Olga

Modern Ukrainian historiography of the famine of 1921-1923 in Ukraine: regional aspect of the problem 45

Tymchenko Roman

Peasant uprisings of Pavlo Skoropadskyi’s Hetmanate in modern Ukrainian historiography . . . 60

Shapoval Larysa

Ukrainian historiography of the periodication of the new economic policy (1921-1929) in the years of Ukrainian independence 67

Memory policy

Kostiantyn Ivangorodsky

Memorial legislation of the Russia as occupation policy tool: historical and legal analysis (Part I. Theory and practice of the Kremlin’s historical policy) 78

Vasylyk Tetiana

The virtual memorial to the people of Shevchenko University fallen of war «Heroes do not die...» in the formation of historical memory 93

History of Ukraine

Kotelnitsky Nazar

Policy of the land liberal party of Northern Ukraine in the field of agriculture (70s of the 19th century) 100

Malynovsky Borys

Political propaganda in Ukraine (1918): the hetman government and the bolsheviks 110

Mieliekiestsev Kyrylo

Agrarian and peasant images of the history of Ukraine in the conditions of informational confrontation 120

Sylka Oksana

Communication in the earth environment at the end of the XIX – beginning of the XX century: veterinary case (based on the materials of the Zolotonosha district of Poltava province) 127

Tatsiyenko Natalia

Everyday working conditions of the Ukrainian peasantry in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century (on the example of Uman district of Kyiv guberniya) 137

World History

Irzhavska Anzhela, Kirieieva Victoria

Background and reasons for the colonial expansion of European states on the African continent 146

Memories

Pyrih Ruslan

Prominent head of the archival branch of the Ukrainian SSR (to the 100th anniversary of the birth of O. G. Mityukov). 153

Reviews

Kornovenko Serhii

Contemporary Ukrainian historical discourse on the history of the Jewish people of Eastern European countries 158

Savchenko Serhiy

Cossack leaders, oppressors of the people, disruptive burners of life, flaming revolutionaries 160

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ

УДК [930.2:070]:329(477)“1907/1910”
DOI: 10.31651/2076-5908-2023-1-8-18

Anton Kovalchuk

*PhD student, PhD student of the Department of Archaeology, Special
Historical and Legal Disciplines, Kamianets-Podilskyi National
Ivan Ohienko University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3373-6853>
e-mail: antonkov@ukr.net*

THE UKRAINIAN SOCIAL DEMOCRATIC UNION AND THE PEASANTRY OF TRANSDNIPRIAN REGION AT THE BEGINNING OF THE GOVERNMENT REACTION 1907–1910: ACCORDING TO THE MATERIALS OF «PRAVDA» NEWSPAPER

Abstract. *The purpose of the study is to highlight the cooperation between the Social Democratic Union and the peasantry of Ukrainian provinces in the period of the government reaction of 1907-1910, according to the materials of “Pravda” newspaper.*

The scientific novelty *lies in the fact that the author investigated the issue of cooperation between the Ukrainian Social Democratic Union and the peasants in the conditions of the government reaction, which began in the Russian Empire in June 1907. The reports of local organizations about their activities, which were sent to the editorial board, are compared in detail with intelligence data of the secret police; verified the information about the situation and main tasks of the RSDLP (Russian Social Democratic Labour Party) organizations in Ukrainian villages of the Russian Empire in 1907-1910.*

Conclusions. *The events of the 1905-1907 revolution forced the Social Democrats to turn their attention to the peasantry as one of the largest social strata participating in revolutionary uprisings. In the competitive struggle with the Socialist-Revolutionary Party, the Ukrainian wing of the RSDRP - the Bund - was able to quality organized work in the villages. However, in the conditions of government repression that began in 1907, its organizations suffered greatly, which forced the Bund members to restore the work of destroyed organizations and create new ones. To this end, the newspaper “Pravda” was revived to consolidate the party movement, inform local Marxists about the state of affairs in the RSDRP, and serve propaganda literature to implement the main tasks they carried out in the villages. The main direction of work with the agricultural proletariat was recognized by the Bund members as agitation and determination of the place of the peasant protest movement, dissemination of revolutionary literature, facilitation of the organization of rural party centers, and holding local conferences. However, in the conditions of police persecution, such activity of local members proved to be quite problematic and non-systematic, and interaction with the agrarian proletariat was episodic and was solely based on their initiative and the sympathies of social democrats workers. Under such conditions, representatives of the Ukrainian Social Democratic Party (USDP) implemented a new tactic of cooperation with peasants, organizing consumer cooperatives through which they tried to exercise social democratic representation in local government bodies.*

Key words: *Ukrainian Social Democratic Union, social democrats, peasantry, “Pravda” newspaper, government reaction.*

Антон Ковальчук

*аспірант кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
м. Кам'янець-Подільський, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3373-6853>
e-mail: antonkov@ukr.net*

УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА СПІЛКА І СЕЛЯНСТВО НАДДНІПРЯНЩИНИ НА ПОЧАТКУ УРЯДОВОЇ РЕАКЦІЇ 1907–1910 рр. ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «ПРАВДА»

***Анотація.** Мета дослідження – висвітлити співпрацю Спілки з селянством українських губерній Російської імперії під час урядової реакції 1907 – 1910 рр. на основі матеріалів газети «Правда».*

***Наукова новизна** полягає в тому, що автор дослідив питання співпраці УСДС із селянами в умовах урядової реакції, що почалася в Російській імперії в червні 1907 р. Детально зіставлено повідомлення місцевих організацій про їхню діяльність, які надходили до редакційної колегії, з агентурними даними таємної поліції, верифіковано інформацію про становище та основні завдання організацій РСДРП в українських селах Російської імперії в 1907 – 1910 рр.*

***Висновки.** Події революції 1905-1907 рр. змусили соціал-демократів звернути увагу на селянство як на один із найбільших суспільних прошарків, що брав участь у революційних виступах. У конкурентній боротьбі з Партією соціалістів-революціонерів якісну роботу в селах вдалось організувати українському крилу РСДРП – Спілці. Проте в умовах урядової реакції, що розпочалася в 1907 р., її організації значно постраждали, що змусило спілківців відновлювати роботу зруйнованих організацій та створювати нові. Для цього було відновлено видання газети «Правда», що мала консолідувати партійний рух, інформувати місцевих марксистів про стан справ у РСДРП та виступити агітаційною літературою для реалізації основних завдань, які вони виконували в селах. Головними напрямом роботи з хліборобським пролетаріатом спілківці визначали агітацію та визначення місця селянського протестного руху, поширення революційної літератури, сприяння організації сільських партійних осередків і проведення місцевих конференцій. Проте в умовах поліцейських переслідувань така діяльність місцевих членів виявилася доволі проблематичною та не системною, а взаємодія з аграрним пролетаріатом була епізодичною та трималася суто на їхній ініціативі та робітників, що співчували соціал-демократії. За таких умов, представники УСДС реалізували нову тактику співпраці з селянами, організували споживчі товариства, через які намагались здійснювати соціал-демократичне представництво в місцевих органах влади.*

***Ключові слова:** Українська соціал-демократична спілка, соціал-демократи, селянство, газета «Правда», урядова реакція.*

Постановка проблеми. Тривале перебування України в складі радянської тоталітарної держави сформуvalo заангажоване висвітлення історії соціал-демократичного руху. Відновлення її незалежності створило передумови для розвитку сучасних тенденцій в історичній науці, що полягають, зокрема, в об'єктивному переосмисленні подій минулого. Дослідження взаємовідносин соціал-демократів із селянами описано як радянськими, так і сучасними українськими дослідниками, проте важливо ввести до обігу наукову інформацію, яка з ідеологічних причин ігнорувалася (маємо на увазі матеріали газети «Правда», редактованої Л. Троцьким і членами УСДС) та з'ясувати, яким чином партійна преса допомагала здійснювати марксистську агітацію в селах в умовах урядової реакції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему діяльності соціал-демократів у середовищі селянства висвітлено Н. Ковальновою. Нею, зокрема, спростовано міф радянської історіографії про союз робітничого класу і хліборобів, а також з'ясовано організаційну роботу РСДРП в українському селі на початку ХХ ст. Д. Кудінов¹ розглянув селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 р. – лютому 1917 р. Діяльність окремих сільських партійних осередків на території Подільської губернії охарактеризував у своїй

¹ Кудінов Д. В. Селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 р. - лютому 1917р.: історіографія (дис. ... д-ра іст. наук.). Київ : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2015. 464 с.

монографії С. Ткач². Дослідник історії Української соціал-демократичної спілки О. Федьков³ комплексно вивчив діяльність спілківців в українських селах на початку ХХ ст. О. Житков⁴ здійснив огляд новітніх джерел із аграрного питання у вітчизняній громадсько-політичній думці Наддніпрянщини на початку ХХ ст. Проте у зазначених дослідженнях недостатньо звернено увагу на те, яким чином партійна преса допомагала марксистам у проведенні агітаційної та організаційної роботи серед землеробів у роки жорстких репресій та переслідувань в умовах третьочервненої монархії.

Джерельною базою нашого дослідження стали замітки про діяльність УСДС в українських селах, опубліковані в газеті «Правда». Для об'єктивного висвітлення ми порівняли такі повідомлення з архівними матеріалами Центрального державного історичного архіву України, м. Києва (ЦДАК України). Документи поліцейських органів, що зберігаються у цій установі, реалізували можливість пролити світло та доповнити окремі сторінки діяльності селянських соціал-демократичних організацій в українських губерніях Російської імперії.

Мета статті. Висвітлити співпрацю УСДС із хліборобами українських губерній Романівської імперії під час урядової реакції 1907 – 1910 рр., опираючись на матеріали газети «Правда».

Виклад основного матеріалу. У період першої російської революції різні політичні сили намагалися використати революційно налаштовану масу для досягнення власних політичних цілей. У своїй діяльності вони намагались звертатись до міських робітників, до селян, апелюючи до проблем, які ці та інші соціальні верстви хотіли вирішити під час розгортання революційного руху. Протест був настільки потужним та багатограним, що не оминув сільських жителів, які склали значну частину населення українських губерній Російської імперії. Соціал-демократи, які в попередній період розробляли свої програмні документи, опираючись на міських пролетаріїв як базу революції, були не готові до того, що аграрії зможуть показати гідний організований протестний рух. Російські марксисты, які на період 1905 р. оформились у два табори, намагались частково заручитися підтримкою селян. Більшовики виступали за націоналізацію поміщицьких земель, натомість хотіли використати хліборобів для досягнення власних політичних завдань, а меншовики вважали пріоритетною роботу з заводськими трудівниками. Обидві фракції соціал-демократів фактично зберігали зв'язок із селом на низькому рівні, орієнтуючись у своїй діяльності на широкий робітничий рух у містах. Лідер меншовиків Ю. Мартов описав цей процес в жовтні 1905 р. таким чином: «До селянської маси ми доступу не маємо»⁵. Особливість суспільної свідомості землеробів полягала в повільному прийнятті будь-яких ідей, що приходили до їхньої спільноти з модерного світу. Ситуація змінилась в 1905 – 1907 рр. Пропаганда марксистів справила сильний вплив на погляди, революційні ідеї та традиційні уявлення, що тісно переплелися в ідеології сільських жителів, але не замінили їх⁶.

Фактично відмінність мислення селян від міських низів, з яким звикли працювати меншовики, стало ключовою причиною їхніх слабких зв'язків. Додатково на це вплинула відсутність коштів для проведення якісної агітації та налагодження взаєморозуміння. Серед соціал-демократичних організацій лише Українській соціал-демократичній спілці (УСДС) вдалося налагодити роботу в сільській місцевості під час революції 1905 – 1907 рр.⁷

Радянський дослідник Є. Морховец, у 20-х рр. минулого століття в своїй праці, присвяченій селянському рухові у роки першої російської революції, зазначав, що партійну роботу на селі головним чином здійснювали лише спілківці, а соціалісти-революціонери

² Ткач С. Політичні партії та організації в суспільному житті Подільської губернії на початку ХХ ст. (дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01). Кам'янець-Подільський, 2015. 321 с.

³ Федьков О. Українська соціал-демократична спілка на початку ХХ ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності: монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 600 с.

⁴ Житков О. Аграрне питання у вітчизняній громадсько-політичній думці Наддніпрянщини на початку ХХ століття: огляд новітніх джерел. *Етнічна історія народів Європи*. 2015. Вип. 46. С. 78-85.

⁵ Ковальова Н. Діяльність організацій РСДРП в українському селі на початку ХХ ст.: міф радянської історіографії про союз робітничого класу і селянства. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2015. Вип. 23. С. 191-192.

⁶ Хохлова Т. Крестьянское движение начала ХХ века в России. *Сервис в России и за рубежом*. 2011. Вип. 7 (26). С. 93.

⁷ Ковальова Н. Діяльність організацій РСДРП в українському селі на початку ХХ ст.: міф радянської історіографії про союз робітничого класу і селянства. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2015. Вип. 23. С. 191-192.

і Селянський союз агітації не проводили⁸. Проте домінування УСДС не було настільки однозначним, як вказує історик. Есери також здійснювали активну діяльність, навіть випереджаючи марксистів в окремих українських губерніях Російської імперії.

З початком революції в 1905 р. УСДС домінувала в Подільській, Київській та на півночі Чернігівської губерній, водночас на Волині та півдні Чернігівщини вона поступалася впливу Партії соціалістів-революціонерів (ПСР)⁹. Восени 1906 р. Спілка набула найбільшого розмаху на Правобережжі, розширивши свій вплив на Волинь. Проте під час виборів до II Думи відбулося переслідування цієї організації, що вплинуло на її представництво в зазначених регіонах¹⁰.

Послаблення позицій марксистів та запровадження нової тактики страйкового руху «трудового селянства» сприяли посиленню позицій есерів. Вже на початку осені 1906 р. спілківці вимушені були констатувати, що на Київщині, де раніше вони мали абсолютний вплив, соціалісти-революціонери «залізають у всі шари і псують нашу роботу», а вже в 1907 р. їхні організації посилилися та мали в районі 5 професіоналів-агітаторів¹¹. На півночі Чернігівської губернії від 1906 р. соціал-демократи також поступово почали втрачати своє попереднє домінування. Це було викликано арештами частини підпільних друкарень, їхні опоненти тогочас, навпаки, активізувались і стали друкувати більшу кількість відозв, поширюючи їх у регіоні¹².

Отже, поряд із спілківцями, настрої селянства вдалося передбачити ПСР, яка своєю концепцією аграрних перетворень здобули популярність серед сільських трудівників. Її програма максимально відповідала поглядам хліборобів на земельне влаштування в імперії. Усі ці складові та якісно організовані партійні осередки на місцях досягли більшої популярності поміж землеробів, ніж соціал-демократи в 1907 р.¹³ Як визнали члени РСДРП на шпальтах газети «Правда» у 1908 р., популярності для соціалістів-революціонерів додавали їхні радикальні заклики. Марксисты, яким вдалося здобути прихильність в селах, де раніше есери користувались підтримкою, на початковому етапі роботи вказували, що сільські мешканці вимагали від них «прислати револьверів, тоді б вони знали, що робити!»¹⁴.

Проте, навіть самі спілківці у своїй газеті «Правда» констатували, що на етапі виборів до II Думи планомірна робота на селі не відбувалася, зважаючи на відсутність партійних працівників. Водночас організації есерів функціонували краще. З активізацією діяльності марксистів соціалісти-революціонери звинуватили опонентів, що ті є «пансько-кадетською» партією. Це звинувачення дало на початковому етапі боротьби невеликий успіх для збереження довіри до ПСР, проте з часом та більш старанною агітацією партійцями РСДРП серед селян думка останніх змінилась: «Вони ніяк не розуміли чому соціалісти-революціонери поливали брудом соціал-демократів»¹⁵.

З посиленням активності спілківців на селі їхню діяльність помітили поліцейські органи. Під час обшуку, проведеного жандармами в 1907 р. у приміщенні думської соціал-демократичної фракції, вони виявили документи про нелегальну діяльність Спілки. З метою подальшого розслідування та припинення її діяльності, органи охоранки провели провокацію, увівши до складу організації низку своїх агентів, зокрема, найуспішнішого з них Й. Барановського. Отримавши інформацію від шпигунів, про склад і структуру, таємна поліція здійснила арешти низки діячів Головного комітету Спілки, які відповідали за безпосередню

⁸ Морховец Е. Крестьянское движение и социал-демократия в эпоху первой русской революции. Ленинград : Государственное издательство, 1926. С. 125-126.

⁹ Федьков О. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України) : монографія. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2007. С. 96-105. Кривобок О. П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. : монографія. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2011. С. 69-70.

¹⁰ Федьков О. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України) : монографія. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2007. С. 138-140.

¹¹ Федьков О. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України) : монографія. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2007. С. 146-148.

¹² Кривобок О. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. : монографія. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2011. С. 72.

¹³ Кудінов Д. Селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 р. - лютому 1917р.: історіографія (дис. ... д-ра іст. наук.). Київ : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2015. С. 322-323.

¹⁴ Что делается на местах. Кроловецкий уезд. *Правда*. 1908. № 1. 3 (16) октября. С. 9.

¹⁵ Что делается на местах. Кроловецкий уезд. *Правда*. 1908. № 1. 3 (16) октября. С. 9.

комунікацію з селом та агітацію. Унаслідок цих дій до кінця 1907 р. були розгромлені осередки в Київській, Полтавській, Волинській, Чернігівській і Подільській губерніях¹⁶.

Під час урядової реакції та переслідування соціал-демократичних організацій на початку ХХ ст. перед керівниками УСДС постала проблема відновлення діяльності місцевих партійних осередків. Видавництво друкованого органу, на думку провідника Спілки М. Меленевського, мало об'єднати розбиті громади, допомогти налагодити партійні зв'язки та агітацію серед прихильників соціал-демократії. Друкованим органом, який мав відновити цю справу, стала газета «Правда». Частина організацій УСДС підтримали намагання партійного центру у такий спосіб налагодити роботу в регіонах. Громади, які підтримали видання, надалі активно надсилали кореспонденцію до газети¹⁷. З осені 1908 р. у позафракційній «Правде» з'являються повідомлення із Подільської, Волинської, частково Чернігівської губерній про діяльність соціал-демократичних організацій в окремих сільських населених пунктах.

Завдяки конспіративності зберегли свої осередки Подільські партійці з Городоцької групи партії, Брацлавської, Вінницької, Летичівської та Літинської організацій РСДРП. Особливою активністю відзначалися в цей період сільські соціал-демократичні комітети сіл Крушлинці Великі Вінницького та Козачки Летичівського повітів. Після відновлення роботи Подільського районного комітету УСДС в липні 1908 р. активізувалася діяльність спілківців у Вінниці, Немирові, Тульчині, Барі, Гайсині, Кам'янці-Подільському та Проскурові, місцеві марксистки здійснювали активну агітаційну роботу в навколишніх селах¹⁸. У Чернігівській губернії, в Кролевецькому повіті, з яким був зв'язок редакційної колегії, соціал-демократичні комітети існували в селах Алтинівка, Вишнівка, Коропець, Райгород, Билка, а в інших селах повіту впливом користувалися соціал-революціонери. Вже під час виборів до III-ї Думи спілківці поширили свій вплив на села Добротове, Ксендзівка, Царівка, Мельня та Атюша¹⁹.

Головний ідеолог Спілки, редактор газети «Правда» М. Меленевський, у № 5 «Соціал-демократа» за 6 травня (23 квітня за старим стилем) 1909 р. дав характеристику селян в українських губерніях Російської імперії. Він зазначав про глибоку розрізненість хліборобів, які за своїм соціально-економічним становищем поділялися на бідняків, середняків, куркулів, проте більшість з них головною своєю вимогою під час революційних подій 1905-1907 рр. висували ідею володіння землею. Поняття суто пролетарської форми боротьби було не зрозуміле сільським робітникам, які зіштовхнулися з класичним «мужицьким» сприйняттям вимоги землі. Тому як прихильник марксистської доктрини він убачав першочерговим завданням діяльності УСДС відокремлення пролетарської форми протистояння від селянської²⁰. Таке розуміння характеру та особливостей українського землероба дозволило редакційній колегії газети «Правда» сформулювати завдання, які зреалізовували партійці, агітуючи селян.

У повідомленні про відновлення друкованого органу УСДС «Правда» йшлося про те, що російська революція 1905 – 1907 рр. поставила перед соціал-демократією низку нових питань, які їй необхідно осмислити. Насамперед наявність значної кількості сільського пролетаріату вимагала від марксистів вирішення нових завдань в умовах зростання капіталістичних соціально-економічних відносин у сільській місцевості. Одним із головних своїх завдань редколегія вбачала допомогти хліборобам з'ясувати в найпопулярнішій формі їхні професійні та загальні потреби і визначити взаємозв'язок їхньої боротьби з протиборством всіх робітників. Водночас наголошувалося, що «на перший план висувались потреби сільського пролетарського руху, як руху, який є чисельнішим в області діяльності Спілки, але «Правда» буде не меншою мірою обслуговувати на своїх шпальтах ремісничих та фабрично-

¹⁶ Мартиненко Н. Діяльність РСДРП (меншовиків) в Україні (1907-1914 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2007. С. 118-119.

¹⁷ Риш А. Очерки по истории Украинской социал-демократической «Спілки». Харьков: Пролетарий, 1926. С. 96-97.

¹⁸ Ткач С. Політичні партії та організації в суспільному житті Подільської губернії на початку ХХ ст. : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 145-148.

¹⁹ Что делается на местах. Кролевецкий уезд. *Правда*. 1908. № 1. 3 (16) октября. С. 9.

²⁰ Меленевский М. К вопросу о работе нашей партии. *Социал-демократ*. Вып. Первый. Номера 1-9, 1908-1909 гг. Москва: Партийное издательство, 1933. С. 101.

заводських трудівників, «дивлячись на останніх як на базис подальшого руху»²¹. Очевидно, що спілківці і в період реакції вирішили продовжити вироблену практику, яка полягала в зосередженні діяльності серед селян і сільськогосподарських робітників.

На початковому етапі, коли газета «Правда» видавалась від імені УСДС, вона вміщувала на своїх шпальтах заклики до двох найбільших суспільних верств, що проживали в українських губерніях Російської імперії – робітників та сільських трудівників. Хоча Українській Спілці, єдиній з організацій РСДРП, вдалося налагодити якісну роботу в українських селах, проте склад редколегії видання, який об'єднав партійців із меншовицькими та центристськими поглядами, впливав на її спрямування. У передовій статті «Правда – рабочая газета»²² редколегія обгрунтувала, що видання представляло міських пролетаріїв та закликала надсилати кореспонденцію з місцевостей. Проте у замітці, що була присвячена виборам до третьої Державної Думи, автори звернулись до хліборобів, акцентуючи на найбільш болючих їхніх проблемах, які не вирішували депутати: малоземеллі, переселенцях, голоді, податках і повинностях. Доповнили статтю критикою думських провладних депутатів; звинуватили їх у виробленні заходів із заспокоєння селян та імплементації столипінського земельного закону. Зазначалося, що цей акт дав можливість заможним аграріям заволодіти землями громад та залишити ні з чим сільську бідноту. Для вирішення цієї проблеми у статті закликали землеробів впливати на обраних ними депутатів шляхом підтримки соціал-демократичної думської фракції – обговоренням її діяльності на профспілкових зборах, в селянських хатах і робітничих квартирах, надсилати звернення про свої вимоги думській фракції²³. Отже, редколегія намагалася вказати шлях для обстоювання хліборобами своїх прав через підтримку ними соціал-демократичного руху.

Важливим питанням взаємовідносин між РСДРП та селянством були форми роботи марксистів на селі. Радянські дослідники вказували, що партійна робота більшою мірою проявлялась у розповсюдженні агітаційних листівок і марксистської літератури, відрядженні професійних агітаторів з метою агітації та їх залученням до пропаганди серед землеробів²⁴. З початком урядової реакції в Російській імперії така діяльність стала проблематичною для соціал-демократів Подільської губернії. У № 2 газети за грудень 1908 р. місцеві партійці кореспондували, що, отримавши 500 екземплярів «Правды» для її поширення, вони мали б поїхати в села поблизу Жмеринки, Браїліва, Бара, Могилева, але у зв'язку з відсутністю коштів для роз'їздів і знищеними там внаслідок урядової реакції організаціями агітація мала випадковий, несистемний характер²⁵. Про активізацію такої діяльності у цьому регіоні помічник начальника Подільського губернського жандармського управління (далі ГЖУ) у Вінницькому повіті ротмістр Рубан рапортував 2 червня 1909 р. начальнику Київського охоронного відділення. Він інформував, що у м. Жмеринка в другій половині 1908 р. проявляла свою діяльність група соціал-революціонерів, проте завдяки арештам у жовтні вона припинила свою діяльність. Однак наприкінці листопада – на початку грудня там з'явилася революційна газета «Правда». На підтвердження ймовірного існування в Жмеринці групи соціал-демократів жандарм навів такі аргументи: 1) поява партійної літератури; 2) повернення в місто М. Добровольського по завершенню тюремного покарання, що належав у 1905 р. до цієї організації та був арештований у 1907 р. за поширення серед селян «злочинної» літератури; 3) свідчення, що нібито партійці Жмеринки мають зв'язки з іншими місцевостями²⁶. Водночас таємна поліція мала дані про труднощі, на які наражалися спілківці в своїй роботі. Про таке ротмістр Устінов 27 липня 1909 р. інформував своє керівництво. Він повідомляв, що у Жмеринці наявні окремі члени РСДРП та Подільсько-Волинського комітету Спілки, які з причини відсутності грошових ресурсів та керівників, ніякої «злочинної» діяльності не проводили²⁷. Така ж ситуація складалася у більшості соціал-демократичних організацій, які діяли в населених пунктах Поділля.

²¹ Извещение о возобновлении органа Украинского союза «Спілки» Р.С.-Д.Р.П. «Правда». (1908). URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/15460-1908#mode/inspect/page/2/> (Дата звернення 18.10.2022).

²² Правда – рабочая газета. *Правда*. 1908. № 1. 3 (16) октября. С. 2.

²³ Черная Дума. *Правда*. 1908. № 1. 3 (16) октября. С. 2-3.

²⁴ Кудінов Д. Селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 р. - лютому 1917р.: історіографія : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. Київ : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2015. С. 313-314.

²⁵ Что делается на местах. Подольская губ. *Правда*. 1908. № 2. 17 (31) декабря. С. 12.

²⁶ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 276. Оп. 1. Спр. 159. Арк. 10.

Ситуація ще більш ускладнилася після ліквідації Подільсько-Волинського комітету РСДРП Спілки 26 серпня 1909 р., після чого протизаконної діяльності або даних, що викривали кого-небудь за звинуваченням у належності до згаданого комітету, не виявили²⁸.

Подібна ситуація з партійною роботою серед селянства склалася в Чернігівській і Київській губерніях. У червні 1909 р. помічник начальника Чернігівського ГЖУ в Ніжинському повіті ротмістр Бакуринський інформував начальника Київського охоронного відділення, що у Ніжинському повіті соціал-демократична організація більше не існує²⁹. Начальник Київського ГЖУ у серпні 1909 р. повідомляв, що в його управлінні також немає ніякої інформації, що вказувала б на діяльність марксистських організацій у його районі³⁰. З цього можемо судити, що робота соціал-демократів у 1909 р. серед селян майже припинилася і мала лише епізодичний характер.

Навесні 1910 р. з'явилися окремі повідомлення про поширення партійної літератури на території українських губерній Російської імперії серед селянства. У травні в Чернігівській губернії жандарми отримали агентурні відомості, що в містечку Вороніж Чернігівської губернії організовано групу РСДРП, діяльність якої спрямовувалася лише на виписку нелегальної літератури та поширення її серед селян. Керівниками групи були громадяни Невцов, що займався торгівлею, та Левін³¹. І хоча зазначені особи ні в чому протизаконному помічені не були, за ними про всяк випадок встановили нагляд³². При подальшому розгляді справи жандарми виявили, що в грудні 1909 р. у Кролевецьку поштово-телеграфну контору надійшло з-за кордону чотири листи на ім'я О. Вячеславського. Вилучивши останні, жандарми виявили № 5, 6, 7 газети «Правда»³³. Проте встановити особу адресата не вдалося³⁴. Можемо припустити, що партійці використовували конспіративні імена для розсилки газети та підмінювали дані адресатів, заплугуючи поліцейські органи.

Безпосередньо в сільські громади газета «Правда» потрапляла до відомих членів партії. У червні 1910 р. таємна поліція затримала номер видання, висланий за адресою: містечко Уладівка, Подільської губернії, Г. Васильєву³⁵, а в Чернігівській губернії в село Юринівку Б. Вульф³⁶. Зазначені числа соціал-демократичного органу надсилались із-за кордону.

Активізували соціал-демократи роботу на Полтавщині. Так, один із номерів газети «Правда» перехопили у містечку Лохвиця Полтавської губернії, яку надіслали Л. Степанському. Жандарми у доповіді керівництву додали вирізку з №12 часопису про стан партійних справ у Лубенській організації Спілки³⁷. На основі цього можемо судити, що Л. Степанський надіслав лист, в якому описав стан справ у місцевій партійній організації та на свою адресу отримав видання з вміщеною від нього кореспонденцією. У замітці повідомлялося про стан справ у м. Лубни Полтавської губернії. Зазначалося, що соціал-демократична діяльність покладалася на міських членів організації. Серед проблем, на які наразилися партійці, була невелика чисельність населення міста та робітників. Повідомлялося, що в революційні дні рух жив іскрами від великих страйкових вогнищ. Урядова реакція повністю змінила ситуацію, багато активістів перебували в засланні та у в'язницях, а ті, що залишились, побоювались арештів. Повідомлялось про певні успіхи роботи в місті: навесні 1910 р. створили гурток робітників, який займався просвітницькою діяльністю – читанням партійної літератури та налагодженням функціонування бібліотеки. Водночас повідомлялось про складнощі роботи в селах повіту³⁸.

Проблему організаційної партійної роботи в сільській місцевості описали члени РСДРП в інших регіонах. Волинські спілківці надіслали кореспонденцію до п'ятого числа газети. Вони констатували, що в їхньому районі є нечисленні трудівники, які працюють

²⁷ Там само. Арк. 12.

²⁸ ЦДІАК України. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 9.

²⁹ Там само. Спр. 161. Арк. 18.

³⁰ Там само. Спр. 156. Арк. 4.

³¹ Там само. Спр. 249. Арк. 95.

³² Там само. Арк. 97.

³³ Там само. Арк. 95 об.

³⁴ Там само. Арк. 97.

³⁵ ЦДІАК України. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 249. Арк. 112.

³⁶ Там само. Арк. 16.

³⁷ Там само. Арк. 127.

³⁸ Там само. Арк. 128.

переважно на цукрових заводах. Найбільшу частку населення регіону склали селяни, що зумовило орієнтацію діяльності місцевих партійців. За умов урядової реакції вони визнавали складність своєї роботи, проте всі зусилля спрямовували на відновлення та підтримку зв'язків із робітниками. З метою налагодження агітації у квітні 1909 р. створили керівний орган – Волинське районне бюро Спілки. З його ініціативи випустили велику кількість листів до сільських робітників «Що робити зараз в селі?», в якому закликали спрямувати всі сили на організацію та пропаганду в лавах сільського пролетаріату. Літом здійснювали накопичення соціал-демократичної літератури, яку використовували для поширення. Найбільшу популярність серед хліборобів мали листки Волинського та Подільського районних комітетів Українського союзу РСДРП – «Що робити сільським робітникам?», брошури І. Гильки – «Економии» (передрукована стаття з № 3 «Правды»), а також газета «Правда», яка зустріла співчуття серед землеробів³⁹. Волинські партійці скаржилися, що колишні працівники із байдужістю ставляться до робітничого руху, хоча умови роботи в хліборобських краях були сприятливими. Повсюди спостерігався інтерес до нелегальної партійної літератури, заводські пролетарії, діставши номер «Правды», із зацікавленням читали його та передавали для поширення в селах⁴⁰.

В Одеському повіті Херсонської губернії на початку 1910 р. ситуація була схожою. Ще в період революції 1905-1907 рр. там відзначався активністю Херсонський губернський комітет сільських організацій РСДРП. За словами кореспондента, що надіслав лист до редколегії газети, після тривалого часу в деякі села потрапила «Правда», яка користувалась популярністю серед жителів. Широкої роботи з-поміж хліборобів не виявилось, проте підтримувалися зв'язки, поширювалася партійна література, зокрема передано номери «Правды» до 6 номеру включно⁴¹.

Проаналізувавши інформацію з регіонів, можемо підсумувати, що повсюди члени РСДРП зіштовхнулись із однаковими проблемами. Партійні організації існували в окремих містах і мали здійснювати агітацію серед селян. Проте через відсутність грошових засобів, достатньої кількості партійців, неналежну конспірацію, агітація відбувалася на низькому рівні та хаотично, що не забезпечувало якісного зростання прихильників соціал-демократії серед хліборобів. Сільські робітничі організації УСДС сповна відчували тиск урядової реакції російського самодержавства.

Дослідник селянського руху у Наддніпрянській Україні у 1900 – лютому 1917 рр. Д. Кудінов у своїй праці зазначив, що складність партійної роботи там зумовлювалася неоднорідним складом хліборобів, його неграмотністю, політичною відсталістю, а також фактичною неможливістю конспірації⁴². Слабкість агітаційної пропаганди в сільських осередках пояснювалася тим, що організації РСДРП в Україні у роки урядової реакції зосередилися на відновленні та посиленні діяльності серед міських робітників. Найчастіше зв'язок села та міських партійних центрів підтримувався через трудівників заводів, які, приїжджаючи з міст в рідні населені пункти, проводили агітацію чи привозили партійну літературу. Також революційну агітацію проводила місцева сільська інтелігенція – земські вчителі, лікарі, фельдшери⁴³. Волинські марксистки констатували, що міський пролетаріат, отримавши номер газети «Правда», читав її і передавав знайомим хліборобам. Отже, видання поширювалося в багатьох селах з ініціативи робітників⁴⁴.

Д. Кудінов зазначив, що у роки реакції спостерігалися такі інші напрями роботи міських агітаторів в сільській місцевості: 1) організація конференцій сільських осередків партії; 2) підтримка міськими партійними організаціями страйків землеробів; 3) вивчення хліборобських настроїв для ефективнішої роботи сільських агітаторів; 4) написання програм та засад партії, які б задовольняли селянські маси⁴⁵.

³⁹ Что делается на местах. Из Волинской губернии. *Правда*. 1909. № 5. 20 сентября (3 октября). С. 6.

⁴⁰ Что делается на местах. Волинский районный комитет. *Правда*. 1909. № 5. 20 сентября (3 октября). С. 6.

⁴¹ Что делается на местах. Одесский уезд, Херсонской губернии. *Правда*. 1910. № 10. 12 (25) февраля. С. 3.

⁴² Кудінов Д. Селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 р. - лютому 1917р.: історіографія : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. Київ : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2015. С. 302.

⁴³ Ковальова Н. Діяльність організацій РСДРП в українському селі на початку ХХ ст.: міф радянської історіографії про союз робітничого класу і селянства. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2015. Вип. 23. С. 192.

⁴⁴ Что делается на местах. Волинский районный комитет. *Правда*. 1909. № 5. 20 сентября (3 октября). С. 6.

⁴⁵ Кудінов Д. (2015). Селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 р. - лютому 1917р. : історіографія дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. Київ : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2015. С. 313-314.

Редакційна колегія в другому номері газети «Правда» звернулася до сільських робітників із закликом до об'єднання в регіональні професійні спілки та гуртки. У статті акцентовано увагу на тому, що лише їхня організація навколо соціалізму уможливить якісно протистояти поміщикам «тим важче поміщикам буде тягнути з нас останні сили». У статті описали практичні заходи з створення таких пролетарських спілок. Насамперед хліборобів закликали організувати такі центри у всіх населених пунктах, де було хоч декілька осіб, які співпереживали соціал-демократії. Вони мали пройти навчання партійній роботі у вже існуючих селянських осередках і продовжити її у власних поселеннях. Особлива увага акцентувалась на таємній діяльності «щоб поліція, чорносотенці та шпигуни їх не розсекретили». Їхнє створення мало бути, на погляд редакційної колегії, масовим та призвести до створення мережі у волостях, що мала підпорядковуватись партії⁴⁶.

У Вінницькому повіті Подільської губернії наприкінці 1908 – початку 1909 рр., намагалися реалізувати рекомендації «Правди» щодо створення сільських союзів у регіоні. Місцеві активісти зазначали, що в грудні (1908 р.) в одному із сіл (К.) відбулося зібрання більше 50 людей. Вони обрали сільський комітет соціал-демократичної партії. Також вирішили налагодити зв'язки з сусідніми населеними пунктами та влаштувати конференцію організацій всього повіту⁴⁷. Хоча місцеві партійці дотримувалися конспірації у листуванні з редакційною колегією, але опубліковану статтю в «Правді» про досягнення марксистів на Вінниччині прочитали жандарми в перехоплених номерах. Спілчани мали неухважність вказати, що організацію створили на цукровому заводі одного з сіл К., що дало можливість поліцейським органам визначити населений пункт, де розташовувався цукровий завод. На літеру «К» виявилось село Кордилівка Вінницького повіту⁴⁸. Конференцію провели в квітні 1909 р., яку організувала подільська організація партії (члени Спілки). Партійні делегати представляли одну міську та шість сільських організацій – всього 15 осіб. Представлено порівняно невеликий район, що пояснювалося нелегальними умовами діяльності, а також відсутністю засобів і людей для роз'їздів і повільним відновленням втрачених зв'язків. Проблемаю стало те, що партійні організації існували лише в декількох селах (до прикладу, в селі Кордилівка налічувалось близько 40 організованих діячів). З представлених на конференції населених пунктів у більшості сильні марксистські центри існували в революційні роки 1905 – 1907 рр., але на 1909 р. вони були розбиті арештами⁴⁹. Тобто, продовжувала діяти лише відносно невелика частина селянських робітників, організованих у партійні осередки.

Одну з причин відновлення партійного життя хліборобів у роки реакції соціал-демократи вказали в статті «Пора проснутись сільським робітникам!» першого числа газети «Правда». Подільські спілківці надали характеристику селянських настроїв початку 1907 – кінця 1908 рр. Вони зазначили, що в Подільській губернії аграрії не задоволені реформами влади, які відбулися після 3 червня 1907 р., і акцентували увагу на необхідності відновлення страйкової діяльності «довго ще так буде, були в нас на селах організації бастували, і було легше жити, а тепер все пішло... Потрібно знову починати»⁵⁰.

У відповідь на активізацію партійної роботи в с. Кордилівка Вінницького повіту жандармські органи взяли під контроль їхню діяльність. У доповідній записці ротмістра Устінова до начальника Південно-Західного охоронного відділення надвірного радника М. Кулябка від травня 1909 р. запропонували завершити пропаганду організації серед землеробів на початках, доки кількість її членів ще незначна, а зв'язки ще не змінилися. Було рекомендовано помічнику начальника Подільського ГЖУ у Вінницькому повіті ротмістру Рубану взяти в опрацювання інформацію та ліквідувати осередок марксистів не пізніше 1 червня 1909 р. Проте останній повідомив, що у Вінницькому повіті поширювалась газета «Правда», з якої й дізнались про їхнє існування, але наявних даних для арешту бракувало. Жандармам не вдалося з'ясувати імена членів сільського комітету РСДРП⁵¹.

⁴⁶ Готовтєсь к новой борьбе. *Правда*. 1908. № 2. 17 (31) декабря. С. 5.

⁴⁷ Что делается на местах. *Правда*. 1909. № 3. 27 марта (9 апреля). С. 10.

⁴⁸ ЦДІАК України. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 159. Арк. 2.

⁴⁹ С области «Спилки». *Правда*. 1909. № 4. 14 (27) июня. С. 11-12.

⁵⁰ Пора проснуться сельским рабочим. *Правда*. 1908. № 1. 3(16) октября. С. 3-4.

⁵¹ ЦДІАК України. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 159. Арк. 1- 2.

Сучасні дослідники соціал-демократії виокремлюють ще один аспект діяльності марксистів на селі – легалізація, яка в партійних колах початку ХХ ст. отримала назву «ліквідаторство». Документально цей рух оформився на V Лондонському з'їзді партії. На цьому форумі прийняли резолюції «про робітничий з'їзд» та «безпартійні робітничі організації», в яких наголосили на необхідності посилити соціал-демократичну роботу в професійних спілках і залучати широкі верстви робітничого класу в ряди пролетарської партії⁵². Дослідник О. Федьков у своїй монографії, присвяченій Українській соціал-демократичній спілці, зазначив, що в часи урядової реакції її члени підтримали тенденцію щодо виходу з підпілля та легалізації своєї роботи. Причиною їхньої активності стало те, що в селах Наддніпрянщини почав поширюватися кооперативний рух, який консолідував селянство, створював місцеві органи самоуправління, проводив з'їзди та наради членів кооперативів. Члени УСДС намагалися використати таку організацію хліборобів у власних цілях. Насамперед для посилення позицій серед сільських трудівників українських губерній. На Поділлі робота марксистів полягала в організації споживчих товариств та лобіюванні партійних кандидатів до органів місцевого самоуправління⁵³. Водночас партійці зіштовхнулись із труднощами в цій сфері діяльності. У четвертому випуску «Правди» було опубліковано реакцію подільських соціал-демократів щодо закликів про легалізацію сільських спілок. Вони вказували, що це завдання, яке ставила партія перед робітничим рухом, неможливо реалізувати на селі. Причиною цього став закон, який забороняв страйки та іншу організацію трудівників. Тому місцеві партійці вирішили створити єдину касу, з якої виділити окремий відсоток на партійні потреби (літературу, роз'їзди та ін.), а іншу частину – в страйковий фонд⁵⁴. Отже, спілківці шукали нових форм організації роботи в період реакції.

Висновки. Отже, події революції 1905 – 1907 рр. змусили соціал-демократів звернути свою увагу на селянство як на одну з найчисельніших суспільних верств, що брала участь в революційних подіях. Конкуруючи з Партією соціалістів-революціонерів, якісну роботу в селах вдалось організувати українському крилу РСДРП – Спілці. Проте в умовах урядової реакції, що розпочалася в червні 1907 р., її організації значно постраждали, що змусило УСДС реанімувати роботу зруйнованих осередків та створити нові. Для цього було відновлено видання газети «Правда», що мала консолідувати партійний рух, інформувати місцевих членів про стан справ у партії та виступити агітаційною літературою для реалізації основних завдань, які виконували спілківці в сільській місцевості. Головними завданнями в роботі з хліборобським пролетаріатом марксистки визнавали агітацію та визначення місця їхнього протестного руху, поширення партійної літератури, сприяння організації сільських партійних осередків та проведення місцевих конференцій. Однак за умов поліцейських переслідувань така діяльність Спілки виявилася доволі проблематичною та несистемною, а взаємодія із землеробами була епізодичною та трималася суто на альтруїзмі місцевих діячів і робітників, що співчували марксистам. За таких умов спілківці напрацювали нову тактику співпраці з селянами, організовували споживчі товариства, через які намагались реалізувати соціал-демократичне представництво в місцевих органах влади.

References

1. Fedkov, O. (2007). *Politychni partii i selianstvo v 1905-1907 roky (diialnist partiinykh ta nepartiinykh orhanizatsii v selakh Pravoberezhnoi Ukrainy) : monohrafiia [Political parties and the peasantry in 1905-1907 (activity of party and non-party organizations in the villages of Right Bank Ukraine): monograph]. Kam'ianets-Podilskyi : Abetka-NOVA. [in Ukrainian].*
2. Fedkov, O. (2017). *Ukrainska sotsial-demokratychna spilka na pochatku KhKh st.: u poshukakh ideino-politychnoi identychnosti: monohrafiia [Ukrainian Social Democratic Union at the beginning of the 20th century: in search of ideological and political identity: monograph]. Kam'ianets-Podilskyi : Kam'ianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka. [in Ukrainian].*

⁵² Климович Е. (1909). Обзор революционного движения / [Зав. Особ. отд. Деп. полиции полк. Климович, нач. IV отд. подполк. Беклемишев]. Печ. ориг.: Машинопис. текст, без тит. л. и обл. - Описано по 1-ой с. Текста, 570. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/27212-klimovich-e-k-obzor-revolyutsionnogo-dvizheniya-1909#mode/inspect/page/135/zoom/6> (Дата звернення 16.10.2022).

⁵³ Федьков О. Українська соціал-демократична спілка на початку ХХ ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. С. 445-446.

⁵⁴ С області «Спилки». Правда. 1909. № 4. 14 (27) июня. С. 11-12.

3. Izveshchenie o vobnovlenii organa Ukrainskogo soiuza Spilki RSDRP Pravda 1908. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/15460-1908#mode/inspect/page/2/> [In Russian].
4. Khokhlova, T. 2011. Krestianskoe dvizhenie nachala XX veka v Rossii [Peasant movement of the early twentieth century in Russia]. Servis v Rossii i za rubezhom [Service in Russia and abroad], 7 (26). 91-98. [In Russian].
5. Klimovich, E. 1909 Obzor revoliutsionnogo dvizheniia [Zav. Osob. Otd. Dep. politzii polkovnik Klimovich nachalnik IV otd. podpolkvniko Beklemishev] URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/27212-klimovich-e-k-obzor-revolutsionnogo-dvizheniya-1909#mode/inspect/page/135/zoom/6> [In Russian].
6. Kovalova, N. (2015). Diialnist orhanizatsii RSDRP v ukrainському seli na pochatku XX st.: mif radiianskoi istoriografii pro soiuz robitychnoho klasu i selianstva [Activities of RSDLP organizations in the Ukrainian countryside at the beginning of the 20th century: the myth of Soviet historiography about the union of the working class and the peasantry]. Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu [Bulletin of Dnipropetrovsk University], 23, 187-195. [in Ukrainian].
7. Kryvobok, O. (2011). Diialnist politychnykh partii ta orhanizatsii na pivnochi Livoberezhnoi Ukrainy v kintsii XIX – na pochatku XX st. [Activities of political parties and organizations in the north of Left Bank Ukraine in the late 19th and early 20th centuries. : monograph]. Nizhyn : Vydavnytstvo NDU im. M. Hoholia. [in Ukrainian].
8. Kudinov, D. (2015). Selianskyi rukh u Naddnyprianskii Ukraini v 1900 r. - liutomu 1917r.: istoriografiiia [Peasant movement in Transnistria Ukraine in 1900 - February 1917: historiography]. Kyiv : Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka. [in Ukrainian].
9. Martynenko, N. (2007). Diialnist RSDRP (menshovykiv) v Ukraini (1907-1914 rr.) [Activities of the RSDLP (Mensheviks) in Ukraine (1907-1914)]. Kharkiv. [in Ukrainian].
10. Melenevskii, M. 1933. K voprosu o rabote nashei partii. Sotsial-demokrat. Vyp. Pervyi. № 1-9. 1908-1909 [On the question of the work of our party. Social Democrat. Issue. First. Numbers 1-9, 1908-1909]. Moskva : Partiinoe izdatelstvo. 189. [In Russian].
11. Morkhovets, E. 1926. Krestianskoe dvizhenie i sotsial-demokratiia v epokhu pervoi russkoi revoliutsii [Peasant movement and social democracy in the era of the first Russian revolution]. Leningrad: Gosudarstvennoe izdatelstvo. [In Russian].
12. Pravda. [Pravda], № 1. 3 (16) oktiabria 1908. Pora prosnutsia selskim robochim. [In Russian].
13. Pravda. [Pravda], № 1. 3 (16) oktiabria 1908. Chto delaetsia na mestakh Krolovetskii uezd. [In Russian].
14. Pravda. [Pravda], № 1. 3 (16) oktiabria 1908. Chernaia Duma. [In Russian].
15. Pravda. [Pravda], № 1. 3 (16) oktiabria 1908. Pravda rabochaia gazeta. [In Russian].
16. Pravda. [Pravda], № 10. 12 (25) fevralia 1910. Chto delaetsia na mestakh Odesskii uezd Khersonskoi gubernii. [In Russian].
17. Pravda. [Pravda], № 2. 17 (31) dekabria 1908, Gotovtes k novoi borbe. [In Russian].
18. Pravda. [Pravda], № 2. 17 (31) dekabria 1908. Chto delaetsia na mestakh Podolskaia gub. [In Russian].
19. Pravda. [Pravda], № 3. 27 marta (9 aprelia) 1909. Chto delaetsia na mestakh. [In Russian].
20. Pravda. [Pravda], № 4. 14 (27) iunია 1909. S oblasti Spilki. [In Russian].
21. Pravda. [Pravda], № 5. 20 sentiabria (3 oktiabria) 1909. Chto delaetsia na mestakh Volynskii raionnyi komitet. [In Russian].
22. Pravda. [Pravda], № 5. 20 sentiabria (3 oktiabria) 1909. Chto delaetsia na mestakh Iz Volynskoi gubernii. [In Russian].
23. Rish A. 1926. Ocherki po istorii Ukrainskoi sotsial-demokraticheskoi Spilki [Essays on the history of the Ukrainian Social Democratic Spilka]. Kharkov: Proletarii. [In Russian].
24. Sarnatskyi, O. (2018). Stavlennia ta dii verkhivky Rosiiskoi imperii shchodo ukrain skykh politychnykh partii u Naddnyprianshchyni naprykintsii XIX – pochatku XX st. [The attitude and actions of the top of the Russian Empire towards Ukrainian political parties in the Dnipro region at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries]. Problemy politychnoi istorii Ukrainy [Problems of political history of Ukraine], 13, 24-38. [in Ukrainian].
25. Tkach, S. (2015). Politychni partii ta orhanizatsii v suspilnomu zhytti Podilskoi hubernii na pochatku XX st. [Political parties and organizations in the public life of the Podilsk province at the beginning of the 20th century.]. Kamjiansk-Podilskii. [in Ukrainian].
26. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi (TsDIAK Ukrainy).
27. Zhytkov, O. (2015). Ahrarne pytannia u vitczyznianii hromadsko-politychnii dumtsi Naddnyprianshchyni na pochatku XX stolittia: ohliad novitnikh dzherel [The agrarian issue in the national public and political opinion of the Dnieper region at the beginning of the 20th century: a review of the latest sources]. Etnichna istoriia narodiv Yevropy [Ethnic history of the peoples of Europe], 46, 78-85. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 25.04.2023
Схвалено до друку / Accepted: 02.06.2023

УДК 94:338.43]:930.85(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2023-1-19-34

Serhii Kornovenko

PhD hab. (History), Professor, Director of the Research Institute of Peasantry and Agrarian History Studies, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>
e-mail: s-kornovenko@ukr.net,

Anatolii Morozov

PhD hab. (History), Professor, Head of the Department of Archival Studies and Special Branches of Historical Science, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5486-235X>
e-mail: anacid2012@ukr.net

AGRARIAN HISTORY OF UKRAINE: CIVILIZATIONAL APPROACH

Abstract. *The aim is to gain knowledge about the latest methodology of historical and agrarian research in Ukraine, in particular about the civilizational approach, its practical application in individual historical and agrarian research.*

The scientific novelty of the publication lies in the fact that the authors analysed the use of the civilizational approach in modern research on agrarian history. In particular, it was established that the civilizational approach is one of the modern methodological approaches in acquiring knowledge about the peasantry. The knowledge obtained on its basis provides a sufficiently complete and well-founded understanding of the civilizational essence of the peasantry, its significance in the global history of humankind, in ethno-social processes, in particular in ethno- and nationogenesis. **Conclusions.** It is revealed that according to the civilizational approach, firstly, a characteristic feature of the peasantry is ethno-social stability; secondly, agrarian (peasant) type of production in the general historical civilizational development of humankind is always present either as a dominant or as a non-dominant. In this way, agrarian (peasant) civilization is an integral component of universal human civilization or local cultural-historical types; thirdly, for the civilizational development of humankind, the emergence of agriculture and peasantry was of enormous importance, causing a tectonic shift in human civilization at that time, determining its progress; fourthly, the confirmation of the civilizational phenomenality of the peasantry is the clearly expressed dichotomy of the interdependence of human and nature; fifthly, the peasantry, its life played the role of the main regulator of the social rhythm of society; sixthly, a peasant is a rational subject, endowed with a practical mind, which is critical of the external, new, not in a hurry to abandon traditions – knowledge that ensures his livelihood, tested by more than one generation of ancestors; seventhly, peasant life is a life logically taken in maximum purity, cleansed of everything extraneous to it; eighthly, in the ethno-sociogenesis of certain communities, in particular Ukrainian, the peasantry preserves traditional culture in a broad sense, it forms the background of any culture, although it remains invisible the whole time, is the basis of the formation of nations in general and Ukrainian in particular; ninthly, culture for the peasant is a tool designed to ensure his existence.

At the same time, generalizations offered on the basis of the civilizational approach do not always take into account regional specificities and peculiarities of cultural-historical, local civilizational variations. Taking this into account, there are enough reasons to reasonably claim that the civilizational approach represents a heuristic value in understanding the peasantry as a civilizational phenomenon and is unproductive in the study of specific agrarian communities at a certain chronological stage.

Keywords: agrarian history of Ukraine, civilizational approach, culture, agriculture, civilization.

Сергій Корновенко

доктор історичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>
e-mail: s-kornovenko@ukr.net,

Анатолій Морозов

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5486-235X>
e-mail: anacid2012@ukr.net

АГРАРНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД*

Анотація. Мета – отримати знання щодо новітньої методології історико-аграрних досліджень в Україні, зокрема щодо цивілізаційного підходу, його застосування на практиці в окремих історико-аграрних дослідженнях.

Наукова новизна публікації полягає у тому, що авторами проаналізовано застосування цивілізаційного підходу в сучасних дослідженнях із аграрної історії. Зокрема, встановлено, що цивілізаційний підхід – один із сучасних методологічних підходів у набутті знань про селянство. Отримані на його підставі знання дають достатньо повне і обґрунтоване розуміння цивілізаційної сутності селянства, його значущості у глобальній історії людства, в етносоціальних процесах, зокрема в етно- та націогенезі. **Висновки.** Розкрито, що відповідно до цивілізаційного підходу, по-перше, характерною ознакою селянства є етносоціальна стабільність; по-друге, аграрний (селянський тип) виробництва у загальноісторичному цивілізаційному розвитку людства присутній повсякчас чи то як домінанта, чи як не домінанта. У такий спосіб аграрна (селянська цивілізація) – невід’ємний компонент загальнолюдської цивілізації або локальних культурно-історичних типів; по-третє, для цивілізаційного розвитку людства поява землеробства, селянства мала колосальне значення, спричинивши тектонічний зсув у тогочасній людській цивілізації, зумовивши її прогрес; по-четверте, підтвердженням цивілізаційної феноменальності селянства є яскраво виражена в ньому дихотомія взаємозалежності людини і природи; по-п’яте, селянство, його життя відіграло роль головного регулятора соціального ритму суспільства; по-шосте, селянин – раціональний суб’єкт, наділений практичним розумом, що критично ставиться до зовнішнього, нового, не поспішаючи відмовлятися від традицій – знань, що забезпечують його життєдіяльність, перевірених не одним поколінням предків; по-сьоме, селянське життя – життя логічно взяте у максимальній чистоті, очищене від усього йому позапритаманного: по-восьме, в етносоціогенезі окремих спільнот, зокрема української, селянство зберігає традиційну культуру в широкому сенсі, воно становить тло будь-якої культури, хоча весь час залишається непомітним, є основою формування націй загалом і української зокрема; по-дев’яте, культура для селянина – інструмент, покликаний забезпечити його існування.

Водночас узагальнення, що пропонуються на основі цивілізаційного підходу, не завжди враховують регіональні специфіку та особливості культурно-історичних, локальних цивілізаційних варіантів. Зважаючи на це, достатньо підстав обґрунтовано стверджувати, що цивілізаційний підхід представляє евристичну цінність у розумінні селянства як цивілізаційного явища і є малопродуктивним у дослідженні конкретних аграрних спільнот на певному хронологічному етапі.

Ключові слова: аграрна історія України, цивілізаційний підхід, культура, землеробство, цивілізація.

Постановка проблеми. Актуальність теми. Загальноновизнаною є думка про те, що історична наука – система знань про минуле людства. Вона не є статичною, а перебуває у динаміці¹. Історичні знання формуються істориками, що застосовують різноманітний науковий інструментарій. Розвиток історичної науки відбувається завдяки двом принципам моментам. Перший – накопичення нових історичних знань та історіографічного досвіду; другий – оновлення методології дослідження. В історії як знанні про минуле між накопиченням нових історичних знань та оновленням методології дослідження спостерігається взаємозалежність, взаємодоповнення. Достовірність нових історичних знань залежить від досконалості методологічних прийомів їх отримання. Останні ми розуміємо не як догму, а як інструмент, завдяки якому здійснюється пошук нового знання, що є альфою і омегою будь-якої науки, насамперед історії, розвитку наукових знань. Своєю чергою нові історичні знання зумовлюють потребу в новому методологічному інструментарії. У такий спосіб комплементарність між цими явищами зумовлює динаміку історичних знань. Відповідно й історичні знання, і методологія є відносно сталими.

Такі наші роздуми суголосні з позицією Т. Куна, котрий у монографії «Структура наукових революцій»² писав, що «розвиток науки – це поступовий процес, в якому факти, теорії і методи складаються у запас досягнень, який все зростає і являє собою наукову

* Статтю написано відповідно до держбюджетної теми «Соціокультурний простір України другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації 0123U101600).

¹ Предметніше дивись: Стельмах С. П. Історична наука // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е–Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2005. С. 562–566.

² Кун Т. Структура наукових революцій. Київ: Port-Royal, 2001. 228 с.

методологію і знання. Отже, нова теорія неминуче відбивається на широкому фронті завершеної ними наукової роботи, і через те, хоч би якою спеціальною була галузь її застосування, нова теорія ніколи не являє собою (або, у всякому разі, дуже зрідка являє) простого нарощування вже відомого. Засвоєння нової теорії вимагає перебудови попередньої і переоцінки колишніх фактів, внутрішнього революційного процесу ... Науковий факт і теорія насправді не відгороджуються одне від одного глухим муром, хоч подібний розподіл і можна зустріти в традиційній практиці нормальної науки. Ось чому непередбачені відкриття не є просто введенням нових фактів. З цієї ж таки причини фундаментально нові факти або теорії якісно перетворюють світ ученого тією мірою, якою кількісно збагачують його»³.

Зазначені вище закономірності розвитку історичної науки, комплементарність між історичним знанням та методологічним інструментарієм їх отримання є актуальною проблематикою як для сучасної української історичної науки загалом, так і для аграрної історії України зокрема – фундаментального складника вітчизняної історії.

Зважаючи на це, осмислення вже існуючих методологічних засад із вивчення аграрної історії носить науково-практичне та суспільне значення. Цим і зумовлено актуальність запропонованого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, порушені у нашій публікації, належить до тих, що перебувають у фокусі постійної уваги дослідників. Ґрунтовними, наприклад, є напрацювання О. Реєнта⁴, В. Масненка⁵, В. Нечитайла⁶, А. Зяярнюка⁷, В. Бондара⁸, О. Михайлюка⁹, Ю. Присяжнюка¹⁰, В. Гоцуляка¹¹, С. Корновенка^{12,13}, С. Падалки¹⁴, В. Хоменка¹⁵, І. Фаренія¹⁶, В. Гончаревського¹⁷, Г. Георгізова¹⁸, З. Священко¹⁹ та інших авторів.

Так, В. Гоцуляк переконаний у тому, що «загальний аналіз української історіографії з проблем селянства свідчить про необхідність вийти на типологічно спільний з європейським, а в перспективі – світовим шляхом науково-інтелектуального розвитку, а також і в нашому контексті зокрема, визначити основні історіософські засади цього

³ Кун Т. Структура наукових революцій. Київ: Port-Royal, 2001. С. 15.

⁴Реєнт О. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки. *Український історичний журнал*. 2000. № 2. С. 3–26.

⁵Масненко В. Селянство в історичній концепції Михайла Грушевського *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 47–50.

⁶Нечитайло В. Селянство як природне явище. *Український селянин*. Вип. 9. 2005. С. 9–11.

⁷Зяярнюк А. «Селянство» як категорія соціально-історичного аналізу (на прикладі Східної Галичини XIX ст.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 15/2006–2007. С. 543–553.

⁸Бондар В. Сучасна історіографія аграрної історії України другої половини XIX – початку XX ст. на сторінках «Українського історичного журналу». *Український історичний збірник*. Вип. 11. 2008. С. 337–351.

⁹Михайлюк О. Селянство як «уявлена спільнота». *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. XXVII. С.89–98.

¹⁰Присяжнюк Ю. Сучасне українське селянознавство в наукових оглядах 1990–2000-х років. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2010. Випуск 192. Частина 1. С. 26–29.

¹¹Гоцуляк В. В. Актуальні питання методології та інституціоналізації історії селянства в дзеркалі історіографії. *Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки*. Черкаси, 2010. Вип. 182. С. 16-20.

¹²Корновенко С. Становлення та розвиток черкаської школи істориків-аграрників професора Анатолія Морозова. *Вища школа*. 2016. № 4. С. 17–21.

¹³Корновенко С. Аграрна історія в Україні: основні тенденції поступу (1990-ті рр. – початок XXI ст.). Виступ на XII Міжнародному симпозиумі з проблем аграрної історії 29.04.2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=VSnAG1iJB0&t=27s>

¹⁴Падалка С. П. П. Панченко – дослідник актуальних проблем аграрної історії України XX – початку XXI ст. *Вісник аграрної історії. Збірник наукових праць*. Вип. 16–17. 2016. С. 275–282.

¹⁵Хоменко В. Сучасна вітчизняна історіографія селянського повстанського руху в Україні (1917–1921 рр.) *European philosophical and historical discourse*. Volume 5. Issue 1. 2019. P. 34–39.

¹⁶ Фаренія І. Двадцять років діяльності Наукового товариства істориків-аграрників *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2020. № 1. С. 164–169.

¹⁷ Гончаревський В. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991-2009) : [монографія]. Київ: [Логос], 2011. 219 с.

¹⁸ Георгізов Г. Селянство – природна форма цивілізації. *Революційний процес 1917–1920 років: витоки, зміст, значення: збірник наукових праць за результатами теоретичного семінару, організованого кафедрою архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін і Науковим товариством істориків-аграрників 13 червня 2013 року*. Черкаси: Вертикаль, 2014. С. 30–38.

¹⁹ Священко З. Пореформене українське село в аграрних студіях науковців київської школи. *Емінак*. 2020. № 2 (30). С. 220–228.

напрямку наукових досліджень, без штучної модернізації і підтягування нашої історії до всесвітньої і європейської»²⁰.

В. Бондар слушно зауважує стосовно того, що упродовж початку 1990-х – початку 2000-х рр. у царині аграрної історії України проведено дуже значну роботу не лише із кількісного накопичення історичних знань, а і з формування нових методологічних підходів до їх нового осмислення. На його думку, «одні дослідники намагаються вивчати селянську минувшину не ізольовано, а на тлі загальних соціально-економічних і політичних тенденцій розвитку українського суспільства, у взаємозв'язку і взаємообумовленості з іншими важливими суспільними подіями, масовими народними та соціальними рухами тощо. Інші – поступово вводять історію селянства в мікроісторичну перспективу, маючи за об'єкт різні проблеми економічної, соціальної, культурної, релігійної її сфери, історії повсякденності українського хлібороба і т.д.»²¹.

Т. Портнова, аналізуючи методологічний інструментарій історико-аграрних досліджень в Україні першого десятиліття ХХІ ст., зауважує, що вітчизняні дослідники сприйняли три найважливіші засади з методологічного досвіду західних колег. Насамперед, на її думку, це відмова описувати селянство як соціальне явище, що у своєму розвитку приречене на зникнення. Навпаки посилилася тенденція у працях українських істориків-аграрників обґрунтовувати здатність селянських спільнот до самозбереження і відтворення, синтезувати традиційне і модерне, не розчинившись в останньому. По-друге, відмова дослідників до протиставлення «традиційне/модерне», елітарно-зверхньої інтерпретації селянської культури як «безкультур'я». Формується інший образ селянства як носіїв специфічної культури, селянський світ розуміється як інший. По-третє, «наголошення проблеми способів мови описів селян у минулих та сучасних текстах». Йдеться про критичне ставлення до текстів, написаних представниками неселянського світу про селян, про рефлексування над спокусою витворити власні²².

Питання стану і перспектив методології дослідження аграрної історії України є постійним предметом фахового обговорення під час проведення Всеукраїнських та Міжнародних науково-практичних конференцій, семінарів, круглих столів^{23,24,25,26,27,28,29} тощо.

Зазвичай предметом уваги вчених під час оприлюднення результатів своїх досліджень є загальні тенденції розвитку зарубіжної та української історичної науки, методології історико-аграрних досліджень тощо.

Мета статті. Автори статті ставлять за мету отримати знання щодо новітньої методології історико-аграрних досліджень в Україні, зокрема щодо цивілізаційного підходу, його застосування на практиці в окремих історико-аграрних дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. Однією із поширених методологічних парадигм в українському історико-аграрному дискурсі упродовж 1990-х – початку ХХІ ст. є

²⁰ Гоцуляк В. Реформа 1861 року в Україні: історіософський та джерелознавчий аспекти. *Український селянин*. 2001. Вип. 2. С. 22.

²¹ Бондар В. Вітчизняні селянознавчі інституції і їх роль у вивченні історії українського селянства пореформеної доби. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2008. № 19. С. 178.

²² Портнова Т. Юрій Присяжнюк. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С. Г., 2007. 640 с.; Олександр Михайлюк. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. 456 с. *Україна Модерна* 2010 № 6. С. 286.

²³ Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки та перспективи: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Харків, 15–17 листопада 1995 р.) / ред. В. Сарбей. – Харків: НАН України, Інститут історії України, 1995. 354 с.

²⁴ Українська історична наука на сучасному етапі розвитку: міжнародний науковий конгрес українських істориків (17–18 вересня 2003 р.): доп. і пов. у 4 т. Т. 1 / ред. Л. Винар, О. Завальнюк. Кам'янець-Подільський, 2005. 602 с.

²⁵ Програма ІІІ Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії. URL: <http://ndis.cdu.edu.ua/images/Konferencii/Simpoziumi%20z%20agrarnoi%20istorii/3%20simpozium/Programa%201.pdf>

²⁶ Програма ІV Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії. URL: <http://ndis.cdu.edu.ua/images/Konferencii/Simpoziumi%20z%20agrarnoi%20istorii/4%20Simpozium/Programa%202.pdf>

²⁷ Програма ХІІ Міжнародного симпозіуму з аграрної історії. URL: <http://ndis.cdu.edu.ua/index.php/zaproshuiemo-na-12-minarodnyi-sympozium-iz-aharnoi-istorii>

²⁸ Проблеми регіональної історії України: Матеріали ІV Всеукраїнської наукової конференції молодих вчених, аспірантів та студентів, 21 травня 2020 р. / Редкол.: к.і.н., доц. Н.М. Кузовова (відп. ред.) та ін. Херсон: Вид-во ХДУ 2020. 78 с.

²⁹ Революційний процес 1917–1920 років: витоки, зміст, значення: збірник наукових праць за результатами теоретичного семінару, організованого кафедрою архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін і Науковим товариством істориків-аграрників, 13 червня 2013 року. Черкаси: Вертикаль, 2014. 632 с.

цивілізаційний підхід, який належить до глобального осмислення історії людства. Такий його статус зумовлений основними тенденціями сучасного розвитку вітчизняної історичної науки. На слушну думку Я. Калакури, створенню якісно нової історіографічної ситуації в Україні упродовж 1990-х рр., зокрема зверненню до цивілізаційної парадигми в осмисленні історичних явищ і процесів, сприяли такі обставини, як відновлення незалежності українською державою, її визнання на світовій арені³⁰. О. Михайлюк популярність цивілізаційного підходу серед українських істориків пояснює тим, що таким він став завдяки тому, що праці таких його представників, як О. Шпенглер, А. Тойнбі, С. Ханінгтон, Ж. Кондорсе, Дж. Бернал, В. Чайлд, Л. Морган, А. Тоффлер та інших, стали доступними для ознайомлення українським історикам від початку 1990-х рр.³¹ В. Гончаревський резонно зауважив, що прихильне ставлення українських істориків до цивілізаційної методології на початку 1990-х рр. зумовлене тим, що «вона: а) як і теорія формацій, давала цілісне уявлення про хід всесвітньо-історичного процесу від давнини до сучасності; б) завдяки поняттям полілінійності історичного розвитку та культурно-цивілізаційної дискретності світової історії давала змогу позбутися моністичного бачення історичного руху, тим самим складаючи найбільш прийнятну альтернативу формаційній теорії»³². Перспективність застосування цивілізаційного підходу, окрім іншого, зумовлена, по-перше, прогностичними можливостями, які він надає щодо адекватного орієнтування у сучасних світових процесах; по-друге, він дозволяє вийти за межі мислення у поняттях держави, розкриваючи спільні цивілізаційні засади міждержавної взаємодії на підставі усвідомлення власної цивілізаційної ідентичності; по-третє, завдяки найвищому рівню узагальнення цивілізаційний підхід систематизує таксономічно нижчі поняття держави, етносу, народу, культури тощо, а також пояснює історичні процеси від локальних до світових, прогножуючи їх результати³³.

На думку авторів статті, яка суголосна з наведеними вище позиціями колег, помітну роль у популярності цивілізаційної методології відіграло і те, що наслідками тектонічних трансформацій в українській історичній науці, започаткованих наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр., упродовж 1990-х рр. – початку XXI ст. стали такі докорінні багаторівневі зміни (назвемо головні, на нашу думку): по-перше, відродження української науково-історичної традиції й формування новітніх академічних підходів і концепцій у розумінні та осмисленні історії України загалом, аграрної історії зокрема; по-друге, нагромадження широкого масиву новітніх ґрунтовних академічних знань як із історії України загалом, так і з аграрної історії зокрема. Новітні академічні історичні знання, зокрема з аграрної історії, поряд із іншими чинниками, впливають на формування свідомості, світогляду громадян України, української політичної нації, детермінують її ідейно-ідеологічну, ментальну цілісність і єдність.

Ключовим у цивілізаційній методології є поняття «цивілізація». В його розумінні спостерігаємо плюралізм. Зважаючи на це, цивілізаційний підхід називають ще і плюралістичним. Наприклад, для О. Шпенглера цивілізація – певна стадія розвитку локальних культур, своєрідне світове місто, в якому омасовлення пронизує всі сфери людського життя. Історія людства для нього – історія восьми цивілізацій як культурно-історичних типів. Кожний із них формується на підставі індивідуального способу осмислення і практичної реалізації життя. Культурно-історичний тип, на думку О. Шпенглера, замкнений, йому не властива культурна спадкоємність. Натомість Л. Морган визначив цивілізацію як ступінь історичного розвитку. М. Данилевський під цивілізацією розумів культурно-історичні типи³⁴. А. Тойнбі віддав перевагу локальним цивілізаціям, відкидаючи поняття єдиної світової. Натомість, за спостереженнями В. Гончаревського, прихильники новітніх модернізаційних схем керуються тезою про єдність людської

³⁰ Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ, 2004. С. 423.

³¹ Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во «Інновація», 2007. С. 28.

³² Гончаревський В. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991-2009) : [монографія]. Київ: [Логос], 2011. С. 162.; С. 160–161.

³³ Гончаревський В. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991-2009) : [монографія]. Київ: [Логос], 2011. С. 162.; С. 167–168.

³⁴ Цитовано за: Салата О. Цивілізаційний підхід у викладанні історії: від наукової концепції до шкільної аудиторії *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди Серія «Історія та географія»*. Харків, 2016. Вип. 53. С. 147.

цивілізації, послуговуючись у своїх працях моделлю її стадіального розвитку від доаграрної до сучасної постіндустріальної/інформаційної стадії³⁵.

Сутність цивілізаційного підходу полягає у тому, що його прихильники вважають, що просторово-часові історичні масиви (культурно-історичні типи) є структурно та змістовно унікальними. Відповідно до такого розуміння, необхідно досліджувати стійкі структури тривалої дії, існування яких передбачено таким явищем, як локальна цивілізація, уособленням якої є культурно-історичні типи.

З позицій цивілізаційного підходу написано монографію українського дослідника К. Івангородського³⁶. Нашу увагу вона привернула з таких причин: 1) є прикладом застосування вітчизняними істориками цивілізаційного підходу, що відповідає меті нашої статті; 2) за своїм змістом – це історико-аграрне дослідження, а тому безпосередньо стосується теми нашої публікації; 3) автор пропонує власне бачення і розуміння селянства як цивілізаційного явища – феномену, визначального чинника у формуванні та розвитку цивілізації.

За К. Івангородським характерною ознакою селянства є етносоціальна стабільність. Її причина полягає не стільки у його чисельній домінії над іншими соціальними верствами (за підрахунками вченого, у XVI–XVII ст. селянство становило 90% населення планети), скільки його цивілізаційною сутністю³⁷. Застосовуючи науковий інструментарій цивілізаційного підходу, ним обґрунтовано думку про те, що загальнолюдський розвиток людської цивілізації пройшов первісний, аграрний (селянський), індустріальний і постіндустріальний етапи³⁸. У такий спосіб історик довів безпосередню причетність селянства до загальноісторичного цивілізаційного розвитку людства, підтвердив раніше висловлену тезу про цивілізаційну сутність селянства.

Продовжуючи свої міркування, К. Івангородський слушно зауважив, що перемога індустріальної цивілізації у новий час не є остаточною. Нагальна потреба вижити спонукатиме людство «ретельно поглянути на ті принципи свого співіснування з природним середовищем, які впродовж багатьох століть виробляло селянство»³⁹.

Послуговуючись критерієм домінування трудової діяльності людства, ним виокремлено чотири типи: збирання, землеробство, виробництво, творчість. Всі вони присутні на кожному з цивілізаційних етапів завжди та одночасно, однак домінує лише одна, але почергово. На підставі цього історик дійшов обґрунтованого висновку, що «відкидати можливість переходу до повторного домінування в межах цивілізації саме сільськогосподарського виробництва не можна»⁴⁰. Як на нас, то запропонована К. Івангородським модель підтверджує ще один факт. Зокрема, той, що аграрний (селянський) тип виробництва у загальноісторичному цивілізаційному розвитку людства присутній за будь-яких обставин повсякчас чи то як домінанта, чи як недомінанта. У такий спосіб аграрна (селянська) цивілізація – невід’ємний компонент загальнолюдської цивілізації або локальних культурно-історичних типів.

Співзвучно з Ж. Кондорсе, Дж. Берналем, В. Чайлдом К. Івангородський обстоює думку про те, що для цивілізаційного розвитку людства поява селянства «мала визначальне значення». Перехід до землеробства спричинив тектонічні зсуви у тогочасній загальнолюдській цивілізації, зумовивши прогрес у її розвитку. Позитивні зрушення, наголосив К. Івангородський, стосувалися визначальних аспектів життєдіяльності тогочасного людського суспільства. По-перше, землеробство стало спокійнішим видом праці, що вплинуло на формування відповідних уявлень тогочасних людей про себе, інших

³⁵ Гончаревський В. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991-2009) : [монографія]. Київ: [Логос], 2011. С. 162.

³⁶ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. 144 с.

³⁷ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 7.

³⁸ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 7.

³⁹ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 8.

⁴⁰ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 8.

людей і навколишній світ, формування відповідних світоглядних установ та цінностей, що різнили їх від попередніх поколінь. По-друге, люди набувають пізнання у мистецтві вирощування домашніх тварин і обробітку землі. По-третє, людина завдяки землеробству перейшла від привласнювального до відтворювального способу господарювання, навчаючись новим практикам у ставленні до природи. Фактично змістом неолітичної революції стала агрокультурна революція⁴¹.

Підтвердженням цивілізаційної феноменальності селянства, на переконання К. Івангородського, є «яскраво виражена у ньому дихотомія взаємозалежності людини та природи». Апелюючи до напрацювань попередників із аграрної тематики, дослідник звертає увагу на спільнокореневість слів «homo» і «humus», що засвідчує невіддільність одного від іншого, пояснюючи двоїсту природу селянина. Землеробство унікальне від інших форм діяльності завдяки тому, що розвивається як у соціальному, так і природно-біологічному контексті. Селянин як «природна істота» безпосередньо продовжує окремі елементи природного процесу, органічно доєднується до нього як «істота соціальна»⁴².

У такому контексті умотивованими є судження історика, котрі ним узгоджуються з позицією А. Шипілова стосовно того, що земля і селянин співвідносяться між собою як суб'єкт і предикат. Тому власність селянина на землю – це власність на самого себе, на свою працю, вкладену в землю. Це судження для К. Івангородського є базовим в ідентифікації поняття «селянин». Грунтуючись на ньому, дослідник визначив селянина у такий спосіб: «Той, хто працює на власній землі». Праця і власність тотожні для селянина, праця не різниться від життя, а життя від праці: праця – спосіб життя, а життя – сукупність трудових процесів. Праця на землі для селянина – причина, наслідок, мета і спосіб життя. У такий спосіб історик працю на землі визначає видовою ознакою селянина⁴³.

Послугуючись попередньо висловленою думкою про цивілізаційну феноменальність селянства, К. Івангородський зробив спробу визначити соціальну природу селянства. На його думку, яку він аргументує судженням О. Шпенглера про «неісторичність» селянства, можна говорити про певну «асоціальність» селянства. Історик вважає, що асоціальність селянства детермінована його аддитивністю (безсистемністю), яка спричинена «автономністю кожного селянського двору, родини». У його розумінні «селянський, сільський соціум – це сукупність локалізованих мікрокосмів і, якщо один із них накладається на інший, це ще не означає, що вони створюють системну цілісність; селянський світ – це одновимірне поле транслокальної безперервності, «просте складання одноіменних величин». Це і є аддитивність»⁴⁴. Водночас К. Івангородський вважає, що селянство не є цілком позасоціальним феноменом. Він наголошує на тому, що його інтерпретація лише у соціальних категоріях необ'єктивна⁴⁵. У такий спосіб він додатково підсилює власну концепцію цивілізаційного феномену селянства.

Такі міркування, засновані на цивілізаційному підході стосовно асоціальності селянства, як на нас, потребують додаткових аргументів. Навіть, якщо послуговуватися запропонованим судженням, що сільський соціум – це сукупність локалізованих мікрокосмів, то «космос» у перекладі з грецької – «порядок», «устрій», «впорядкованість». Відповідно «мікрокосм» – впорядкований компонент «космосу» – структурно більшої впорядкованості. Наприклад, у зазначеному нами контексті «космос» трактується у філософському словнику як «термін давньогрецької філософії для позначення світу як структурно організованого і впорядкованого цілого. Поняття, вперше введене Піфагором для позначення єдності світу і протилежності хаосу. Головною властивістю космосу

⁴¹ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 8.

⁴² Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 9.

⁴³ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 9.

⁴⁴ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 10.

⁴⁵ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 11.

вважалася гармонія сфер»⁴⁶. У «Філософія: словник термінів і персоналій» «космос – категорія давньогрецької філософії і культури, що відобразила уявлення про світ як замкнений, упорядкований, сповнений краси і гармонії; встановлений богами довершений порядок на протиположності хаосу; 2) Всесвіт як єдине, структурно організоване ціле»⁴⁷. Звідси за законами логіки випливає, що сукупність менших системних цілісностей створює більшу системну цілісність, або складнішу, що є вкладеністю менших цілісностей. Тому обґрунтованим, на нашу думку, є запитання: «Чому селянський світ аддитивний, якщо він представляє собою складну вкладену системну цілісність із менших системних цілісностей?»

Критичного ставлення заслугове і розуміння з позицій цивілізаційного підходу причин того, що «селянин не може бути суб'єктом політичної влади»⁴⁸. Для того є, як мінімум, три причини. По-перше, вдаючись до глобальних узагальнень, науковий інструментарій цивілізаційного підходу не бере до уваги локальні процеси суб'єктивізації селянства, наприклад українського, що мали місце у Наддніпрянщині упродовж пореформеного періоду – першої третини ХХ ст. (предметніше про це дивись наші публікації^{49,50}). Аналогічна суб'єктивізація відбулася і у країнах Центральної та Південно-Східної Європи. По-друге, провідною світоглядною концепцією у країнах Центральної та Південно-Східної Європи у першій третині ХХ ст. став аграризм. Одним із його засадничих принципів є визнання селянства верствою, здатною відігравати самостійну роль у політичному житті⁵¹. По-третє, одним із виявів селянської політичної суб'єктивності стали селянські республіки 1906 та 1917–1921 рр. в Україні. У них справді одне село не керувало іншим, а села спільно керували стратегію самовиживання, ставши суб'єктом політики і політичного життя⁵².

Беручи до уваги наші критичні міркування, наведені вище, як на нас, коректніше було б, застосовуючи цивілізаційну методологію, визначити локальні варіанти, в яких селянство не спромоглося до політичної суб'єктивізації, вичленивши їх із загальнолюдського цивілізаційного розвитку, або зазначив би окремі хронологічні етапи, де селянство не могло априорі бути суб'єктом політичної влади. З іншого боку, викладена вище позиція – заручниця методології цивілізаційного підходу, за якого в глобальному образі лісу непомітними залишаються окремі дерева та інша рослинність. У такому контексті доречними є міркування Л. Шкляра з приводу того, що цивілізаційний підхід потребує певних кореляцій і уточнень, коли йдеться про конкретні дослідження⁵³.

Оперуючи науковим інструментарієм цивілізаційного підходу, К. Івангородський звернено увагу на те, що селянство, його життя, відіграло роль головного регулятора соціального ритму суспільства, принаймні у середньовіччі. Така регуляторна функція селянства, на переконання дослідника, причина, яка достеменно пояснює негативне ставлення селянства до нововведень у будь-якій формі⁵⁴. Як на нас, швидше не негативне, а критичне. Свою позицію він, оперуючи науковим інструментарієм цивілізаційного підходу, обґрунтовує тим, що в аграрному суспільстві, яке є традиційним, домінують сталі ціннісні

⁴⁶ Космос – філософський словник – значення слова космос в словнику. URL: <https://jak.koshachek.com/articles/kosmos-filosofskij-slovník-znachennja-slova-kosmos.html>

⁴⁷ Філософія: словник термінів та персоналій / В. С. Бліхар, М. А. Козловець, Л. В. Горохова, В. В. Федоренко, В. О. Федоренко. Київ: КВЦ, 2020. С. 134–135.

⁴⁸ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 10.

⁴⁹ Герасименко О., Корновенко С. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2017. 204 с.

⁵⁰ Корновенко С. Суб'єктивний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 83–95.

⁵¹ Предметніше дивись: Корновенко С. В., Тельвак В. П. Аграризм як селяноцентричний феномен країн Центральної та Південно-Східної Європи другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст.: наукове осмислення явища / Корновенко С. В., Глібшук М. В., Ільницький В. І., Компанієць О. В., Лозовий В. С., Пасічна Ю. Г., Тельвак В. П. Селяноцентричний феномен Української революції 1917–1921 рр.: аграризм: монографія. Черкаси, 2021. С. 9–19.

⁵² Предметніше дивись: Корновенко С. В., Берестовий А. І., Компанієць О. В., Пасічна Ю. Г., П'янзін С. Д., Щербаков М. Я. Селянське республікотворення періоду Української революції 1917–1921 рр.: монографія. Черкаси: Чабаненко Ю.А. 2019. 220 с.

⁵³ Предметніше дивись: Шкляр Л. Нація в умовах «розколотої» цивілізації / Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. Т. 2. Київ, 2006. С. 207–219.

⁵⁴ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 11.

орієнтації, спрямовані на підтримку форм життєдіяльності, що склалися. Зважаючи на це, слушно мотивує історик, експерименти не для селянства, а тому трансформації в селянській економіці тривають повільно і лише за бажанням селянства, якщо воно вважає їх потрібними і доцільними. Таке ставлення селянства до інновацій дає підстави К. Івангородському обґрунтовано говорити про «хліборобський універсальний етос», який здатний до самовідтворення, відкидаючи не перевірені практикою форми і засоби взаємодії з природою⁵⁵.

До честі дослідника, він не кидається у крайнощі, аналізуючи здатність селянства сприймати/не сприймати нове. Він, послуговуючись науковим інструментарієм цивілізаційного підходу, пропонує цілком достовірну версію цього процесу. Зокрема, ним обґрунтовано слушну думку про те, що упередженість селян до зовнішніх за походженням різноманітних норм і технологічних стандартів сільськогосподарського виробництва спричинена не техніко-технологічним ретроградством селянства, а «своєрідним виявом інстинкту хліборобського самозбереження і самовідтворення. Хліборобство може гарантувати свою стабільність лише за умови жорсткого дотримання власних нормативних і технічних стандартів». Тому неспіх у сприйнятті інновацій з боку селянства зумовлений тим, що головним для селянина є безпечність існування, передбачення можливих ризиків у випадку застосування об'єктивно нового, але суб'єктивно невідомого для селянина з тим, щоб максимально забезпечити життєздатність власного господарства⁵⁶.

Ще однією причинною обережного, а не боягузливого ставлення селян до інновацій, на переконання К. Івангородського, є діалектична необхідність дотримання ними такої парадигми життєдіяльності. Свою думку, з посиланням на позицію А. Морозова стосовно цього, він обґрунтовує тим, що господарювання на землі, на відміну від інших галузей виробничої діяльності, надзвичайно чутливе до найменших, інколи майже невлесних, не зафіксованих найдосконалішими макроекономічними моделями таких специфічних особливостей, як природно-кліматичні, територіальні, демографічні, транспортні, побутово-звичаєві⁵⁷.

У таких судженнях автора спостерігаємо розумний баланс в інтерпретації здатності селянства реагувати на інноваційні виклики. Він не вдається до крайнощів, а вибудовує помірковану інтерпретаційну модель опанування селянством нового, в якій селянин постає раціональним суб'єктом, наділений практичним розумом, що критично ставиться до зовнішнього, нового, не поспішаючи відмовлятися від традицій – знань, що забезпечують його життєдіяльність, перевірених не одним поколінням предків.

Послуговуючись методологією цивілізаційного підходу, К. Івангородським розкрито такий важливий компонент із життєдіяльності аграрного суспільства, як дихотомія взаємопов'язаності селянства з провідними верствами, як правило, аристократією⁵⁸. Ним акцентовано на стереотипності бачення аристократією селянства. Упередженість останньої, в інтерпретації історика, зумовлена позаособовістю селянства, попри первинність цієї «мовчазної маси історії» в етносоціальних процесах. Безособовість селянства спричинена більшою мірою не сприйняттям аристократією селян, а сприйняттям селянами самих себе⁵⁹.

Поглиблюючи цю свою думку, дослідник вважає, що історично селянство існувало як колективна організація – родова або общинна. Колективне співіснування, переконаний вчений, не визнавало ні особистість, ні необхідності індивідуального самовираження, тому індивід підпорядковувався спільноті, бо самотужки вижити було складно. Селянську безособовість історик виводить від первісних часів. Її він вважає одним із наслідків аграрної за змістом та неолітичної в часі революції. На його переконання, у мобільних номадів кожний індивід мав своє місце, самостійно переміщувався, забезпечував свій соціальний

⁵⁵ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 12.

⁵⁶ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 12.

⁵⁷ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 12.

⁵⁸ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 12.

⁵⁹ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 13.

статус. Натомість в осілого селянина всі дії детермінувалися групою співпоселенців. Відмінність сільської родини від номадського соціуму, на думку К. Івангородського, полягає у її самодостатності, колективізмі. Індивід-родич у такій структурі – представник родини (колективу), обов'язком якого є її збереження, продовження, увічнення⁶⁰.

На наше переконання, такі судження, що ґрунтуються на цивілізаційному підході, більшою мірою відповідають методології цивілізаційного підходу, аніж об'єктивній історії селянства. Не заперечуючи загалом безособовості селянства або його «мовчазної первинності» упродовж тривалого періоду загальнолюдської історії, звернемо увагу на те, що мали місце і нелінійні трансформації такого статусу селянства. Про них ми вже писали вище. Історична наука у своєму арсеналі містить перевірені знання про «суб'єктивізацію селянства», а також «селянську емансипацію», баланс між колективним та індивідуальним, а отже особовим, зокрема селянства України, що було зумовлено відповідними реформами 1848 та 1861 рр., які спричинили його суб'єктивізацію. Відповідних змін зазнали як сприйняття аристократами селян, так і селянське самосприйняття. Наприклад, на цьому акцентує В. Масненко: «Модерний час обернувся суттєвими соціальними трансформаціями людства. ... Відбувалася зміна соціальних ролей і поведінки різних соціальних станів і верств. Емансипація селянства в широкому розумінні цього поняття була однією з провідних тенденцій загальної модернізації»⁶¹. У напрацюваннях Ю. Присяжнюка йдеться про індивідуалізм як «характерологічну» рису українського селянина⁶².

Беручи до уваги зазначені вище наші критичні міркування, коректнішим вважаємо не узагальнене твердження, засноване на цивілізаційному підході, про безособовість селянства, його розчинення у колективному субстраті селянської громади, а конкретизацію певних історико-культурних типів і хронологічних відрізків у загальнолюдській історії, в яких селянська безособовість була представлена, або як співвідносилася із селянською індивідуальністю – особовістю.

Цивілізаційна сутність селянства спричинена не лише специфікою селянського самосприйняття. К. Івангородський додатково її обґрунтував, застосувавши аналогію селянства із кочівниками. Він переконаний, що ні історія, ні соціологія не знають такого стану, як кочівники, «оскільки – це суто цивілізаційний феномен. За такою ж схемою цивілізаційним явищем нами визначається і власне селянство, котре внаслідок своєї осілости вплітається до соціальної структури спільнот людей (наприклад, держав), тому набуває накиненого ззовні соціального статусу, який власне цілком неважливий для селянства ... »⁶³.

З позиції дослідника, що ґрунтується на цивілізаційному підході, селянство індиферентно ставиться до політики, історії, соціальних ролей та іншого, що визначає соціальну дійсність соціуму. Фундаментальною інтенцією селянського соціуму є прагнення вийти зі становища «опонента», втратити цю зовнішню визначеність (стан суспільства, до того ж ще й нижчий). Історик виокремлює своєрідний парадокс: фактично зовні селянство – це стан, основною рисою якого є прагнення не бути станом, тобто соціальною групою в ієрархічній структурі панування-підкорення. Їхнє прагнення – бути вільними землеробами, а землероб – це ще не селянин у соціологічному контексті⁶⁴. Було б добре, якби вчений конкретизував свої узагальнені сентенції, підкріпивши їх конкретно-історичними прикладами з окремих хронологічних етапів загальнолюдської історії.

У полі зору цивілізаційної реконструкції селянства, запропонованої К. Івангородським, перебуває і низка питань, що стосуються селянського життя. Ним поняття «селянське життя» розуміється, як «життя логічно взяте у максимальній чистоті, життя, очищене від

⁶⁰ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 13.

⁶¹ Масненко В. Як українські селяни ставали воїнами (до соціокультурних і мілітарних аспектів революції 1917–1921 рр.). *Український селянин*. Черкаси, 2018. Вип. 19. С. 50.

⁶² Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С. Г., 2007. С. 44.

⁶³ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 13–14.

⁶⁴ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 14.

усього йому позапритаманного». Воно у розумінні дослідника – і причина, і результат самого себе. Відповідно до цього, селянином не стають, а народжуються. «Селянське знання», як і «знання селянського», є заданим від народження, а не набуте освітою. Таке розуміння «селянського життя» дає підстави історикowi говорити про те, що «вчиться не-селянському» – рівнозначно здобути освіту, що спричиняє розселянювання. Пояснення такої сентенції автор монографії вбачає у тому, що «замість вільного цілепокладання на полі можливостей, що розкинене перед індивідом, селянину дана лише причинність, яка підпирає його ззаду, і для якої він сам лише засіб, стільникова чарунка, що наповнюється густою субстанцією життя»⁶⁵.

Для К. Івангородського, що послуговується цивілізаційним підходом, селянин – це людина, котра виживає; проживання життя – його пріоритет. Відповідно, якщо селянство – спосіб життя, то життя формує всі специфічні особливості селянства, – запевняє вчений, посилюючи свої думки схожою позицією А. Шипілова. Однією з особливостей селянства, сформованих життям, є його «позаісторичність». Остання детермінована, окрім інших факторів життя, також цілковитою відсутністю у селянства історичної свідомості. Зумовлено це тим, що селянство оперує природно-циклічним часом на відміну від штучно-лінійного. Зважаючи на це, сільський час неісторичний, не сутнісний, а буттєвий, не кількісний, а якісний, його не рахують, а ним живуть. Тому, переконаний історик, селянин для себе перебуває поза історією, а його історична свідомість має позаселянську визначеність, оскільки це історія дотиків з не-селянами. Керуючись таким, вчений вважає, якщо селянин знає історію, то це історія не-селян⁶⁶. З іншого боку, наголошує дослідник, не потрібно вважати, що історія традиційного села – «нерухома історія». Це, безсумнівно, рух, який поки що не вдається концептуалізувати, зважаючи на вади методології. Адже, зазвичай, науковці екстраполюють на селянство закономірності індустріального суспільства і у такий спосіб ведуть мову про історичне дослідження села як особливого соціокультурного континууму з власними структурно-логічними характеристиками⁶⁷. Нам видається слушним таке розуміння К. Івангородським ситуації з «нерозумінням» селянства. Справді, навіть цивілізаційний підхід не спроможний повною мірою з'ясувати тонкощі селянського світу. На часі є розробка інших методологій, які були б інструментом набуття нових знань про «непізнаний світ» «незручного класу».

«Нерухомість» селянства не є чимось таким, що визначає його недолугість, меншовартісність, неповноцінність тощо. Навпаки, як обґрунтував історик, для етнічних процесів така характеристика селянства має присутнє і непересічне значення. Вона є засобом стабілізації етнічності, що забезпечує її на рівні спільноти від нівеляції за умов суспільно-політичних та соціально-економічних потрясінь та тектонічних зсувів, зумовлених ними. На її основі інтелектуали конструюють уявлення про етнос і націю, зважаючи на це, селянство – ключ до розуміння феномену нації, а вивчення історії селянства, зокрема українського, є фундаментальним складником історії всієї нації⁶⁸. У такий спосіб дослідник стверджує не лише цивілізаційну сутність селянства, а і його виняткову роль у формуванні націй.

В етносоціальних процесах селянство виконує не лише соціально стабілізуючу функцію. К. Івангородський слушно міркує, що його роль і значення посилюються у зв'язку з тим, що в етносоціогенезі окремих спільнот селянство зберігає традиційну культуру в широкому смислі, воно становить історичне тло будь-якої культури, хоча весь час залишається непомітним. У такому контексті не меншого значення в етносоціогенезі набуває екстраінтенціональність селянства – його спрямованість на зовні, його озовніщення. Історик, застосовуючи науковий апарат цивілізаційного підходу, аргументував судження про те, що «селянська культура» спрямована назовні». Її характерні ознаки: аддитивність, універсальність, недопуск індивідуалізму. На користь своєї тези ним

⁶⁵ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 14.

⁶⁶ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 14.

⁶⁷ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 15.

⁶⁸ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 16.

наведено такі аргументи. Селянин і працює, і відпочиває, як правило, поза двором. Він прагне жити «на людях», але йому постійно бракує спілкування і контактів. У нього нема бажання усамітнитися для саморефлексії (на відміну від міщанина, селянин відчуває реальність, він діє, а не рефлексує⁶⁹), проте будь-яка дія зумовлена зовнішнім її сприйняттям. Цим дослідник пояснює, чому для селянина важливим є запитання: «Що скажуть люди?»⁷⁰

Продовжуючи думки, висловлені вище стосовно аддитивності, що відповідають цивілізаційному підходу, на які ми вже критично відрефлексували, вчений зауважив, що селянський соціум не знає поділу на офіційне та особисте. У громаді суспільне ототожнюється з приватним, а останнє максимально усупільнене. Зважаючи на це, селянська культура – агломерат безкінечної множини різноманітних локальних варіантів, які, по суті, є одним і тим самим. Оскільки селянська культура не знає універсалів, постільки в ній не має унікумів; тут не має двох однакових речей, тому кожна річ тотожна решті, – зауважив К. Івангородський⁷¹. Таке твердження вважаємо дискусійним. Як і у попередніх випадках, воно більшою мірою відповідає методології цивілізаційного підходу, ніж локальним знанням із предмету. Беручи це до уваги, воно потребує додаткової аргументації. Адже в історичній науці, етнології усталеними є знання про локальні варіанти знарядь праці, способів приготування їжі, візерунків на вишиванці, традицій тощо, властиві, наприклад українському традиційному суспільству (предметніше, зокрема, дивись^{72,73}).

З іншого боку, нам імпонують судження колеги стосовно того, що культура для селянина – інструмент, покликаний забезпечити його життя/виживання. У такому випадку артефакт справді більшою мірою існує в іншому та для іншого, ніж у собі та для себе. У такий спосіб селянська культура відкрита для її носіїв на різних етапах історичного буття етносоціальної спільноти. Цим історик пояснив те, що традиційність селянства має неабияке значення для забезпечення стабільності етнічної ідентичності. Ця здатність – соціальна необхідність виживання шляхом дотримання традицій як основного регулятора взаємин у соціумі, його стабільності. Остання передбачає мінімізацію виробничого ризику шляхом слідування вже сформованому досвідом ресурсу, успадкованого від попередніх поколінь, що покликаний допомогти вижити під час катаклізму. Таким, безперечно, ресурсом і є традиція. Завдяки такій традиційності селянства можлива й етнічна традиційність конкретної спільноти – етносу, на основі якого формується нація⁷⁴.

На переконання К. Івангородського, який трактує селянство з позицій цивілізаційного підходу, дійсною основою формування націй загалом та української зокрема є цивілізаційний феномен селянства як етносоціального явища. Глибинні соціальні засади цієї частини суспільства, – впевнений вчений, – «фактично мимоволі, несвідомо та неартикульовано зумовлюють базис, на якому спрямованість етносоціальних процесів набуває завершеного, не позбавленого онтологічності та сенсу вигляду»⁷⁵.

Дотримуючись погляду на селянство як на цивілізаційний феномен, історик слушно і фахово обгрунтував, що «давно настав час відкинути сприйняття гуманітарною парадигмою пізнання стереотипу щодо селянства як рудиментарного, архаїчного, дикого чи анархічного явища в соціальному поступі людства». В інтелектуальній моделі К. Івангородського, базованій на цивілізаційному підході, селянство в історичному континуумі є явище самодостатнє, стале, навіть фундаментальне, зважаючи на його вплив на конституювання етнічності та етносоціальних організмів⁷⁶.

⁶⁹ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 15.

⁷⁰ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 18.

⁷¹ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 18.

⁷² Боряк О. Україна: етнокультурна мозаїка. Київ: Либідь, 2006. 328 с.

⁷³ Щербаківський В. Українське народне мистецтво. Кн.3. Орнаментация української хаги. Рим, 1980. 104 с. URL: <http://ndis.edu.ua/index.php/tradytsiina-ukrainska-khata>

⁷⁴ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 19.

⁷⁵ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 19.

⁷⁶ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 19.

Висновки. Таким чином, цивілізаційний підхід – один із сучасних методологічних підходів у набутті знань про селянство. Отримані на його підставі знання дають достатньо повне і обґрунтоване розуміння цивілізаційної сутності селянства, його значущості у глобальній історії людства, в етносоціальних процесах, зокрема в етно – та націогенезі.

Відповідно до цивілізаційного підходу, по-перше, характерною ознакою селянства є етносоціальна стабільність; по-друге, аграрний (селянський тип) виробництва у загальноісторичному цивілізаційному розвитку людства присутній повсякчас чи то як домінанта, чи як недомінанта. У такий спосіб аграрна (селянська цивілізація) – невід’ємний компонент загальнолюдської цивілізації або локальних культурно-історичних типів; по-третє, для цивілізаційного розвитку людства поява землеробства, селянства мала колосальне значення, спричинивши тектонічний зсув у тогочасній людській цивілізації, зумовивши її прогрес; по-четверте, підтвердженням цивілізаційної феноменальності селянства є яскраво виражена в ньому дихотомія взаємозалежності людини і природи; по-п’яте, селянство, його життя відіграло роль головного регулятора соціального ритму суспільства; по-шосте, селянин – раціональний суб’єкт, наділений практичним розумом, що критично ставиться до зовнішнього, нового, не поспішаючи відмовлятися від традицій – знань, що забезпечують його життєдіяльність, перевірених не одним поколінням предків; по-сьоме, селянське життя – життя логічно взяте у максимальній чистоті, очищене від усього йому позапритаманного: по-восьме, в етносоціогенезі окремих спільнот, зокрема української, селянство зберігає традиційну культуру в широкому смислі, воно становить тло будь-якої культури, хоча весь час залишається непомітним, є основою формування націй загалом і української зокрема; по-дев’яте, культура для селянина – інструмент, покликаний забезпечити його існування.

Водночас узагальнення, що пропонуються на його основі не завжди враховують регіональну специфіку та особливості культурно-історичних, локальних цивілізаційних варіантів. Такі наші думки суголосні з позицією Л. Шкляра. Дослідник також звернув увагу на таку особливість цивілізаційної методології. Ним зазначено, що «рамки цивілізаційного підходу постають дуже широкими, а тому вимагають відповідного уточнення при застосуванні до аналізу конкретних історичних реалій»⁷⁷. Керуючись наведеним вище, є достатньо підстав обґрунтовано стверджувати, що цивілізаційний підхід представляє евристичну цінність у розумінні селянства як цивілізаційного явища і є малопродуктивним у дослідженні конкретних аграрних спільнот на певному хронологічному етапі.

References

1. Bondar, V. (2008) Suchasna istoriografiya ahrarnoyi istoriyi Ukrayiny druhoyi polovyny XIX – pochatku XX st. na storinkakh «Ukrayinsʹkoho istorychnoho zhurnalu». [Modern historiography of the agrarian history of Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries. on the pages of the “Ukrainian Historical Journal”. Ukrainian historical collection]. Ukrayinsʹkyi istorychnyy zbirnyk. Vyp. 11. S. 337–351. [in Ukrainian].
2. Bondar, V. (2008) Vitchyznyani selyanoznavchi instytutsiyi yi yikh rolʹ u vyvchenni istoriyi ukrayinsʹkoho selyanstva poreformenoyi doby. Istoriohrafichni doslidzhennya v Ukrayini. [Domestic institutions of peasant studies and their role in the study of the history of the Ukrainian peasantry of the post-reform era. Historiographic research in Ukraine]. Vyp. 19. S. 178–210. [in Ukrainian].
3. Boryak, O. (2006) Ukrayina: etnokulʹturna mozayika. [Ukraine: ethnocultural mosaic]. Kyiv : Lybidʹ, 328 s. [in Ukrainian].
4. Farenij, I. (2020) Dvadsyatʹ rokiv diyalʹnosti Naukovoho tovarystva istorykiv-ahrarykiv. Visnyk Cherkasʹkoho universytetu. Seriya «Istorychni nauky» [Twenty years of activity of the Scientific Society of Agrarian Historians. Bulletin of the Cherkasy University. Series “Historical Sciences”]. № 1. S. 164–169. [in Ukrainian].
5. Filosofiya: slovnyk terminiv ta personaliy (2020) [Philosophy: a dictionary of terms and personalities] / V. S. Blikhar, M. A. Kozlovetsʹ, L. V. Horokhova, V. V. Fedorenko, V. O. Fedorenko. Kyiv: KVITS. 274 s. [in Ukrainian].

⁷⁷ Предметніше дивись: Шкляр Л. Нація в умовах «розколотої» цивілізації / Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. Т. 2. К., 2006. С. 207–219; С. 207.

6. Heorhizov, H. (2014) Selyanstvo – pryrodna forma tsyvilizatsiyi. Revolyutsiyyny protses 1917–1920 rokiv: vytoky, zmist, znachennya: zbirnyk naukovykh prats№ za rezulNetatamy teoretychnoho seminaru, orhanizovanoho kafedroyu arkhivoznavstva, novitn№oyi istoriyi ta spetsial№nykh istorychnykh dystsyplin i Naukovym tovarystvom istorykiv-ahrarynykiv 13 chervnya 2013 roku. [Peasantry is a natural form of civilization. The revolutionary process of 1917–1920: origins, content, significance: a collection of scientific works based on the results of a theoretical seminar organized by the department of archival studies, modern history and special historical disciplines and the Scientific Society of Agrarian Historians on June 13, 2013]. Cherkasy: Vertykal№. S. 30–38. [in Ukrainian].
7. Herasymenko, O., Kornovenko, S. (2017) Selyanyn-buntar. Selyans№ka revolyutsiya v Ukrayini 1902–1917 rr. [Rebel peasant. Peasant Revolution in Ukraine 1902–1917]. Cherkasy : Chabanenko Yu. A. 204 s. [in Ukrainian].
8. Honcharevs№ky, V. (2011) Tsyvilizatsiyyny pidkhid do istoriyi: suchasnyy ukrayins№ky dosvid (1991–2009) : [monohrafiya]. [Civilizational approach to history: modern Ukrainian experience (1991–2009): [monograph]. Kyiv: [Lohos]. 219 s. [in Ukrainian].
9. Hotsulyak, V. (2001) Reforma 1861 roku v Ukrayini: istoriosofs№ky ta dzhereloznavchyy aspekty. Ukrayins№ky selyanyn [The reform of 1861 in Ukraine: historiosophical and source studies aspects. Ukrainian peasant]. Vyp. 2. S. 18–26. [in Ukrainian].
10. Hotsulyak, V. V. (2010) Aktual№ni pytannya metodolohiyi ta instytutsionalizatsiyi istoriyi selyanstva v dzerkali istoriohrafii. Visnyk Cherkas№koho universytetu. Seriya Istorychni nauky. [Current issues of methodology and institutionalization of peasant history in the mirror of historiography. Bulletin of Cherkasy University. Series Historical sciences]. Cherkasy. Vyp. 182. S. 16–20. [in Ukrainian].
11. Istorychna nauka na porozi KHKHI st.: pidsumky ta perspektyvy: materialy Vseukrayins№koyi naukovoyi konferentsiyi (Kharkiv, 15–17 lystopada 1995 r.) [Historical science at the threshold of the 21st century: results and perspectives: materials of the All-Ukrainian scientific conference (Kharkiv, November 15–17, 1995)] / red. V. Sarbey. Kharkiv: NAN Ukrayiny, Instytut istoriyi Ukrayiny. 354 s. [in Ukrainian].
12. Ivanhorods№ky K. (2006) Selyanstvo Poludnevoyi Kyivshchyny XVI – seredyni XVII st. (Studiyi z etnosotsial№noyi istoriyi) [The peasantry of Poludneva Kyiv Region in the 16th - mid-17th centuries. (Ethnosocial history studies)]. Cherkasy. 144 s. [in Ukrainian].
13. Kalakura, Ya. (2004) Ukrayins№ka istoriohrafiya [Kalakura Ya. (2004) Ukrainian historiography: Course of lectures]. Kurs lektsiy. Kyiv. 496 s. [in Ukrainian].
14. Khomenko, V. (2019) Suchasna vitchyznyana istoriohrafiya selyans№koho povstans№koho rukhu v Ukrayini (1917–1921 rr.). European philosophical and historical discourse [Modern national historiography of the peasant insurgent movement in Ukraine (1917–1921). European philosophical and historical discourse]. Volume 5. Issue 1. P. 34–39. [in Ukrainian].
15. Kornovenko S. (2016) Stanovlennya ta rozvytok cherkas№koyi shkoly istorykiv-ahrarynykiv profesora Anatoliya Morozova. Vyshcha shkola [Formation and development of the Cherkasy school of agrarian historians of professor Anatoly Morozov. High school]. № 4. S. 17–21 [in Ukrainian].
16. Kornovenko S. (2017) Subeyektnyy skladnyk ahrarynoho pytannya yak odna z peredumov Ukrayins№koyi revolyutsiyi 1917–1921 rr. Ukrayins№ky istorychnyy zhurnal [The subject component of the agrarian question as one of the prerequisites of the Ukrainian revolution of 1917–1921. Ukrainian Historical Journal]. № 4. S. 83–95. [in Ukrainian].
17. Kornovenko S. (2023). Ahraryna istoriya v Ukrayini: osnovni tendentsiyi postupu (1990-ti rr. – pochatok XXI st.). Vystup na KHII Mizhnarodnomu sympoziumi z problem ahrarynoyi istoriyi 29.04.2023 [Agrarian history in Ukraine: the main trends of progress (1990s – the beginning of the 21st century). Speech at the XII International Symposium on Problems of Agrarian History on April 29, 2023]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=VSnAG1iJB0&t=27s> [in Ukrainian].
18. Kornovenko, S. V., Berestovyy, A. I., Kompaniyets№, O. V., Pasichna, Yu. H., P’yanzin, S. D., Shcherbakov, M. Ya. (2019) Selyans№ke respublikotvorennya periodu Ukrayins№koyi revolyutsiyi 1917–1921 rr.: monohrafiya [Peasant republic formation during the period of the Ukrainian revolution 1917–1921: monograph]. Cherkasy: Chabanenko Yu. A. 220 s. [in Ukrainian].
19. Kornovenko, S. V., Tel№evak, V. P. (2012) Ahraryzm yak selyanotsentrychnyy fenomen krayin Tsentral№noyi ta Pivdenno-Skhidnoyi Yevropy druhoyi polovyny XIX – pershoyi tretyny XX st.: naukovе osmyslennya yavlyshcha [Agrarianism as a peasant-centric phenomenon of the countries of Central and South-Eastern Europe in the second half of the 19th – the first third of the 20th century: scientific understanding of the phenomenon] / Kornovenko, S. V., Hlibishchuk, M V., Il№nyts№ky, V. I., Kompaniyets№, O. V., Lozovyy, V. S., Pasichna, Yu. H., Tel№evak, V. P. Selyanotsentrychnyy fenomen Ukrayins№koyi revolyutsiyi 1917–1921 rr.: ahraryzm: monohrafiya [The peasant-centric phenomenon of the Ukrainian revolution of 1917–1921: agrarianism: a monograph]. Cherkasy. S. 9–19. [in Ukrainian].

20. Kosmos – filosofsky slovník – znachennya slova kosmos v slovníku [Cosmos - a philosophical dictionary - the meaning of the word cosmos in the dictionary]. URL: [https:// jak.koshachek.com/articles/kosmos-filosofskij-slovník-znachennja-slova-kosmos.html](https://jak.koshachek.com/articles/kosmos-filosofskij-slovník-znachennja-slova-kosmos.html) [in Ukrainian].
21. Kun, T. (2001) *Struktura naukovykh revolyutsiy* [Structure of scientific revolutions]. Kyiv: Port-Royal. 228 s. [in Ukrainian].
22. Masnenko, V. (2004) *Selyanstvo v istorychniy kontseptsiyi Mykhayla Hrushevs'koho. Ukrayinsky selyanyn* [The peasantry in the historical concept of Mykhailo Hrushevskyi. Ukrainian peasant]. Vyp. 8. S. 47–50. [in Ukrainian].
23. Masnenko, V. (2018) *Yak ukrayinsky selyany stavaly voyinamy (do sotsiokul'turnykh i militarykh aspektiv revolyutsiyi 1917–1921 rr.)* (2018). *Ukrayinsky selyanyn* [How Ukrainian peasants became warriors (on the socio-cultural and military aspects of the revolution of 1917–1921). Ukrainian peasant]. Cherkasy. Vyp. 19. S. 49–59. [in Ukrainian].
24. Mykhaylyuk, O. (2009) *Selyanstvo yak «uyavlena spil'nota»*. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu* [The peasantry as an “imagined community”. Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University]. 2009. Vyp. XXVII. S. 89–98. [in Ukrainian].
25. Mykhaylyuk, O. (2007) *Selyanstvo Ukrayiny v pershi desyatylittya KHKH st.: Sotsiokul'turni protsesy: monohrafiya* [The peasantry of Ukraine in the first decades of the 20th century: Sociocultural processes: a monograph]. Dnipropetrovsk: Vyd-vo «Innovatsiya». 456 s. [in Ukrainian].
26. Nechytaylo, V. (2005) *Selyanstvo yak pryrodne yavyshe*. *Ukrayinsky selyanyn* [Peasantry as a natural phenomenon. Ukrainian peasant]. Vyp. 9. S. 9–11. [in Ukrainian].
27. Padalka, S. (2016) *P. P. Panchenko – doslidnyk aktual'nykh problem ahrarnoyi istoriyi Ukrayiny XX – pochatku XXI st. Visnyk ahrarnoyi istoriyi. Zbirnyk naukovykh prats'»* [P. P. Panchenko – a researcher of topical problems of the agrarian history of Ukraine in the 20th –early 21st centuries. Bulletin of agrarian history. Collection of scientific works]. Vyp. 16–17. S. 275–282. [in Ukrainian].
28. Portnova, T. (2010) *Yuriy Prysyazhnyuk. Ukrayinsky selyanstvo Naddniprovs'koyi Ukrayiny: sotsiomenalna istoriya druhoi polovyny KHKH – pochatku KHKH st.* Cherkasy: Vertykal', PP Kandych S. H., 2007. 640 s.; *Oleksandr Mykhaylyuk. Selyanstvo Ukrayiny v pershi desyatylittya KHKH st.: Sotsiokul'turni protsesy.* Dnipropetrovsk: Innovatsiya, 2007. 456 s. *Ukrayina Moderna.* [Yuri Prysyazhnyuk. The Ukrainian peasantry of Dnieper Ukraine: socio-mental history of the second half of the 19th - beginning of the 20th century. Cherkasy: Vertikal, PP Kandych SG, 2007. 640 p.; Oleksandr Mykhailiuk. The peasantry of Ukraine in the first decades of the 20th century: Sociocultural processes. Dnipropetrovsk: Innovation, 2007. 456 p. *Ukrayina Moderna.* № 6. S. 285–294. [in Ukrainian].
29. *Problemy rehional'noyi istoriyi Ukrayiny (2020): Materialy IV Vseukrayinskyi naukovoï konferentsiyi molodykh vchenykh, aspirantiv ta studentiv, 21 travnya 2020 r.* [Problems of the regional history of Ukraine: Materials of the 4th All-Ukrainian scientific conference of young scientists, graduate students and students, May 21, 2020] / Redkol.: k.i.n., dots. N.M. Kuzovova (vidp. red.) ta in. Kherson: Vyd-vo KHDU. 78 s. [in Ukrainian].
30. *Prohrama III Vseukrayinskyi simpoziumu z problem ahrarnoyi istoriyi.* [Program of the 3rd All-Ukrainian Symposium on Problems of Agrarian History]. URL: <http://ndis.cdu.edu.ua/images/Konferencii/Simpoziumi%20z%20agrarnoi%20istorii/3%20simpozium/Programa%201.pdf> [in Ukrainian].
31. *Prohrama IV Vseukrayinskyi simpoziumu z problem ahrarnoyi istoriyi.* [Program of the 4th All-Ukrainian Symposium on Problems of Agrarian History]. URL: <http://ndis.cdu.edu.ua/images/Konferencii/Simpoziumi%20z%20agrarnoi%20istorii/4%20Simpozium/Programa%202.pdf> [in Ukrainian].
32. *Prohrama XII Mizhnarodnoho simpoziumu z ahrarnoyi istoriyi.* [Program of the XII International Symposium on Agrarian History]. URL: <http://ndis.cdu.edu.ua/index.php/zaproshuiemo-na-12-minarodnyi-simpozium-iz-ahrarnoi-istorii> [in Ukrainian].
33. *Prysyazhnyuk, Yu. (2007) Ukrayinsky selyanstvo Naddniprovs'koyi Ukrayiny: sotsiomenalna istoriya druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* [The Ukrainian peasantry of Dnieper Ukraine: socio-mental history of the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries]. Cherkasy: Vertykal', PP Kandych S. H. S. 640. [in Ukrainian].
34. *Prysyazhnyuk, Yu. (2010) Suchasne ukrayinsky selyanoznavstvo v naukovykh ohlyadakh 1990–2000-kh rokiv. Visnyk Cherkas'koho universytetu. Seriya «Istorychni nauky».* *Modern Ukrainian peasant studies in scientific reviews of the 1990s–2000s. Bulletin of Cherkasy University. Series “Historical Sciences”.* Vypusk 192. Chastyna 1. S. 26–29. [in Ukrainian].
35. *Revolutsiynny protses 1917–1920 rokiv: vytoky, zmist, znachennya: zbirnyk naukovykh prats'» za rezul'tatamy teoretychnoho seminaru, orhanizovanoho kafedroyu arkhivoznavstva, novitn'oyi*

- istoriyi ta spetsialnykh istorychnykh dystsyplin i Naukovym tovarystvom istorykiv-ahrarynykiv 13 chervnya 2013 roku. (2014). [The revolutionary process of 1917–1920: origins, content, significance: a collection of scientific works based on the results of a theoretical seminar organized by the department of archival studies, modern history and special historical disciplines and the Scientific Society of Agrarian Historians on June 13, 2013]. Cherkasy: Vertykal№. 632 s. [in Ukrainian].
36. Reyent, O. (2000) Deyaki problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st.: stan i perspektyvy naukovoyi rozrobky. Ukrayinskyi istorychnyy zhurnal [Some problems of the history of Ukraine in the 19th and early 20th centuries: state and prospects of scientific development. Ukrainian historical journal]. № 2. S. 3–26. [in Ukrainian].
 37. Salata, O. (2016) Tsyvilizatsiynyy pidkhdid u vykladanni istoriyi: vid naukovoyi kontseptsiyi do shkilnoyi audytoriyi. Zbirnyk naukovykh prats№ Kharkivsokoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. H. S. Skovorody Seriya «Istoriya ta heohrafiya» [A civilizational approach in teaching history: from a scientific concept to a school audience. Collection of scientific works of Kharkiv National Pedagogical University named after H.S. Skovorody Series “History and Geography”]. Kharkiv. Vyp. 53. S. 144–151. [in Ukrainian].
 38. Sheherbakivsky V. (1980) Ukrayinske narodne mystetstvo. Kn. 3. Ornamentatsiya ukrayinskyoi khaty [Ukrainian folk art. Book 3. Decoration of a Ukrainian house]. Rym. 104 s. URL: <http://ndis.cdu.edu.ua/index.php/tradytsiina-ukrainska-khata>
 39. Shklyar, L. (2006) Natsiya v umovakh «rozkolotoyi» tsyvilizatsiyi / Elity i tsyvilizatsiyni protsesy formuvannya natsiy [The nation in the conditions of a “split” civilization / Elites and civilizational processes of the formation of nations]. T. 2. K., S. 207–219. [in Ukrainian].
 40. Stelmakh, S. P. (2005) Istorychna nauka [Historical science] Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny: T. 3: E–Y / Redkol.: V. A. Smoliy (holova) ta in. NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny. Kyiv: V-vo «Naukova dumka». 672 s. [in Ukrainian].
 41. Svyashchenko, Z. (2020) Poreformene ukrayinske selo v ahrarynykh studiyakh naukovtsiv kyyivskyoi shkoly. Eminak [The post-reform Ukrainian village in the agrarian studies of scientists of the Kyiv school. Eminak]. 2 (30). S. 220–228. [in Ukrainian].
 42. Ukrayinska istorychna nauka na suchasnomu etapi rozvytku: mizhnarodnyy naukovyy konhres ukrayinskykh istorykiv (17–18 veresnya 2003 r.) [Ukrainian historical science at the current stage of development: international scientific congress of Ukrainian historians (September 17–18, 2003)]: dop. i pov. u 4 t. T. 1 (2005) / red. L. Vynar, O. Zavalenyuk. Kameyanets-Подільський. 602 s. [in Ukrainian].
 43. Zayarnyuk, A. (2006–2007) «Selyanstvo» yak katehoriya sotsialno-istorichnoho analizu (na prykladi Skhidnoyi Halychyny XIX st.). Ukrayina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist [“Peasantry” as a category of socio-historical analysis (on the example of Eastern Galicia of the 19th century). Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood]. Vyp. 15. S. 543–553. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 12.05.2023

Схвалено до друку / Accepted: 14.06.2023

УДК 165.12

DOI: 10.31651/2076-5908-2023-1-35-44

Pavlo Kretov

*PhD (Philosophy), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Philosophy, Social and Political Sciences Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2593-3731>
e-mail: ataraksia@ukr.net,*

Olena Kretova

*PhD (Pedagogy), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Slavic Philology, Foreign Literature and Teaching Methods Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3947-4479>
e-mail: ekretova@ukr.net*

FORMATION OF EXPERIENCE: THE PHENOMENOLOGICAL ASPECT OF HISTORICAL REALITY

Abstract. *The article examines the problems of transformation of basic approaches to historical reality, historical narrative, historical discourse. The phenomenon of historical reality is interpreted from the perspective of the phenomenological tradition in Western philosophy of the 20th century.*

The purpose *of the article is to outline the modern transformations of the phenomenological issues of experience formation in accordance with historical knowledge and discourse, as well as linguistic mechanisms of the formation of the world picture.*

The scientific novelty *of the research results consists in outlining the cognitive potential of using the phenomenological approach to the historical narrative and the corresponding system of discourses in the context of the search for humanitarianism in the first quarter of the 21st century.*

Conclusions. *Phenomenological methodology and guidelines for overcoming the limitations of the subject-object dichotomy in humanitarianism in general and in the philosophy of history in particular are quite relevant. The heuristically interpreted category of experience is universal regarding the perception of historical reality by a cognitive agent. The psycho-affective sphere of consciousness and social emotions can be considered as a trigger for a phenomenological approach to historical narratives, discourses and language practices. Experiencing and making sense of history within consciousness has a symbolic character, and historical experience is conceptualized in narrative and discourse. The phenomenological vision of historical reality as a component of individual and collective consciousness, collective imagination and public opinion is quite promising. The phenomenological approach is relevant not only for public history and the collective memory of society, but also for the transformation of history as an academic discipline. Also important is the phenomenological experience of historical reality for the formation of identities at all levels, as well as resistance to post-truth techniques within the modern media space as a horizon of meanings of a modern person in conditions of digitalization.*

Key words: *experience, phenomenology, history, historical reality, social emotions.*

Павло Кретов

*кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, соціальних і політичних наук, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2593-3731>
e-mail: ataraksia@ukr.net,*

Олена Кретова

*кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри слов'янської філології, зарубіжної літератури та методики навчання Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3947-4479>
e-mail: ekretova@ukr.net*

ФОРМУВАННЯ ДОСВІДУ: ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ІСТОРИЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Анотація. У статті розглянуто проблематику трансформації базових підходів до історичної реальності, історичного наративу, історичного дискурсу. Феномен історичної реальності інтерпретовано під кутом зору феноменологічної традиції в західній філософії XX ст.

Метою статті є окреслення сучасних трансформацій феноменологічної проблематики формування досвіду принагідно до історичних знання та дискурсу, а також мовних механізмів формування картини світу.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в окресленні пізнавального потенціалу використання феноменологічного підходу до історичного наративу та відповідної системи дискурсів у контексті пошуків гуманітаристики першої чверті XXI ст.

Висновки. Феноменологічна методологія та настанови для подолання обмеженості суб'єкт-об'єктної дихотомії в гуманітаристиці назагал та у філософії історії зокрема є досить актуальною. Евристично тлумачена категорія досвіду є універсальною щодо сприйняття історичної реальності когнітивним агентом. Психоафективна сфера свідомості та соціальних емоцій може бути розглянута як тригер феноменологічного підходу до історичних наративу, дискурсів та мовних практик. Переживання й осмислення історії в межах свідомості має символічний характер, а історичний досвід концептуалізований в наративі й дискурсі. Феноменологічна візія історичної реальності як компонент індивідуальної та колективної свідомості, колективної уяви і громадської думки є досить перспективною. Феноменологічний підхід є релевантним не лише для публічної історії та колективної пам'яті суспільства, але і для трансформації історії як академічної дисципліни. Також важливе значення має феноменологічне переживання історичної реальності для формування ідентичностей усіх рівнів, а також спротиву технікам постправди в межах сучасного медіапростору як горизонту смислів сучасної людини в умовах цифровізації.

Ключові слова: досвід, феноменологія, історія, історична реальність, соціальні емоції.

Постановка проблеми. Сучасна соціокультурна динаміка оприявнює ситуацію, коли артикуляція й осмислення смисложиттєвого досвіду як соціального катастрофічно не встигає за його актуальними змінами. У царині гуманітаристики, з огляду на традиційний консерватизм академічної науки, це може призводити до неефективного функціонування наявних пізнавальних моделей або навіть до формування симуляційних структур, які ускладнюють, або, наприклад, у випадку дескриптивних маніпулятивних технік феномену постправди роблять практично неможливим адекватне соціокультурне пізнання включно з філософським та історичним, оскільки розмиваються самі поняття реальності, аксіологічної настанови, історичного факту, філософської істини тощо. Зокрема, в науковій літературі зафіксована невідповідність традиційних уявлень про націоналізм як застаріле філософське й політичне вчення, усталених наприкінці XX ст. (варто згадати знакову фукуямівську концепцію «кінця історії»), та сплеску національних рухів, політичного популізму та національно спрямованої філософії у першій чверті XXI ст. За таких умов соціокультурне знання втрачає ознаки відкритої системи (у кантівській традиції це означає зупинку перманентного запитування трансцендентального суб'єкта про себе і про світ, яке формує його буття) і може потрапляти у повну залежність від ідеологічних систем, конспірологічних теорій, агресивних форм релігійності тощо. Тобто, відбувається перехід від механізмів ratio до механізмів emotio, що може означати повне когнітивне та психоемоційне переналаштування суб'єкта, спільнот, малих і великих груп. Тому видається цілком природною актуалізація поняття досвіду як вихідного соціокультурного фрейму рецепції реальності й відповідно її переживання й осмислення. Поняття досвіду є ключовим для осмислення нових форм взаємодії людини та предметної реальності, людини й інформації, людини та медіапростору, що логічно вказує на феноменологічну проблематику свідомості та гусерлівські поняття життєвіття й горизонту смислів. Позаяк ми виходимо з очевидного факту, що час людиною насамперед переживається і лише постфактум осмислюється (згадаймо хоча б славетну сентенцію Аврелія Августина зі «Сповіді»: «Коли ніхто не питає мене про це, я знаю, але як тільки йдеться про пояснення, я вже не знаю» (11.XIV.17)), то необхідно є увага як до психоемоційного аспекту часовості людського

існування, який відображається в історичному знанні (що стосується не лише історіографії але й історіософії та філософії історії), так і до дескриптивної, мовної природи людської рецепції реальності, яка внаслідок засадової обмеженості людського досвіду («недостатність» людини, за М. Шелером) є єдиним механізмом масштабування людини як частини в межах реальності як цілого. Маємо на увазі, що дискурсивні практики людини є не лише простором формування її картини світу, але й модусом її онтологізації, фіксації нею фундаментальних меж між Я і світом, між минулим, сучасним і майбутнім, знанням і переживанням.

Насамкінець, актуальний відхід від суб'єкт-об'єктної дихотомії та орієнтація на концепцію людини як когнітивного агента також актуалізує давню проблему суб'єктивного й об'єктивного (як емпірично даного, фактуального) в історичних знанні та дискурсі. Сучасна Україна, постала модерна політична нація якої відповідає на виклики інформаційної, гібридної, конкузональної агресії та інвазії на тлі російсько-української війни, має чітко артикулювати ці питання, які безпосередньо стосуються її суб'єктності, суверенітету, історико-культурних перспектив і майбуття. Зазначені міркування обумовлюють актуальність нашої розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, дотичні до теми нашої статті, у своїх працях розглядали вітчизняні та зарубіжні дослідники, як-от Е. Гусерль, М. Гайдеггер, М. Шелер, Ф. Бродель, М. Блок, Т. Вюллер, Т. Лукман, Й. Рюзен, Р. Козеллек, П. Слотердайк, Н. Фергюссон, П. Бергер, Д. Карр, П. Бурдьє, Р. Мертон, Л. Якубова, А. Єрмоленко, В. Єрмоленко, В. Склокін, С. Плохій, Я. Грицак, О. Палій, В. Кіпіані, В. Голковський, Є. Шатілов, В. Новак та ін.

Метою статті є окреслення сучасних трансформацій феноменологічної проблематики формування досвіду принагідно до історичних знання та дискурсу, а також мовних механізмів формування картини світу.

Виклад основного матеріалу. Насамперед визначимо, що історичну реальність ми інтерпретуємо як найширше поле чи простір рецепції життєвого досвіду когнітивного агента з огляду на часовість існування людської істоти. Історичний наратив ми тлумачимо як мисленнєвий конструкт, який визначає, оформлює та зумовлює інтерпретацію безпосереднього повсякденного соціального досвіду та утримує в собі систему ціннісних орієнтацій, символічні ряди, які фіксують ідентичність, та сукупність мотиваційних моделей, ними зумовлених. Під історичними дискурсами ми будемо розуміти багатоманітні модуси концептуалізації уявного минулого, сучасного й майбутнього, які передбачають специфічні способи добору та організації історичних фактів у межах опису історичної реальності. Підкреслимо, що в межах історичного наративу та дискурсів відбуваються процеси комеморації, тобто організація соціального досвіду в межах вербальної дескрипції, а також його трансляція й збагачення.

Беручи до уваги фундаментальну настанову філософії історії ХХ ст., сформовану в межах традиції школи «Анналів» (М. Блок, Л. Февр, Ф. Бродель), американської соціальної наукової історії (Н. Маккантс, К. Інвуд), німецької школи соціальної історії (Р. Козеллек, Й. Рюзен), кліометрики та ін., щодо принципового відходу від простої описової реконструкції історії, тлумаченої як емпірична дисципліна, що спирається на факти, зафіксовані в джерелах, виходимо з того, що «нова історія» ХХ та ХХІ ст. розглядає історію як соціальну науку, що необхідно означає використання напрацювань і поняттєвого апарату феноменології та філософської антропології, а не лише соціології чи соціальної психології. Сучасний дослідник, розглядаючи тенденції змін трансформації історії як академічної дисципліни, зауважує, що «десциплінація» історіографії й «приватизація» минулого (Ф. Анкерсміт) актуалізує проблематику суб'єктивно-об'єктивного особистісного виміру історії: «Проблема (історичної) пам'яті набуває тут ключового значення, адже саме пам'ять як індивідуальний вимір нашого ставлення до минулого починає відігравати головну роль у сучасній західній історичній свідомості та поступово витісняє історію як вимір колективний»¹.

Безсумнівно, окреслена тенденція гранично посилюється завдяки постанню та безальтернативності новітніх форм цифрової комунікації і пов'язаних з ними життєвих практик. Власне, будь-яка група й спільнота, до нації включно, може бути розглянута не

¹ Склокін В. Франклін Анкерсміт – теоретик ризикованої історіографії. *Україна Модерна*. 2009. № 15. С. 245

просто як андерсонівська «уявна спільнота», а як існуючий в медіапросторі ризоматичний об'єкт, асистемне утворення, складна асиметрична структура, в якій кожна частина як індивідуальна свідомість з притаманними їй малими наративами та мовними практиками утворює складну вертикальну та горизонтальну архітектоніку зв'язків з іншими та з умовним цілим як носієм гранднративу, панівної ідеології, громадської opinio. Тому індивідуальна свідомість репрезентує себе в доволі проблематичному (з огляду на складність його окреслення) теоретичному конструкті групової чи масової свідомості переважно не через знання, зокрема й історичне, а через наявність спільного емоційного фону та символічного ландшафту², який цей фон зумовлює. Відповідно, під час формування картини світу, дискурсивні практики та мовний узус, вказаний суб'єктивно-об'єктивний емоційний фон свідомості уречевлюють (у гусерлівсько-гайдеггерівській традиції, в якій ідея якнайширше може бути тлумачена як річ, як предмет інтенціональності) у вигляді сукупності ідей, яка утворює наратив. Людина завжди розповідала собі історії про себе і про світ, позаяк це стосується архетипічних структур ідентичності, певною мірою навіть дологічних (план іманентності – Ж. Делез), але сучасна наративна онтологія³ наполягає на тому, що за умов трансформації фундаментальних життєвих форм і комунікаційних фреймів наратив постає чи не єдиним модусом самоукорінення й онтологізації людини, оскільки предметна реальність і модальності можливого й неможливого, імовірного та неймовірного в новому digital brave world гранично розмиваються. Тому саме особистий досвід минулого, «балансування людини на канаті часу, натягнутому між «уже ні» й «ще ні»»⁴ і відповідно історичний наратив, дискурсивні практики минулого формують переживання наявного потоку свідомості та зумовлюють його інтерпретацію. Пам'ять, отже, не просто фіксує досвід, а постійно співставляє, сканує наявну реальність як інтенційний зміст свідомості з інтерпретаціями й очікуваннями, зумовленими наявним історичним досвідом. «Однозначно суб'єктивні елементи, через які людська свідомість завжди переходила за межі актуальної ситуації й обставин, втручаються в об'єктне відношення, у пам'ять, у те, що в минулому насправді було з людиною і її світом. /... / Історична свідомість опрацьовує очікування й наміри на досвіді й залучає досвід до очікувань і намірів, а відтак орієнтує практику людського життя на уявлення про часову спрямованість цієї практики, яка і суб'єктивна, і об'єктивна водночас, тобто містить уявлення про реальний перебіг часу і спрямованість практики на очікуване й заплановане майбутнє», – зазначає Й. Рюзен, розглядаючи новітні моделі історичного мислення⁵.

Ідеться, отже, про те, що фактуальність історії проблематизується, що не означає її суб'єктивізації, але швидше зміну когнітивних налаштувань свідомості щодо історичного наративу й дискурсивних практик історії. Акцент переноситься з питання *що?* на питання *як?*, що унаочнює феноменологічну оптику як досвіду назагал, так й історичного досвіду як фундаментальної підстави персональної ідентичності.

Р. Козеллек безпосередньо використовує феноменологічні категорії в якості історичних, зауважуючи, що коли «йтиметься про «простір досвіду» та «горизонт очікувань» як історичні категорії..., обидва вислови не розглядатимуться як поняття, почерпнуті з мови джерел. /... / Очевидно, що категорії «досвід» та «очікування» вимагають вищого, майже неперевершеного ступеня абстрактності, як і ступеня неунікності їх вживання. У цьому сенсі вони майже дорівнюють історичним категоріям простору і часу»⁶. Вельми промовистим видається уточнення дослідника щодо предикації філософських категорій досвіду й очікування, простору і часу саме як історичних, оскільки в тягlostі пам'яті вони є чи не єдиним модусом онтологізації людини. Власне, починаючи з Арістотелевої системи категорій, вся західна традиція розглядає останні як фундаментальний спосіб дескрипції реальності, її осмислення, розуміння та трансляції

² Kretov P., Kretova O. Symbolic landscape of consciousness : man between representationalism, functionalism and relativism. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2017. № 12. С. 40–49. DOI: 10.15802/ampr.v0i12.119122.

³ Kretov P. V., Kretova O. I. Anticorrelationism cluster and performative narrative. *Philosophy, Economics and Law Review*. 2021. Vol. 1, no. 2. Pp. 7–17.

⁴ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Пер. з нім. В. Кам'янець. Львів : Літопис, 2010. С. 83.

⁵ Там само. С. 84–85.

⁶ Козеллек Р. *Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу*. Київ : Дух і Літера, 2005. С. 352.

цього знання у межах картини світу, маніфестованою нарративами й дискурсивними практиками. У цьому сенсі новітній історичний нарратив та численні багатоманітні дискурсивні практики, які його репрезентують, знову, як за доби Античності й Середньовіччя, набувають питомих ознак філософії, релігії, мистецьких практик, відбувається відхід від постметафізичної настанови постмодерну та формується новий парадигмальний гранднарратив.

На нашу думку, подібний стан речей наприкінці першої чверті ХХІ ст. у контексті світового тренду популізму в політиці, загострення геополітичних конфліктів, кризи глобалізму та мультикультуралізму, ренесансу націоналістичного дискурсу свідчить про те, що досвід інтерпретується як презумпція очевидності світу (Е. Гусерль). Важливо, що філософ розглядає досвід як часовий феномен: «Вказування на узгоджені нескінченості подальшого можливого досвіду, воно виходить із кожного досвіду світу, у якому дійсно суцільний об'єкт може мати сенс лише як єдність... Сам світ поготів є нескінченною ідеєю, пов'язаною з нескінченностями досвідів, що піддаються об'єднанню; це ідея, яка є корелятивною ідеєю довершеної очевидності досвіду, повної синтези можливих досвідів», – зазначав філософ у фундаментальній праці «Картезіанські медитації» (1929–1931)⁷. Також слід пам'ятати, що «сучасна глобальна історія не відкидає ідею мета-, національних і локальних нарративів. Водночас створений у рамках глобальної історії новий образ метанаративу долає державні, національні, територіальні кордони, має інклюзивний характер та репрезентує далеке і близьке минуле з перспективи глобальних впливів»⁸.

Таким чином, фукуямівські констатації «кінця історії», ліотарівські рефлексії щодо ситуації постмодерну і кінця гранд- чи метанаративу залишилися в ХХ ст., тоді як новітні візії соціального досвіду вимагають більш масштабного підходу. Наприклад, під кутом зору соціального досвіду новітньої епохи, можливо, потрібно уточнити хрестоматійне розуміння відмінності між історичним і філософським підходами до наявної реальності. «Історики, як правило, реконструюють образи історичної реальності відповідно до власного розуміння, що втілюється в різних комбінаціях фактів і їх інтерпретації. Філософи у межах певної картини світу намагаються відтворити історичну реальність, установити закони її розвитку, обираючи пріоритетним орієнтиром логіку. Філософська картина світу кожної епохи формує певну парадигму – дисциплінарну матрицю освоєння світу, яка має власні обсяги пізнання й можливості, правила й винятки, концептуальне бачення», – зазначено в академічному підручнику з філософії історії⁹. Подібне розведення квазіісторичного та квазіфілософського підходів наразі видається спрощенням, яке піддає саму можливість синтезу суб'єктивного й об'єктивного (умовних гуманітарного й природничого, інтерпретативного та фактуально-емпіричного) модусів пізнання, з якої власне починається меседж феноменології як проекту. Штучна дистинкція між філософією історії та історіософією, як умовно раціонально об'єктивним та ірраціонально-суб'єктивним підходами до історичного процесу й історичного нарративу, також може слугувати прикладом настанови на елімінацію емотивного, ірраціонального, суб'єктивного (як психологічного) чинника рецепції реальності. Наразі, як видається, проблема не в тому, чи можуть бути «раціонально осмислені та логічно концептуалізовані першопричини історичного руху»¹⁰, а в тому, як саме трансформуються когнітивні механізми осмислення історичного досвіду як соціального, і відповідно історичний нарратив, інтерпретативні моделі історичного знання та відповідні дискурсивні практики.

В епоху ренесансу націоналістичних теорій та націоналістичного дискурсу, коли ми спостерігаємо модернізацію ідеологій, які наприкінці минулого століття видавалися атавістичними реліктами, стає очевидним, що історичний дискурс на основі групового й особистого соціокультурного досвіду формує рецепцію соціальної реальності та власне когніції, тип мислення, що пов'язаний з психоафективною та мотивною сферами людської

⁷ Гусерль Е. Картезіанські медитації. Вступ до феноменології. Київ : Темпора, 2021. С 144.

⁸ Колесник І. Глобальна історія. Історія понять. Київ : НАН України; Інститут історії України, 2019. С. 230.

⁹ Габрієлян О. А., Кальной І. І., Цветков О. П. Філософія історії. Київ : Академвидав, 2010. С. 7.

¹⁰ Павленко Ю. В. Історіософія. Енциклопедія сучасної України / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. URL: <https://esu.com.ua/article-12819>

свідомості, що є суголосним, наприклад, інтуїціям іспанського філософа феноменологічної традиції, співробітника й однодумця Е. Гусерля та М. Гайдеггера Х. Субірі щодо відчуваючого інтелекту («*Inteligencia Sentiente: Inteligencia y Realidad*», 1980). Відповідно, сучасні іспанські дослідники вказують, що в історичній освіті «необхідно сприяти альтернативним наративам», які структурують розум, емоції та емпатію... визнають соціально-афективний компонент освіти в його багатовимірності, оцінюють його роль у множинній конструкції соціальних ідентичностей. ...наративи мають починатися насамперед з ідентифікації та визнання посередницької дії емоцій»¹¹. Тобто, історичний дискурс має фіксувати історичний наратив таким чином, щоб підкреслювати його емоційний вплив і демонструвати мовні засоби і механізми, завдяки яким це досягається. Неважко помітити, що ця освітня стратегія видається доволі вдалою протидією як постмодерній негації з її «війною наративів» (Ж.-Ф. Ліотар), так і технологіям постправди, які, нівелюючи фактуальність, підважують етичні й аксіологічні підстави історичного наративу назагал.

Професор університету Еморі (Атланта, Джорджія, США) Д. Карр у своєму авторитетному дослідженні «Досвід та історія: феноменологічні перспективи історичного світу» («*Experience and History: Phenomenological Perspectives on the Historical World*», 2014) проблематизує категорії репрезентації та пам'яті, які засвідчують різні способи ставлення до минулого: пам'ять сутнісно є збереженням у свідомості образом минулого, а репрезентація є представленням минулого, яке сутнісно є елементом сучасного. На думку Д. Карра, в обох випадках історія як наратив не конгруентна та відокремлена від свого об'єкта, минулого, і подолати розрив між наявним потоком соціального й культурного досвіду когнітивного агента, індивідуальною свідомістю та історичним наративом й багатоманіттям дискурсів, історичним знанням можна за допомогою феноменологічної оптики, яка передбачає для людини досвід не лише спостереження й фіксації фрагментів потоку сприйняття реальності, виокремлення фрагментів інформаційного масиву та їх структурування, а досвід безпосередньої (афективно-емоційної) співучасті і взаємодії з історичною реальністю. Безумовно, такий досвід є символічним іманентно, і має комунікаційну природу, але не конче вербальну. (Саме тому він може бути дологічним, адже він довербальний).

Інтерація з історією з позиції феноменології полягає в тому, що «ми переживаємо історію не лише в соціальному світі навколо нас, але й у власній взаємодії з ним... як історія постає перед нами і входить у наше життя і в яких формах досвіду вона це робить?»¹². Важливо, що дослідник протиставляє феноменологію історії та інші філософські підходи, зокрема філософію історії, оскільки останні апелюють до наративної репрезентації і пам'яті, тоді як перший підхід – до феноменологічного переживання причетності та взаємодії з історією, яке може мати інші форми виразу, окрім мовних. Наприклад, категорія часу може бути розглянута як універсальна чи об'єктивна або з культурної точки зору, чи точки зору «живого» часу в контексті спільноти, етносу чи культури¹³. Маємо зауважити, що сама ідея протиставлення феноменологічного та філософського підходів за всієї евристичності є амбівалентною, оскільки, колосально збагачуючи обсяг якості та кількості «окремих живих історій», практично не дає можливості їх систематизувати, верифікувати чи фальсифікувати, тобто епістемологічно вивірена концептуалізація є важко досяжною. Але ж так чи інакше будь-яке переживання історії, аби бути трансльованим і долучитися до смислового поля колективної уяви та масової свідомості має бути або вербалізованим, або набути символічної форми (як знакової, так і діяльній, оскільки, за М. Вебером та П. Бурдьє, соціальна дія формує габітус (соціальні програми поведінки індивіда та форми їх вираження) і навпаки).

¹¹Ortega-Sánchez D., Blanch J. P., Pérez-González N. Emotions and Construction of National Identities in Historical Education. *Education Sciences*. 2020. No. 10 (11): 322. URL: <https://doi.org/10.3390/educsci10110322>.

¹²Carr D. *Experience and History : Phenomenological Perspectives on the Historical World*. Oxford, Oxford University Press, 2014. P.6.

¹³ Див., напр.: Kivimäki V., Suodenjoki S., Vahtikari T. Lived Nation : Histories of Experience and Emotion in Understanding Nationalism. In: Kivimäki, V., Suodenjoki, S., Vahtikari, T. (eds). *Lived Nation as the History of Experiences and Emotions in Finland, 1800-2000*. Palgrave Studies in the History of Experience. Palgrave Macmillan, Cham. 2021. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-69882-9_1

У більш пізній праці «Історичний досвід. Есе з феноменології історії» («Historical Experience. Essays on the Phenomenology of History», 2021) дослідник стверджує можливість безпосереднього переживання історичних подій, а не лише їх реконструкції з пам'яті, джерел, свідчень, матеріальних залишків тощо¹⁴. Не в останню чергу це пов'язано з трансформацією і розширенням рецептивного поля досвіду людини у контексті процесів цифровізації культури, економіки й комунікації, аугментації людського тіла та навколишньої реальності за допомогою гаджетів. Знаменно, що дискусії щодо феноменології історії назагал відбуваються щодо рецепції та інтерпретації емоцій. «Що таке емоції для історика? Ми можемо отримати доступ до слів, виразів, уявлень, зображень або описів жестів. Я залишуся тут у сфері аналізу письмових текстів, які найчастіше нами використовується. Адже в них емоції – це насамперед слова», – зауважує історик¹⁵. У цьому контексті сучасні когнітивні та нейронауки практично апелюють до емоційного фону рецепції дискурсу стосовно гуманітаристики, власне всіх сенсів, репрезентованих і трансльованих посередництвом семіотичного коду мови. Це означає повернення до поняттєвого апарату та методології феноменології, оскільки будь-який безпосередній досвід – як опосередкований кодами, так і психоафективний, переживається й осмислюється у межах ноематичних структур свідомості та ноєзису. Для новітньої історії питання, власне, стоїть так: «Або культурна реконструкція історичної реальності стирає будь-які посилання на реальність поза культурою, або ж символічна реальність історичних акторів є просто відблиском зовнішньої реальності, яку можна досліджувати окремо. /.../ Щоб мати можливість повірити нашим джерелам на слово, що вони кохали, боялися, гнівалися, сподівалися, впадали у відчай і страждали, не потрібно особливого технологічного чаклунства з боку істориків. Нам просто належить знайти параметри цих емоційних переживань у контексті. Це передбачає знання значення та вираження історичних «емоцій» і емоційних слів, соціальної динаміки їх вираження, а також причин і наслідків, зокрема й на рівні середовища, змін у цих речах. Ми не пізнаємо історичне мислення на неврологічній основі, але ми можемо пізнати історію досвіду», – стверджує німецький дослідник Р. Боддіс¹⁶.

Таким чином, категорія досвіду та пов'язані з нею концепти очікування, історичного й культурного факту, соціальної емоції та соціальної уяви набувають виразно онтологічного значення, позаяк перестають інтерпретуватися суто інструменталістським чином. Подібно до сильного антропного принципу у фізиці, феноменологічна настанова та методологія в гуманітаристиці назагал і в історіографії зокрема виключає елімінацію дослідника з дослідження, а його свідомість інтерпретується не лише як інструмент пізнання та база даних, а як така частина, яка утримує в собі ціле, подібно до типу співвідношення частини й цілого в геномі або, наприклад, у голограмі. Крім того, важливим є соціальний контекст історичних досліджень, який суголосний політологічним, соціологічним та ідеологічним візіям реальності. «Історична спільнота не є саморегульованою групою з власними стандартами, цінностями та боротьбою. Швидше, кордони між історичною спільнотою та суспільством загалом є відкритими та такими, що перетинаються, а такі фактори, як геополітичні умови, свобода дій, дозволена певною внутрішньою політикою, та відповідні відмінності в місцевих емоційних культурах впливають на створення історіографії. Більше того, історики часто розриваються між суперечливою афективною лояльністю до різних спільнот, до яких вони одночасно належать, наприклад, до наукової спільноти, політичної партії, національної спільноти чи церкви», – зауважує сучасна дослідниця¹⁷.

Під кутом зору соціального конструктивізму Т. Лукмана та П. Бергера, а також концепції часових структур досвіду Р. Козеллека (насамперед його концепту порогового часу – *Schwellenzeit*, який Г. Блюменберг тлумачив як епоху переходу та зміни парадигм. Цікаво,

¹⁴ Carr D. *Historical Experience. Essays on the Phenomenology of History*. London : Routledge, 2021. 186 p.

¹⁵ Nagy P. *Historians and Emotions : new theories, new questions. Hypotheses*. 2008. 24 Oct. URL: <https://emma.hypotheses.org/147>

¹⁶ Boddice R. *The History of Emotions : Past, Present, Future. Revista de Estudios Sociales*. 2017. No. 62. Pp. 10–15. DOI: <https://doi.org/10.7440/res62.2017.02>

¹⁷ Jalava M. *Emotions in Historiography : The Case of the Early Twentieth-Century Finnish Community of Historians. Hystoria da Historiografia*. 2019. Vol. 12, no. 31, Pp. 113–143. DOI: <https://doi.org/10.7440/res64.2018.03>

що за змістом це поняття може бути співставлене з постмодерним концептом *плато* Делеза й Гваттарі і передбачає увагу до трансформації традиційного дискурсу в перформативний дискурс, що видається надзвичайно актуальним для сучасних історіографії та публічної історії) ми тлумачимо досвід як такий, що є соціально сконструйованим, а також як модель для соціокультурної практики та зміни соціальної реальності. Отже, кореляція між особистою свободою та досвідом як соціокультурним фреймом створює специфічний простір, «сцену»¹⁸ історичної реальності, на якій відбувається інтеракція між масивами культури, колективної уяви, групового досвіду та когнітивним агентом.

Знаменно, що з конструктивістським розумінням історичної реальності як реальності феноменальної, тобто даної в динаміці переживань і осмислення, суголосна навіть марксистська візія «суспільства спектаклю» Гі Дебора, який наголошує на динаміці історичного мислення, що виражає себе через практику, соціальної чи політичної дії (М. Вебер), емоційну зокрема. Вимога постметафізичного мислення постструктуралізму й постмодерну межі ХХ–ХХІ ст. трансформувалася в першій чверті ХХІ ст. у численні альтернативні настанови (наприклад, моделі пастпостмодерну або метамодерну), які засвідчують повернення до динаміки лінійних структур, реабілітацію понять істини та реальності, а також передбачають послідовну критику постмодерного тлумачення історії як бодріярівського фіктивного конструкту, «зліпленого» з різних малосумісних дискурсів. Феноменологічний аспект історичної реальності зовсім, відповідно до патосу вихідного Гусерлевого гасла «Назад до самих речей», дозволяє позбутися післясмаку постмодерної негачії, яка, очевидно, стала базовою підставою постановки феноменів постправди, культури виключення, кризи наукової експертизи. Власне, з огляду на ренесанс націоналістичного дискурсу можна констатувати повернення структур гранд- чи метанаративу, але не з переважно репресивними й обмежувальними функціями, а в якості смислогенеративних моделей, які б могли виконувати для гуманітаристики функцію метатеорії та слугувати мірою відповідності, укорінений в суспільній opinio картині світу й історичній реальності.

Рефлексуєючи над феноменологією як історичною критикою, припустимо, що феноменологічний метод має всі ресурси та моделі практичних досліджень, включно з методологіями когнітивних і нейронаук, математики, соціології, які орієнтовані на дослідження явищ, що репрезентують смислові структури порядку, досвіду й критики. Сучасний дослідник зауважує, що «ми завжди працюємо в просторі значення; немає досвіду «поза» таким простором. Це дорівнює феноменологічному розумінню того, що бути свідомим/бути у-світі означає опинитися в середині та середовищі значення, а не бачити себе елементом у сліпому причинно-наслідковому ланцюжку. Це характеризує універсальне поняття досвіду, яке використовується у феноменології та розуміється зазвичай як відкриття життєсвіту»¹⁹.

Зауважимо, що подібне класичне тлумачення феноменології акцентує цей метод не лише як інструмент, але і як модус діяльності, який онтологізує людину та унеможливує підміну живого людського світу світом об'єктивованих абстракцій. Л. Якубова слушно зауважує, що історія має два рівні – глобальний і прикладний. І на глобальному рівні йдеться про «вічні (та й то відносно) лише смисли, цінності та дискурси, які навколо них виростають. Саме дискурси перетворюють людське життя на осмислений і позірно смисловий (тобто не позбавлений сенсу) процес, що виводить особистість за рамки банального фізіологічного існування як відтинку між народженням і смертю... Фактично йдеться про нескінченний процес самопізнання та уточнення своїх знань про всесвіт, який відбувається не інакше як через «лупу» мікрокосму історика. На цьому рівні постановки питання необхідності історії самоочевидна: як і кожне наукове знання, вона є інструментом самопізнання людської цивілізації, отже, забезпечує її вчасну трансформацію відповідно до новітніх викликів. Це той глобальний рівень, який робить історію вічною

¹⁸ Kokko H., Harjula M. Social History of Experiences: A Theoretical-Methodological Approach. In book: *Experiencing Society and the Lived Welfare State.* / Ed.: P. Haapala, M. Harjula, H. Kokko. Palgrave Macmillan Cham, 2023. P.39.

¹⁹ Loidolt S. Order, experience, and critique : The phenomenological method in political and legal theory. *Cont. Philos. Rev.* 2021. Vol. 54. Pp. 153–170.

академічною наукою, назагал не зрозумілою пересічному обивателю»²⁰. Підкреслимо, що подібна інтерпретація історії за всієї позірної очевидності чітко розмежовує філософсько-світоглядний та феноменологічний, досвідний аспекти історичного пізнання і умовно абстрактно-фактологічний. Наразі йдеться про саме глобальний вимір історії, без прийняття і розуміння якого історичне знання залишається лише ідеологічно обумовленою сукупністю дат та довільних інтерпретацій.

Висновки. Принагідно до нашої теми підкреслимо, що дискурсивний характер історичного нарративу не може бути редукований і знелюднений, позаяк він обумовлений фактом тут-буття, присутності людини, у Гайдеггеровій традиції у-свідомлення реальності та існування світу як його олюднення й привласнення, що, власне, і засвідчує кореляцію між актуальною проблематикою філософії історії та феноменологією, а також філософською антропологією, яка в сучасних умовах лише поглиблюється та набуває ознак універсальності. Емоційний вимір історичної реальності розкривається через переживання, яке долучає людину до горизонту смислів (особистого і групового) та оприявнює для неї її власну життєву реальність, онтологізує її. Досвід тлумачиться у цьому контексті як простір і вимір переживання-осмислення реальності, а не інструмент чи база даних для співставлення наявного в потоці сприйняття з відомим чи запам'ятованим, тобто досвід синтезує суб'єктивне та об'єктивне, єднає *ratio* й *emotio*, робить людину вільною від дескриптивних фреймів абстрактного знання, дарує переживання-усвідомлення повноти та перебігу життя в історичній реальності, переживання істинної екзистенції (М. Гайдеггер).

References

1. Habriielian, O. A. (2010). *Filosofia istorii* [Philosophy of history] O. A. Habriielian, I. I. Kalnoi, O. P. Tsvietkov. Kyiv: Akademvydav. [in Ukrainian].
2. Huserl, E. (2021). *Kartezianski medytatsii. Vstup do fenomenologii*. [Cartesian Meditations. Introduction to phenomenology]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
3. Kozellek, R. (2005). *Mynule maibutnie. Pro semantiku istorychnoho chasu*. [The past is the future. On the semantics of historical time]. Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].
4. Kolesnyk, I. (2019). *Hlobalna istoriia. Istoriia poniat*. [Global history. The history of concepts]. Kyiv: NAN Ukrainy; Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
5. Pavlenko, Yu. V. (2005). *Istoriiosofia*. [Historiosophy]. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy* [Encyclopedia of modern Ukraine] ; redkol.: I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskiy, M. H. Zhelezniak ta in. ; NAN Ukrainy, NTS. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. Retrieved from: <https://esu.com.ua/article-12819> [in Ukrainian].
6. Petrenko-Tseunova, O. *Chomu istoriia – na chasi? Poiasniuiut naukovtsi*. [Why is history timely? Scientists explain]. *Tyzhden*. 2022. 19 lypnia. Retrieved from: <https://tyzhden.ua/chomu-istoriia-na-chasi-poiasniuiut-naukovtsi/> [in Ukrainian].
7. Riuzen, Y. (2010). *Novi shliakhy istorychnoho myslennia*. [New ways of historical thinking]. Per. z nim. V. Kamianets. Lviv: Litopys. [in Ukrainian].
8. Sklokin, V. (2009). *Franklin Ankersmit – teoretyk ryzykovanoi istoriografii*. [Franklin Ankersmit is a theoretician of risky historiography]. *Ukraina Moderna*. № 15. S. 237–245. [in Ukrainian].
9. Boddice, R. (2017). *The History of Emotions : Past, Present, Future*. *Revista de Estudios Sociales*, No. 62. Pp. 10–15. DOI: <https://doi.org/10.7440/res62.2017.02> [in English]
10. Carr, D. (2014). *Experience and History : Phenomenological Perspectives on the Historical World*. Oxford, Oxford University Press. [in English]
11. Carr, D. (2021). *Historical Experience. Essays on the Phenomenology of History*. London : Routledge. [in English]
12. Jalava, M. (2019). *Emotions in Historiography : The Case of the Early Twentieth-Century Finnish Community of Historians*. *Histryria da Historiografia*. Vol. 12, no. 31, Pp. 113–143. DOI: <https://doi.org/10.7440/res64.2018.03> [in English]
13. Kivimäki, V., Suodenjoki, S., Vahtikari, T. (2021). *Lived Nation : Histories of Experience and Emotion in Understanding Nationalism*. In: *Kivimäki V., Suodenjoki S., Vahtikari T. (eds) Lived Nation as the History of Experiences and Emotions in Finland, 1800-2000. Palgrave Studies in the History of Experience*. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-69882-9_1 [in English]

²⁰Петренко-Цеунова О. Чому історія – на часі? Пояснюють науковці. *Тиждень*. 2022. 19 липня. URL: <https://tyzhden.ua/chomu-istoriia-na-chasi-poiasniuiut-naukovtsi/>

14. Kokko, H., Harjula, M. (2023). Social History of Experiences: A Theoretical-Methodological Approach. In book: *Experiencing Society and the Lived Welfare State*. Ed.: P. Haapala, M. Harjula, H. Kokko. Palgrave Macmillan Cham. Pp. 17–40. [in English]
15. Kretov, P. V., Kretova, O. I. (2021). Anticorrelationism cluster and performative narrative. *Philosophy, Economics and Law Review*. Vol. 1, no. 2. Pp. 7–17. [in English]
16. Kretov, P., Kretova, O. (2017). Symbolic landscape of consciousness : man between representationalism, functionalism and relativism. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. № 12. С. 40–49. DOI: 10.15802/ampr.v0i12.119122. [in Ukrainian].
17. Loidolt, S. (2021). Order, Experience, and Critique : The phenomenological method in political and legal theory. *Cont. Philos. Rev.* Vol. 54. Pp. 153–170. [in English]
18. Nagy, P. (2008). Historians and Emotions : new theories, new questions. *Hypotheses*. 24 Oct. Retrieved from: <https://emma.hypotheses.org/147> [in English]
19. Ortega-Sánchez, D., Blanch, J. P., Pérez-González, C. (2020). Emotions and Construction of National Identities in Historical Education. *Education Sciences*. no. 10 (11): 322. <https://doi.org/10.3390/educsci10110322>. [in English]

Надійшла до редакції / Received: 12.05.2023
Схвалено до друку / Accepted: 12.06.2023

УДК 930.1 (477)»1921/1923»
DOI: 10.31651/2076-5908-2023-1-60-66

Olga Movchan

*PhD hab. (History), Senior researcher of a Holodomor Research Institute branch,
National Museum of the Holodomor-Genocide, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-2581-1458>
e-mail: olgamovchanhis@gmail.ua*

MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF THE FAMINE OF 1921-1923 IN UKRAINE: REGIONAL ASPECT OF THE PROBLEM

Abstract. *The purpose of our article is to clarify the state of development in modern national historiography of the regional history of the famine of 1921-1923. in Ukraine.*

The scientific novelty of the publication is a comprehensive historiographical review of the research of modern domestic historians on the regional history of the famine of 1921-1923 in Ukraine. It is noted on geographical and thematic fields of studying the problem, controversial issues of modern historiographic discourse, prospects for studying the problem.

Conclusions. *The study of the famine of 1921-1923. in the Ukrainian SSR in national historiography began in the plane of regional history – within the territorial boundaries of the Odessa Bay. The first intelligence that raised this problem appeared in the 1950-1960s. In the conditions of the modern historiographical process, there has been a sharp quantitative increase in the layer of historical scientific literature on the regional history of the famine and the circle of scholars studying it. The conceptual foundations have changed, thematic fields and geographical boundaries of the study. Initially, the problem was considered within the territorial boundaries of the Southern region of the Ukrainian SSR and its separate administrative-territorial units, mainly the Mykolaiv and Odesa provinces. Over time, explorations appeared devoted to the study of the famine on the territory of the Kremenchuk and Kharkiv provinces, that is, parts of Slobozhanshchyna, which expanded the geographical boundaries of the study, but did not change the idea of its regional character (distribution within the southern and part of the Eastern regions of the Ukrainian SSR), inherited from Soviet historiography, when the territory of famine was determined on the basis of official resolutions recognizing certain territories as lean and eventually starving¹. Recently, in connection with the discovery of facts of the spread of famine on the territory of the Podilska Bay, which did not have the status of “starving”, traditional ideas about the regional nature of the famine of 1921-1923. in the Ukrainian SSR began to be revised. To characterize the scale of this disaster, the term “massive” began to be used, and to assess its causes – “artificial”. In our opinion, the characterization of famine as mass actualizes a thorough study of the food situation in all regions of Ukraine, including those that were not declared starving after collecting the “food tax” of 1921-1922.*

Keywords: *famine of 1921-1923, regional history, Ukraine, modern Ukrainian historiography.*

¹ In early 1922 the authorities recognized the lean Donetsk and Zaporizhzhia governorate fully; Dnipropetrovsk, Kherson, Mykolaiv districts (Mykolaiv governorate); Katerynoslav and Novomoskovsk (Ekaterinoslav governorate); Odesa, parts of Tiraspol and Voznesensk districts (Odesa governorate); Konstantinograd and Kobelyaky districts (Poltava governorate) (Голод 1921-1923 рр. в Україні: 36. док і мат. Упоряд.: О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева; Відп. ред. С. В. Кульчицький. К.: Наук. думка, 1993. С. 11-12). On July 13, the status of starving areas, which recognized the right to benefits provided for by the decree on a single natural tax, was received by governorate Berdyansk, Henichesk, Gulyaipole, Zaporizhzhia, Melitopol, Tokmak districts of Zaporizhzhia governorate, that is, the entire territory of the province, which was taxed; Hryshyn, Mariupol, Taganrog, Yuzivka districts of Donetsk governorate, which constituted 43.72% of the corresponding territory of the governorate; Verkhne-Dnieper, Katerynoslav, Kryvyi Rig, Nikopol, and Pavlograd districts of Ekaterinoslav governorate - 82% of the territory that was taxed; Dnipropetrovsk, Mykolaiv, Kherson districts of Nikolaev governorate – 75% of the relevant territory; Odesa, Tiraspol, Voznesensk districts of Odessa governorate – 54% of the respective territory (Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України (hereinafter – ЗУ України), 1922, Ч. 30, Ст. 473). However, the actual territory of the famine was much larger, as indicated in the resolution of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR “On the exemption of certain areas of Ukraine from the payment of arrears on the state natural tax of 1921-1922” of July 29, 1922. In this decree they were declared starving, except for the counties recognized in the previous ordinance, - Bakhmut, Debaltsevo, Luhansk, Sloviansk, Starobilsk and Shakhty districts of Donetsk governorate; Novomoskovsk district of Katerinoslav province, as well as counties of provinces that were not previously mentioned as partially starving - Konstantinograd and Kobelyaky districts of Poltava governorate; Alexandria, Chigyrin, Khorol, Zolotonosha, Kremenchug and Cherkasy of Kremenchug governorate; Izyum, Zmiyivka, Kupiansk, Kharkov districts of Kharkov governorate (ЗУ України, 1922, Ч. 30, Ст. 474).

Ольга Мовчан

доктор історичних наук, провідний науковий співробітник
філіалу «Інститут дослідження Голодомору»,
Національний музей Голодомору-геноциду, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-2581-1458>
e-mail: olgamovchanhis@gmail.ua

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ГОЛОДУ 1921-1923 рр. В УКРАЇНІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

Анотація. *Мета* нашої статті полягає у з'ясуванні стану розробки у сучасній вітчизняній історіографії регіональної історії голоду 1921 – 1923 рр. в Україні.

Науковою новизною публікації є комплексний історіографічний огляд досліджень сучасних вітчизняних істориків з регіональної історії голоду 1921 – 1923 рр. в Україні. Зауважено на географічних і тематичних полях вивчення проблеми, контраверсійних питаннях сучасного історіографічного дискурсу, перспективах вивчення проблеми.

Висновки. Дослідження голоду 1921 – 1923 рр. в УСРР у вітчизняній історіографії розпочалося у площині регіональної історії – в територіальних межах Одеської губернії. Перші розвідки, що порушили цю проблему, з'явилися в 1950 – 1960-х рр. В умовах сучасного історіографічного процесу відбулося різке кількісне зростання шару історичної наукової літератури з регіональної історії голоду та кола науковців, які її вивчають. Змінилися концептуальні засади, тематичні поля і географічні межі дослідження. Первісно проблема розглядалась у територіальних межах Південного регіону УСРР та його окремих адміністративно-територіальних одиниць, переважно – Миколаївської і Одеської губернії. З часом з'явилися розвідки, присвячені вивченню голоду на території Кременчуцької і Харківської губернії, тобто частини Слобожанщини, що розширили географічні межі дослідження, але не змінили уявлення про його регіональний характер (поширення в межах Південного і частини Східного регіонів УСРР), успадковані з совєтської історіографії², коли територія голоду визначалась на підставі офіційний постанов про визнання певних територій неврожайними, а з часом – голодуючими³. Останнім часом, у зв'язку з виявленням фактів поширення голоду на території Подільської губернії, що не мала статусу «голодуючої», традиційні уявлення про регіональний характер голоду 1921 – 1923 рр. в УСРР почали переглядатися. Для характеристики масштабів цього лиха почав застосовуватися термін «масовий», а для оцінки його причин – «штучний». На нашу думку, характеристика голоду як масового актуалізує ретельне вивчення продовольчої ситуації у всіх регіонах України, зокрема й тих, що не оголошувалися голодуючими після збору «продподатку» 1921 – 1922 рр.

Ключові слова: голод 1921 – 1923 рр., регіональна історія, Україна, сучасна українська історіографія.

² Мовчан О. Трудящиеся УСРР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к нэпу. К.: Наук. Думка. 1988. С. 8; Мовчан О. Голод 1921-1923 в УСРР. Енциклопедія історії України. Т. 2. Київ: В-во Наукова думка. 2004. С. 143-145.

³ На початку 1922 р. влада визнала неврожайними Донецьку і Запорізьку губ. повністю; Дніпровський, Херсонський, Миколаївський пов. Миколаївської губ.; Катеринославський і Новомосковський Катеринославської губ.; Одеський, частину Вознесенського і Тираспольського пов. Одеської губ.; Костянтиноградський і Кобеляцький Полтавської губ. (Голод 1921-1923 рр. в Україні: 36. док і мат. Упоряд.: О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева; Відп. ред. С. В. Кульчицький. К.: Наук. думка, 1993. С. 11-12). 13 липня статус голодуючих місцевостей, за якими визнавалось право на пільги, передбачені декретом про єдиний натурподаток, отримали Бердянський, Генічеський, Гуляйпільський, Запорізький, Мелітопольський, Токмацький пов. Запорізької губ., тобто вся територія губернії, що оподатковувалася; Гришинський, Маріупольський, Таганрозький, Юзівський пов. Донецької губ., що склали 43,72% відповідної території губ.; Верхньо-Дніпровський, Катеринославський, Криворізький, Нікопольський, і Павлоградський пов. Катеринославської губ. - 82% території, що оподатковувалася; Дніпровський, Миколаївський, Херсонський пов. Миколаївської губ. – 75% відповідної території; Одеський, Тираспольський, Вознесенський пов. Одеської губ. – 54% відповідної території (Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянської уряду України (далі – ЗУ України), 1922. Ч. 30, Ст. 473). Проте фактична територія голоду була значно більшою, на що вказується у постанові ВУЦВК і РНК УСРР «Про звільнення деяких місцевостей України від виплати недоїмок по державному натурподатку 1921-1922 р.» від 29 липня 1922 р. У цій постанові визнавались голодуючими, крім повітів, визнаних у попередній постанові, Бахмутський, Дебальцевський, Луганський, Слов'янський, Старобільський та Шахтинський пов. Донецької губ.; Новомосковський пов. Катеринославської губ., а також повіти губерній, які раніше не згадувалися як частково голодуючі, – Костянтиноградський і Кобеляцький Полтавської губ.; Олександрійський, Чигиринський, Хорольський, Золотоніський, Кременчуцький та Черкаський Кременчуцької губ.; Ізюмський, Зміївський, Куп'янський Харківської губ. (ЗУ України, 1922. Ч. 30, Ст. 474).

Постановка проблеми. Актуальність дослідження проблеми, на нашу думку, зумовлюється, по-перше, необхідністю з'ясування обґрунтованості використання терміну «масовий голод» в працях українських істориків для характеристики масштабів цього лиха в УСРР, а, по-друге, – окресленням недостатньо вивчених аспектів регіональних історій голоду для їх подальшого вивчення, без якого неможливе розуміння регіональних особливостей і загальної картини цього лиха.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвідки, «співзвучні» з темою нашої статті, мають вузькі або ширші територіальні рамки дослідження. У історіографічному огляді В. Кириленка – «Історіографія проблеми голоду 1921 – 1923 рр. на Півдні України» дається історіографічний аналіз «праць радянських і сучасних українських дослідників голоду 1921 – 1923 рр., включаючи й тих, хто займається вивченням Півдня України»⁴, що зумовлюється уявленням автора про регіональний характер голоду в УСРР – його локалізацію на Півдні республіки. Решта історіографічних оглядів мають вузько-тематичний або територіально обмежений характер – присвячені дослідженню здобутки вітчизняної історіографії у вивченні певних аспектів проблеми⁵ або аналізують її в територіальних межах окремих губерній⁶.

Виклад основного матеріалу. Дослідження з історії голоду 1921 – 1923 рр. в УСРР з'явилися у вітчизняній історіографії після смерті Й. Сталіна. Першим проблему порушив одеський історик І. Портнов у дисертації з історії діяльності Американської адміністрації допомоги (АРА) на Півдні України в грудні 1921 – червні 1923 рр.⁷. Фактично він розглянув предмет дослідження «у [територіальних] межах Одещини, лише побіжно вихоплюючи окремі факти з життя інших мікрорегіонів Одещини»⁸. У 1960-х рр. вивчення голоду на Одещині в руслі традицій совєтської історіографії продовжили одеські історики С. Ланда та О. Чупрун⁹.

На новому концептуальному рівні регіональний напрям дослідження оновився в 2000-х роках. Він стартував з публікації документальних джерел: збірок документів і спогадів з історії голоду на території окремих губерній і повітів¹⁰. Колективних – про голодні лиха на території сучасного Криворіжжя (головний редактор О. Житков)¹¹, Запоріжжя (головний редактор Ф. Турченко)¹², Одещині (головний редактор І. Ніточко)¹³, Миколаївщині (головний редактор М. Шитюк)¹⁴ та авторських – О. Мельника про голоди у Криворізькому повіті Катеринославської губернії¹⁵, М. Марченка – на території сучасного

⁴ Кириленко В. Історіографія проблеми голоду 1921–1923 рр. на Півдні України. *Аркасівські читання : мат. II міжнар. наук.-практ. конф., 27–28 квіт. 2012 р.* Миколаїв : МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2012. С. 309–311.

⁵ Михайловський Т. АРА на Півдні України (1921–1923 рр.): історіографія проблеми. *Емінак*. 2009. № 1–4. С. 88–94; Михайловський Т. Міжнародні організації на півдні України у 20-х роках ХХ ст.: історіографія питання. *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського*. Історичні науки. 2013. Вип. 3.35. С. 241–247.

⁶ Ліньов А., Шкварець В. До історіографії проблеми голоду 1921–1923 років на Миколаївщині. *Українська державність : проблеми історії, права, економіки, мовознавства, філософії, політології та культури: матеріали Всеукраїнської наук. конф., присвяч. 10-й річниці незалежності України*. Т. І. Миколаїв ; Одеса: Тетра, 2001. С. 88–90.

⁷ Портной И. Провал антисоветской деятельности АРА на юге Украины (декабрь 1921 г. – июнь 1923 г.): Дис. ... канд. ист. наук. Одесса, 1955. XII, 294 с.

⁸ Тригуб О., Михайловський Т. Міжнародні гуманітарні організації на Півдні України у 20-х рр. ХХ ст. Миколаїв : Іліон, 2020. С. 7–8.

⁹ Чупрун О. Д. Борьба одесских коммунистов с голодом 1921–1922 гг. *Научие записки Днепропетровского гос. университета*. Т. 56 : Сб. работ ист.-филолог. ф-та. Днепропетровск, 1956. Вып.4. С.63–46; Ланда С. Борьба з голодом на Одещині. 1921–1922 рр. *Український історичний журнал*. 1962. № 10. С. 118–120.

¹⁰ Іванченко Б. Викорінення : Голодомори 1921–22; 1932–33 рр. в Дніпропетровській області. Павлодар: [б. в.], 2003. 68 с.

¹¹ Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921–1923, 1932–1933 рр. / упоряд. О. Житков та ін. Кіровоград : Держ. архів Кіровоград. обл., 2003. 196 с.

¹² Голодомори на Запоріжжі (1921–1922, 193–1933, 1946–1947 рр.). Статті, документи, спогади : Спокута. *Альманах*. 2007. №8–9. 502 с.

¹³ Голодомори в Україні : Одеська область: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 : Дослідження, спогади, документи / упоряд. Л. Г. Білоусова та ін. Одеса: Астропринт, 2007. 460 с.

¹⁴ Миколаївщина в голодних 1921–1923 рр. : Голодомори ХХ століття на території / Шитюк М. М. та ін. Миколаїв : Шамрай, 2008. 456 с.

¹⁵ Голод: Хроніка, документи та матеріали голоду 1921–1923, 1932–1933 років на Криворіжжі / уклад. О. О. Мельник. Кривий Ріг: Вид. дім, 2003. 384 с.

Великолепетиського району Херсонщині¹⁶, М. Шитюка і К. Горбурова на Миколаївщині¹⁷ та Б. Іванченка на Дніпропетровщині¹⁸. Ці видання створили фундамент для подальших досліджень проблеми голоду.

Оцінюючи інтенсивність вивчення регіональної історії голоду 1921 – 1923 рр., зазначимо, що більшість розвідок належить історикам Миколаївщини і Херсонщини – учням та послідовникам відомого українського дослідника репресивної політики советської влади і голодів у советській Україні М. Шитюка, які вивчають проблему в територіальних межах Одеської і Миколаївської губернії.¹⁹ Строкатою залишається і вивченість проблеми в тематичній площині.

Активно досліджується історія хлібозаготівель та вивезення зерна з Півдня України до Російської Федерації, які, на думку більшості українських істориків, були головними причинами голоду. Не тільки у спеціальних розвідках В. Петрова і В. Бурмаги, в яких проблема розглядається в територіальних межах Миколаївської і Катеринославської губерній²⁰, а й у тих, що присвячені історії «першого советського голоду», а також селянства Південного регіону УСРР (Г. Турченко, Ю. Котляра, О. Цвілінюк)²¹.

Багатовекторний підхід у вивченні голоду на Півдні України в контексті аграрної політики більшовиків, повстанського руху селян і репресивних заходів влади по боротьбі з ним здійснив дослідник історії селянства та національних меншин цього регіону Ю. Котляр. Досліджуючи репресивні методи хлібозаготівель, що активізували повстанський рух селян, він зауважив на появі в 1922 р. нового типу повстань, що мали соціально-економічний характер, зокрема, «голодних бунтів» як селянської відповіді на терор голодом²².

На необхідності «систематичного дослідження впливу голоду на селянський рух» та його використанні як засобу терору для придушення повстанського руху селян на Півдні України зауважила запорізька історикиня Г. Турченко. Вона намагалася довести версію про терор голодом в Україні на підставі документів, що на той час були у розпорядженні істориків²³.

¹⁶ Книга – меморіал Великолепетиського району Херсонської області. Голодомори 1921–1923, 193–1933, 1946–1947 рр. на Великолепетичині. Словами очевидців та мовою документів / упоряд. М. М. Марченко. Херсон: ІДС, 2007. 450 с.

¹⁷ Шитюк М., Горбуров К. Миколаївщина в голодних 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роках. Миколаїв : Вид-во Ірини Гудим, 2007. 156 с.

¹⁸ Іванченко Б. Викорінення: Голодомори 1921–22, 1932–33 рр. в Дніпропетровській області. Павлодар: б. в., 2003. 68 с.

¹⁹ Зеркаль М. Голод в південних районах України напочатку реалізації нової економічної. Збірник наукових праць. 2009. С. 132–148; Савченко В. Робітничий рух на Півдні УСРР в часи Голодомор 1921 – 1922 рр. *80 років Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні : мат. Всеукр. конф.* Львів, 2003. С. 170 – 174; Горбуров С. Голоди 1921–1923, 1932–1933 років на території Миколаївщини: схожість і відмінність. *Голодомор–геноцид 1932–1933 рр. на території Миколаївщини : мат. обл. наук.-практ. конф.* Миколаїв, 2008. С. 98 – 102; Ніколаєв І. Діяльність органів партійного радянського апарату на території Миколаївщини під час голоду 1921–1923 рр. *Голодомор–геноцид 1932–1933 на території Миколаївщини : мат. обл. наук. – практ. конф.* Миколаїв, 2008. С. 65–73; Баковецька О. Голодомор в Україні. На матеріалах Баштанського району Миколаївської області – (1921–1923, 1932–1933 рр.). *Мандрівець*. 2008. С.42–47; Щербаква О. Діяльність міжнародної організації АРА на Миколаївщині в 1922–1923 роках. Науковий вісник Одеського державного економічного університету. 2009. № 7 (85). С. 159–167; Михайловський Т. Діяльність міжнародних організацій на Миколаївщині у 20-х роках ХХ ст. *Краєзнавство*. 2010. № 4. С. 151–161; Водотика С. Голод 1921–1923 років на Херсонщині : методичні проблеми вивчення в шкільному курсі історії України. *Таврійський вісник освіти*. 2015. № 2(50). Ч.ІІ. С. 182–192; Володика С. Особливості голоду на Херсонщині : методичні проблеми в шкільному курсі історії України. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2015. Вип. 23. С. 291–306.

²⁰ Петров В. Продналогова кампанія на Николаевщине (март 1921 – июль 1923 гг.). *Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження*. Миколаїв : Атол, 2000. С. 120 – 121; Бурмага В. Здійснення радянської продовольчої політики на Катеринославщині в 1919–1923 роках: військово-політичний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2005. 18 с.

²¹ Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.). Запоріжжя : Просвіта, 2005. 324 с.; Котляр Ю. Голодомор 1921–1923 годов в Поволжье и Южной Украине. *Перспективные разработки науки и техники. История: мат. науч. - практ. конф.* Днепропетровск : Наука и образование, 2004. Т. 11. С. 13–14; Котляр Ю. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики. (1921–1929 рр.). Одеса : Тов. Ві, 2004. 354 с.; Селянство Півдня України: Історія і сучасність. Миколаїв : МДУ, 2003. С.121–124

²² Котляр Ю. Повстанський рух етнічних меншин півдня України (1917–1931 рр.). Київ-Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили. Іст. б-ка МДГУ. Кн. 1. 2008. 154 с.

²³ Турченко Г. Терор голодом на Півдні України у 1921–1923 рр. Україна модерна і сучасна (історія, історіографія та джерелознавство) : *Мат. наук. читань, присвячених 60-річному ювілею професора Г.К. Швидько*. Дніпропетровськ: Нац. гірничий ун-т, 2004. С. 149–155.

Сюжети, пов'язані з голодом, часто розглядаються в працях із історії етносів Півдня України, хоча спеціально проблема голодного повсякдення більшості з них, за винятком німців та євреїв, тривалий час в українській історіографії не досліджувалася. Становище голодуючих у німецьких поселеннях Миколаївщини вивчала миколаївська історикиня М. Козирева²⁴, а в єврейських колоніях на Півдні України – О. Козерод²⁵.

Ситуацію докорінно змінила монографія Ю. Котляра і дослідниці історії національних меншин в Україні І. Миронової, що розкриває міжнародний і міжетнічний аспекти історії голодів 1920-х – 1930-х рр. на Півдні УСРР. Новий ракурс дослідження дозволив не тільки узагальнити здобутки вітчизняної історіографії у вивченні гуманітарної діяльності іноземних благодійних організацій у цьому регіоні на початку 1920-х рр., а й з'ясувати становище німецького, єврейського, болгарського, польського та інших етносів, що проживали на його території в роки голодних лих, а також показати висвітлення подій голодного лихоліття на Півдні України у зарубіжній західній пресі²⁶. Всупереч задекларованим територіальним межам дослідження, проблема розглядається переважно на джерелах тогочасних Одеської і Миколаївської губерній.

Пізніше з'явилися статті про голод в кримськотатарських поселеннях Г. Кондратюка і Т. Бикової²⁷, та про становище голодуючих в болгарських колоніях – В. Грищенко.²⁸ Дослідники, що вивчають становище етнічних меншин на початку 1920-х рр., одностайні в зображенні кризових обставин їх господарювання та визнанні головною причиною господарського занепаду та голоду деструктивну соціально-економічну політику більшовиків, що руйнувала традиційні особливості господарювання та соціальної структури різних етносів.

Найчисельнішу тематичну групу розвідок із регіональної історії голоду становлять публікації про гуманітарну діяльність іноземних організацій у неврожайних губерніях УСРР. Її дослідження започаткували миколаївські історики В. Сахно і А. Ліньова, які розглянули проблему в територіальних межах тогочасної Миколаївської губернії.²⁹

Найбільший історіографічний здобуток нараховує вивчення гуманітарної місії Американської адміністрації допомоги (АРА), що, об'єднуючи діяльність філантропічних організацій Сполучених Штатів Америки, відіграла вирішальну роль у врятуванні українських голодуючих. У регіональному і губернському ракурсах діяльність АРА досліджували Л. Біліченко, О. Белікова, В. Говоруха, М. Дударь, В. Єрмакова, Я. Іващенко, Т. Михайловський, В. Погромський, І. Романюк, О. Тригуб, С. Шевченко, О. Щербакова³⁰.

²⁴ Козирева М. Голод 1921–1923 років в німецьких колоніях на Миколаївщині. Наукові праці. 2001. Т. 10. С. 93 – 98; Козирева М. Голод 1921–1923 років в німецьких поселеннях Миколаївщини. *Вопросы германской истории*. 2008. С. 45–56.

²⁵ Козерод О. Становище єврейських жінок після закінчення погромів періоду громадянської війни. *Грані*. 2010. № 3 (71) трав.-черв. С. 26–304; Козерод О. Євреї України в період нової економічної політики : 1921–1929 рр. Київ : СПД «Савчина». 2003. 313 с.

²⁶ Котляр Ю., Миронова І. Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. на Півдні України: етнічний і міжнародний аспект. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили. 2008. 204 с.

²⁷ Кондратюк Г. Кримські татари в умовах голоду 1921–1923 років. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) : Мат. Міжнар. наук. конф. м. Київ, 20–21 листопада 2013 р.* Київ : Нац. ун-т «Київо-Могилянська академія», 2013. С. 73–82; Бикова Т. Ставлення радянської ваді до кримських татар під час голоду 1921–1923 гг. *Сторінки історії*. 2019. Вип. 47. С. 129–159.

²⁸ Грищенко Ю. Болгарське населення в умовах голоду 1921–1923 рр. *Регіональна історія України*. 2017. Вип. 11. С. 156–161.

²⁹ Сахно В. Участь гуманітарних організацій Гувера – Нансена в подоланні голоду 1921 – 1923 роках на Херсонщині – Миколаївщині. *Таврійський науковий вісник*. 1999. Вип.10. С. 164 – 173; Сахно В. Архівні документи та місцеві періодичні видання про діяльність міжнародних гуманітарних організацій на Півдні України в 20–30-ті рр. ХХ ст. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2003. Т. 10. С.122–124; Ліньов А. Міжнародна допомога голодуючим на Миколаївщині в 1921–1923 рр. *Наукові дослідження в контексті історичних проблем*. 2003. Т. 1 : Історія та українознавство. С. 157–168; Ліньов А. Міжнародна допомога голодуючим на Миколаївщині в 1921–1923 рр. *Щотижня*. 2003.14 трав. (№20). С.6–7.

³⁰ Тригуб О., Дудар Л. Діяльність АРА на Миколаївщині (1921–1923 рр.). *Емінак*. 2007. №2 (жовтень–грудень). С. 105–116; Тригуб О., Михайловський Т., Біліченко Л. Діяльність Американської адміністрації допомоги в Одеській і Миколаївській губерніях (1921–1923 рр.). *Південний захід. Одесіка*. 2020. Вип. 28. С. 76–97; Щербакова О. Діяльність міжнародної організації АРА на Миколаївщині в 1922–1923 роках. *Науковий вісник Одеського державного економічного університету*. 2009. № 7 (85). С. 159–167; Михайловський Т. Діяльність Американської Адміністрації Допомоги (АРА) на Одещині (1922–1923 рр.). *Південна Україна в міжнародних відносинах : історія та сучасність : зб. мат. ІV регіон. студентської наук.-практ. конф., 21–22 квіт. 2011 р.* Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2011. С. 10–14; Михайловський Т. Американська адміністрація допомоги (АРА) на Дніпропетровщині (1922– 1923 рр.). *Гілея*,

Тривалий час «білою плямою» у вітчизняній історіографії залишалась історія діяльності на Півдні України Американського єврейського об'єднаного розподільчого комітету (American Jewish Committee) (аббревіатура – Джойнт, JDC), що первісно входив до складу АРА, а з осені 1922 р. розпочав самостійну діяльність з допомоги голодуючим. Вивчення проблеми розпочалося на початку 2000-х рр., а прорив у дослідженні відбувся після отримання вітчизняними дослідниками доступу до архіву JDC. Це засвідчує проведення у 2014 р. третьої міжнародної науково-практичної конференції «Історичні мідраші», що присвячувалася 100-річчю діяльності «Джойнт»³¹. У однойменному збірнику виступів учасників конференції (гол. ред. М. Шитюк) було опубліковано 12 статей (О. Акуніна, О. Тригуба, Т. Михайловського, М. Кириленка, Ф. Когана, М. Козиревої, В. Губської, С. Кустовської, В. Погромського, Н. Рижевої, О. Тригуба, В. Щукина), які розкривають місце і роль організації у боротьбі з голодом та його наслідками на Півдні України, переважно на території Миколаївської і Одеської губ.³². Учасники конференції популяризували свої розвідки на сторінках інших періодичних видань³³.

Незважаючи на прихильне ставлення советської влади до місії Нансена (так неофіційно називалась місія допомоги Ліги Націй, що об'єднувала під егідою Міжнародного комітету Червоного Хреста (МКЧХ) 15 релігійно-доброчинних товариств та національних об'єднань цієї організації в Європі, яку очолював норвезький вчений, мандрівник і філантроп Ф. Нансен), в українській історіографії її діяльність не досліджувалася до кінця 1980-х рр. Перша стаття присвячена діяльності цієї організації в Україні (автор Г. Магдаліна) з'явилась у советській історіографії в роки «горбачовської перебудови»³⁴.

2016. С. 95–97; Єрмакова В., Романюк І. Діяльність міжнародних організацій АРА та «Джойнт» по наданню допомоги дитячому населенню Східного Поділля в умовах голоду (1921–1923 рр.). *Сумський історико-архівний журнал*. 2014. № 23. С. 61–66; Беліков О. Початковий етап діяльності АРА в УСРР (грудень 1921–січень 1922 рр.) : на прикладі Одеської губернії. *Емінак*. 2015. № 4 (12) (жовт.-груд.) С. 38-44; Шевченко С. Пройгнорований досвід початку 1920-х : діяльність Американської адміністрації допомоги в Одеській губернії. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2003. № 493: Держава та армія. С. 262-268; Шевченко С. Діяльність Американської Адміністрації в Одеській губернії під час першого радянського голоду. *Наукові записки КДПУ. Серія історичні науки*. 2012. Вип. 16. С. 179-185; Тригуб А. Протягивая руку помощи... Американская гуманитарная помощь населению Тираспольского уезда (1922-1923). URL : <https://www.researchgate.net/publication>; Погромський В. Значення порту Новоросійська під час діяльності закордонних гуманітарних організацій за часів голоду 1921-1923 рр. у радянській Росії. *Емінак*. 2015. № 1–2. С. 60–66; Говоруха В. Продовольча допомога АРА на Катеринославщині під час голоду 1921 – 1923 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія історія*. 2020. Вип. 2 (43). С. 33-39.

³¹ Тригуб О., Михайловський Т. Міжнародні гуманітарні організації на Півдні України у 20-х рр. XX ст. С. 19.

³² Акунін О. Допомога д-ра Ф. Нансена та “Джойнт” голодуючим Південного регіону України в 1921-23 рр. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я. Вип. III. Мат. III міжнар. наук.-практ. конф.* Т. І. Миколаїв : Типографія Шамрай. 2014. Т. 1. С. 31-35; Коган Ф. Євобшестком, Джойнт, АРА та інші. URL: https://www.twirpx.com/files/science/historic/ukraine/istorichni_midrashi_pivnichnogo_prichornomor_ia/; Козирева М., Кустовська С. Джойнт на Миколаївщині. URL: https://www.twirpx.com/files/science/historic/ukraine/istorichni_midrashi_pivnichnogo_prichornomor_ia/; Козирева М., Губська В. Діяльність Джойнта на Півдні України під час голоду 1921-1923 рр. URL: https://www.twirpx.com/files/science/historic/ukraine/istorichni_midrashi_pivnichnogo_prichornomor_ia/; Погромський В. Діяльність Джойнт на Кіровоградщині у 20-х рр. XX ст. URL: https://www.twirpx.com/files/science/historic/ukraine/istorichni_midrashi_pivnichnogo_prichornomor_ia/; Рижева Н. Деякі аспекти гуманітарної допомоги “Джойнт” в Україні у 20-ті рр. XX ст. URL: https://www.twirpx.com/files/science/historic/ukraine/istorichni_midrashi_pivnichnogo_prichornomor_ia/; Тригуб О. Міжнародна організація «Джойнт» у економічній розбудові Південної України (20-30-ті роки XX ст.). URL: https://www.twirpx.com/files/science/historic/ukraine/istorichni_midrashi_pivnichnogo_prichornomor_ia/; Тригуб О. Діяльність «Джойнт» на Херсонщині у 20-х рр. XX ст. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я. Вип. III. Мат. III міжнар. наук.-практ. конф.* Т. І. Миколаїв : Типографія Шамрай. 2014. Т. 1. С. 434-447; Тригуб О. Діяльність «Джойнта» на Одещині (1922-1923 рр.) *Історичні мідраші Північного Причорномор'я. Вип. III. Мат. III міжнар. наук.-практ. конф.* Т. І. Миколаїв : Типографія Шамрай. 2014. Т. 1. С. 134-145; Щукін В. З історії діяльності “Джойнта” у Миколаєві у 20-х рр. XX ст. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я. Вип. III. Мат. III міжнар. наук.-практ. конф.* Т. І. Миколаїв : Типографія Шамрай. 2014. Т. 1. С. 157-168.

³³ Кириленко В. Діяльність «Джойнт» на Півдні України в період 1920-х рр. *Науковий вісник Чорноморський державного університету ім. В. Сухомлинського*. 2014. Вип. 3. 37. С. 43-47; Михайловський Т. Діяльність єврейського об'єднаного розподільчого комітету «Джойнт» на Миколаївщині у 20-х рр. XX ст. *Наукові праці*. 2010. Вип. 108. Т. 121. Історія. С. 120–125; Погромський В. Діяльність «Джойнта» і «Агро-Джойнта» на Півдні України та у Криму у міжвоєнний період. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. П. Могили*. 2014. Т. 227. Вип. 229. С. 23-27; Михайловський Т. Діяльність єврейської благодійної організації «Джойнт» на Кіровоградщині у 1920-х рр. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. П. Могили*. 2014. Т. 241. Вип. 229. С. 18-22; Михайловський Т. Значення порту м. Одеси у діяльності Американської адміністрації допомоги та «Джойнт» за часів голоду 1921-1923 рр. С. 249-253; Тригуб О. Міжнародна організація «Джойнт» у економічній розбудові Південної України (20-30-ті рр. XX ст.). *Науковий вісник*. 2013. Вип. 3. 34 : Іст. науки. С. 113-119.

³⁴ Магдаліна Г. Нансен на Україні. *Социалистическая индустрия*. 1988. 30 декабрия.

Вивчення діяльності нансеновської організації активізувалось у сучасній історіографії. З'явилося близько десятка статей (А. Барчака, С. Ільєвича, В. Кириленка, О. Маковія, Т. Михайловського, І. Ніколаєва, В. Сахно), в яких проблема розглядається на регіональному рівні – у територіальних межах Одеської та Миколаївської губерній, Криворізького повіту Катеринославської губернії та м. Харкова³⁵.

Внесок кожної організації, що діяли під орудою МЧХ, у боротьбу з голодом і його наслідкам в Північному Причорномор'ї розкрив Т. Михайловський. Він започаткував дослідження діяльності в цьому регіоні Шведського та Німецького комітетів «Червоного Хреста», «Міжнародної допомоги студентству» та «Міжнародного союзу допомоги дітям» (МСДД), а також «Американської менонітської допомоги» і Всесвітньої єврейської конференції допомоги «Вереліф» (JWR), що співпрацювала з «Джойнт», Місією Нансена, ЄКТ (Єврейським колонізаційним товариством) та АРА. Історик також дослідив допомогу міжнародних неурядових гуманітарних організацій «Вереліф», «Форвардс», «Джойнт», «Агро-Джойнт», «Баптистської організації допомоги»³⁶. У контексті допомоги голодуючим діяльність більшості з них – «Вереліф», «Форвардс», «Баптистської організації допомоги» – в українській історіографії раніше не вивчалась. Т. Михайловський і О. Тригуб також започаткували дослідження взаємин іноземних гуманітарних організацій з партійно-советськими органами і органами ДПУ³⁷.

На національному пріоритеті міжнародної допомоги голодуючим зауважує дослідниця німецьких національних районів Півдня України М. Козирева³⁸. Філантропічна діяльність американських, голландських і німецьких менонітів на Запоріжжі відображена в монографії Н. Осташевої про менонітські спільноти України в 1914 – на початку 1930-х рр. та у статті О. Безносова про голод 1921 – 1923 рр. у німецьких і менонітських поселеннях Півдня України³⁹.

Серед великого масиву публікацій про міжнародну допомогу голодуючим особливий інтерес викликає монографія О. Тригуба і Т. Михайловського про діяльність іноземних філантропічних організацій на Півдні України в 1920-х роках, що підбиває багаторічні здобутки української історіографії з проблеми⁴⁰.

³⁵ Ніколаєв І. Організаційно-гуманітарна діяльність «Місії Нансена» в Україні під час голоду 1921–1923 років (на матеріалах Миколаївської області). *Мандрівець*. 2011. № 6. С. 31-34; Николаев И. «Миссия Нансена» на Николаевщине в период голода 1921–1923 годов. *Новости* N. 2015, 5 авг.; Барчак А. Про «Місію Нансена» на Миколаївщині. *Південна правда*. 1990, 16 груд.; Ильевич С. Помнят на Днепропетровщине имя Фритьофа Нансена. *Зеркало недели*. 1997, 30 мая; Паньків К. Організаційно-гуманітарна діяльність Ф. Нансена на території Криворізького повіту Катеринославської губ. в 20-х роках ХХ ст. Криворіжжя : погляд у минуле... : мат. п'ятих історико-краєзнавчих читань. Кривий Ріг, 18 квіт. 2019 р. Т. 2. / Криворізьк. держ. пед. ун-т. Кривий Ріг, 2019. С. 41-59; Маковій О. Фрітьоф Нансен на Апостольщині і в світі. *Промінь освіти*. 2011. С. 13; Михайловський Т. Місія Ф. Нансена у 1922–1923 рр. на Миколаївщині. *Південь України : етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри : мат. II міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 65-й річниці визволення Одеси від окупантів. Одеса, 10–11 квіт. 2009 р.* Одеса : ВМВ, 2009. С. 181–185; Кириленко В. Голод 1921–1923 років на Миколаївщині та допомога «Місії Нансена» в його подоланні. *Аркасівські читання : мат. III міжнар. наук.-практ. конф. Миколаїв, 26–27 квіт. 2013 р.* Миколаїв : МНУ, 2013. С. 224–227; Сахно В. Участь гуманітарної організації Гувера-Нансена Ара в подоланні голоду 1921–1923 роках на Херсонщині-Миколаївщині. С. 164–173.

³⁶ Михайловський Т. Шведський Червоний Хрест у боротьбі з голодом на Херсонщині (1922–1923 рр.). *Аркасівські читання : мат. II міжнар. наук. конф. Миколаїв, 27–28 квіт. 2012 р.* Миколаїв : МНУ ім. В. О. Сухолинського, 2012. С. 241–244; Михайловський Т. Міжнародна допомога студентству Одеси (1922–1923 рр.). *Південна Україна в міжнародних відносинах : історія та сучасність : зб. мат. V регіон. студ. наук.-практ. конф. Миколаїв, 15–16 берез.* 2012 р. Миколаїв : МНУ ім. В. О. Сухолинського, 2012. С. 30–34; Михайловський Т. Діяльність міжнародних організацій на Миколаївщині у 20-х роках ХХ ст. *Краєзнавство*. 2010. № 4. С. 151-161; Михайловський Т. Міжнародні організації на Півдні України у 20-х роках ХХ ст. *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухолинського. Серія: Іст. науки*. 2013. Вип. 3. С. 241-247

³⁷ Тригуб О. Інститут Уповноважених НКЗС в Одесі у 1920-х роках. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри : Мат. наук.-практичної конференції, Одеса, 26-27 квітня 2013 р.* Одеса: ВМВ, 2013. С. 346; Михайловський Т. Взаємодія міжнародних філантропічних організацій з радянськими органами влади (1921–1925 рр.). *Емінак*. 2016, № 3 (15). Т. 2. С. 18–26.

³⁸ Козирева М. Международная помощь голодающим на Юге Украины в 1921-1923 гг. : национальный компонент. *Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка : Іст. науки*. 2012. № 6 (241). Ч. I. С. 117-124.

³⁹ Осташева Н. Криза менонітської спільноти України та закордонна менонітська допомога (1914-початок 1930-х рр.) : автореф. . дис. канд. істор. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 1996. 24 с.; Осташева Н. На переломі епох. Менонитское сообщество Украины в 1914-1931 гг. Москва : Готика, 1998. 256 с.; Безносов А. И. К истории голода 1921 - 1923 гг. в немецких и менонитских поселениях юга Украины. *Вопросы германской истории*. 1995. С. 117 – 126.

⁴⁰ Тригуб О., Михайловський Т. Міжнародні гуманітарні організації на Півдні України у 20-х рр. ХХ ст. Миколаїв: Іліон, 2020. 328 с

Дослідників регіональної історії голоду цікавила й кампанія з вилучення церковних цінностей, що проводилася під гаслом допомоги голодуючим. Її вивченням у територіальних межах Донецької губернії займалися А. Нікіфоренко, А. Фесенко, І. Хюреніна, Т. Реброва⁴¹, Миколаївської губернії – А. Сербрич і О. Камінська⁴², Одеської і Херсонської єпархій – О. Татарченко⁴³, Харківської губернії – Ю. Волосник⁴⁴, Роменського повіту Полтавської губернії – В. Оліцький⁴⁵. Лише в одній зі згаданих статей – розвідці Т. Ребрової визначаються регіональні особливості проведення цієї кампанії.

До вивчення голоду на Півдні України як гуманітарної катастрофи, що мала руйнівні наслідки у всіх сферах суспільного і приватного життя, підійшов миколаївський історик В. Кириленко. Розглянувши причини тарозміри лиха, він дослідив його прямі й супутні наслідки⁴⁶.

Останнім часом територіальні межі дослідження історії голоду в УСРР почали розширюватися. З'явилися дослідження з історії голоду на територіях, де він раніше не вивчався. Т. Григоренко присвятив свою розвідку дослідженню голоду на території низки районів сучасної Черкаської області, що на початку 1920-х рр. входили до складу Кременчуцької губернії (офіційно визнані голодуючими у травні 1922 р.)⁴⁷, а Д. Байкеніч – у територіальних межах Донецької губернії. Дослідник показав регіональну специфіку та тенденції подолання продовольчої кризи в регіоні. Оцінюючи причини і масштаби голоду, він охарактеризував його як масовий штучний⁴⁸.

Ця оцінка набула фактологічне підтвердження в публікації автора, що присвячена дослідженню позиції комуністичного режиму щодо визначення території поширення голоду в Україні. На основі аналізу законодавчих актів уряду УСРР, що стосувались не тільки надання офіційного статусу голодуючих низці неврожайних місцевостей УСРР, а й тих, що регламентували податкові пільги для місцевостей, які з причини зернового дефіциту не виконували податкові завдання, незалежно від статусу «голодуючий», Д. Байкеніч визначив кількість фактично голодуючих повітів в республіці. За його розрахунками, на липень 1922 р. в УСРР голодувало не менше 40 зі 102 повітів республіки⁴⁹.

Як вже зазначалось, раніше на фактах поширення голоду в низці повітів Лівобережжя України, зауважувала О. Мовчан, яка не приділила належної уваги їх аналізу.

З-поміж праць із регіональної історії цього лиха, що з'явилися в останній час, важливе значення для розширення уявлень про територію голоду початку мають розвідки В. Васильєва, Р. Подкура, П. Кравченка про голоди і голодомори на Поділлі у 1920 – 1940-ві рр., в яких констатуються факти голодування населення на Правобережній Україні наприкінці 1922 – в 1923 рр.⁵⁰.

⁴¹ Никифоренко А. Вилучення церковних цінностей під час голоду 1921-1922 рр. (на матеріалах Донеччини). *Історія науки, політологія : мат. наук. конф.* Кн. 1, Донецьк, 1997. С. 104-107; Хюреніна І. Антирелігійна політика радянської влади і громадські настрої в Донбасі в 1920-ті рр. Нові сторінки історії Донеччини. ДонНУ, 1998, Кн. 6. С. 134-141; Фесенко А. Конфіскація церковних цінностей на Донеччині під час голоду 1921-1923 рр. Вісник Черкаського університету. 2008. Вип. 133-134. С. 120-125; Реброва М. Изъятие церковных ценностей на территории современной Донецкой области. Вестник ПСТГУ. II: История. *История Русской православной церкви*. 2015. Вып.6 (67). С. 64-77.

⁴² Серебрич А. Реквізиція церковних цінностей в Миколаївській губернії під час голоду 1921 – 1923 рр. *Гуманітарно – економічні дослідження*. 2006. Т. 3. С.101-105; Камінська О., Федорченко О. Кампанія вилучення церковних цінностей у Херсонському повіті в 1920-1930 рр. : історико-правовий аспект / *Правові новели*. 2020, № 12. С. 1- 11.

⁴³ Татарченко О. Агітаційна кампанія за вилучення церковних цінностей у зв'язку із голодом 1921 – 1923 років на території Херсонської та Одеської єпархій. *Наукові праці Миколаївського державного педагогічного університету ім. П. Могили комплексу Києво-Могилянська академія*. 2008. Т. 96. Вип. 83. С. 217–220.

⁴⁴ Волосник Ю. Конфіскація церковних цінностей на Харківщині. *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Історія*. 2019. Вип. 55. С. 59-67.

⁴⁵ Оліцький В. Кампанія по вилученню церковних цінностей 1922 р. в Роменському повіті: перебіг та наслідки. *Вісник аграрної історії*. 2019. № 27-28. С. 35-41.

⁴⁶ Кириленко В. Голод 1921–1923 років у південній Україні : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Миколаїв, 2015. С. 68-88, 95-106, 118-158.

⁴⁷ Григоренко Т. Голод 1921–1923 років на Черкащині. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) : мат. Міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листоп. 2013 р.* Київ: Нац. ун-т «Київо-Могилянська академія», 2013. С. 35-42.

⁴⁸ Байкеніч Д. Масовий штучний голод 1921–1923 рр. у Донецькій губернії. *Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка*. 2021. № 9 (347). С. 91–103.

⁴⁹ Байкеніч Д. Територія поширення масового штучного голоду 1921–1923 років в Україні в політиці комуністичного режиму. *Український селянин*. 2022. Вип. 28. 2022. С. 27-33.

⁵⁰ Голод та Голодомор на Поділлі: 1920-1940 рр.: зб. док. і мат. Вінниця : Державна картографічна фабрика. 2007. 704 с.; Васильєв В. Порівняльний аналіз голоду та Голодомору : Вінницька обл. (1920-1940 рр.) : Історія України. Маловідомі імена, події, факти. 2011. Вип. 3. С. 111-135.

Таким чином, регіональні дослідження, що активізувались з другої половини 90-х років ХХ ст., посіли важливе місце у сучасній вітчизняній історіографії голоду 1921 – 1923 рр.

References

1. Akunin, O. (2014). Dopomoha d-ra F. Nansena ta “Dzhoint” holoduiuchym Pivdennoho rehionu Ukrainy v 1921-23 rr. [Assistance of Dr. F. Nansen and the “Joint” to the starving of the southern region of Ukraine in 1921-23]. *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomia: Mat. III mizhnar. nauk.-prakt. konf. [Historical midrash of the Northern Black Sea coast: Materials of the III International Scientific-Practical Conference]*. Vyp. III, T. I. Mykolaiv: Shamrai. [in Ukrainian].
2. Baykyenich, D. (2021). Masovyy shtuchnyy holod 1921–1923 rr. u DonetsNekiy huberniyi. [Mass artificial famine of 1921–1923 in Donetsk province]. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka. [Bulletin of Taras Shevchenko Luhansk National University]*. 9, 91–103. DOI: [https://doi.org/10.12958/2227-2844-2021-9\(347\)-91-103](https://doi.org/10.12958/2227-2844-2021-9(347)-91-103). [in Ukrainian].
3. Baikienich, D. (2020) Terytoriia poshyrennia masovoho shtuchnoho holodu 1921–1923 rokiv v Ukraini v politytsi komunistychnoho rezhymu [The Territory of Spread of the Mass Artificial Famine of 1921–1923 in Ukraine in the Policy of the Communist Regime]. *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian Peasant]*. 2022, 28, 27-33. [in Ukrainian].
4. Bakovetska, O. (2008). Holodomor v Ukraini. Na materialakh Bashtanskoho raionu Mykolaivskoi oblasti (1921–1923, 1932–1933 rr.). [Holodomor in Ukraine. On the materials of Bashtanka district of Mykolaiv region (1921–1923, 1932–1933)]. *Mandrivets. [Mandrivets]*: Ternopil. 42–47. [in Ukrainian].
5. Bezкровна війна. Movoіu arkhivnykh dokumentiv pro holod 1921–1923, 1932–1933 rr. (2003). [Bloodless war. In the language of archival documents about the famine of 1921–1923, 1932–1933]. [in Ukrainian].
6. Beznosov, A. (1995). K ystoryy holoda 1921 - 1923 rr. v nemetskykh y menonytskykh poseleniyakh yuha Ukrayny. [On the history of the famine of 1921 - 1923 in the German and Mennonite settlements of the south of Ukraine]. *Vopr. hermanskoі ystoryy: ukraynsko-nemetskye svyazy v novoye noveishee vremia: mezhevuzovskiy sb. nauch. tr. [Questions of the German History: Ukrainian-German Relations in Modern and Contemporary Times: Intercollegiate collection of scientific papers]*, Dnipropetrovsk. [in Russian].
7. Belikov, O. (2015). Pochatkovyi etap diialnosti ARA v USRR (hruden 1921-sichen 1922 rr.): na prykladi Odeskoi hubernii. [The initial stage of the ARA’s activity in the Ukrainian SSR (December 1921-January 1922): on the example of the Odessa province]. *Eminak. [Eminak]*. 4 (12), 38-44. [in Ukrainian].
8. Bykova, T. (2019). Stavlennia radianskoі vady do krymskykh tatar pid chas holodu 1921-1923 rr. [The attitude of the Soviet defect to the Crimean Tatars during the famine of 1921-1923]. *Storinky istorii. [Pages of history]*. 47, 129-159. [in Ukrainian].
9. Vasylev, V. (2011). Porivnialnyi analiz holodu ta Holodomoru: Vinnytska oblast (1920 - 1940-i rr.). [Comparative analysis of famine and Holodomor: Vinnytsia region (1920-1940)]. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty. [History of Ukraine. Little-known names, events, fact.]*, 3, 111-135. [in Ukrainian].
10. Vodotyka, S. (2015). Holod 1921–1923 rokiv na Khersonshchyni: metodychni problemy vyvchennia v shkilnomu kursi istorii Ukrainy. [Famine of 1921–1923 in Kherson region: methodological problems of studying the history of Ukraine in a school course history of Ukraine]. *Skarbnytsia metodychnykh idei. [Treasury of methodical ideas]*, 2 (50), II, 182-192. [in Ukrainian].
11. Vodotyka, S. (2015). Osoblyvosti holodu na Khersonshchyni: metodychni problemy v shkilnomu kursi istorii Ukrainy. [Peculiarities of the Famine in Kherson Region: Methodological Problems in the School Course of History of Ukraine]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky. [Problems of the history of Ukraine: facts, judgments, searches]*, 23, 291-306. [in Ukrainian].
12. Volosnyk, Yu. (2019). Konfiskatsiia tserkovnykh tsinnosteі na Kharkivshchyni. [Confiscation of church valuables in Kharkiv region]. *Visnic KhNU im. V. N. Karazina: seriia istoriia. [Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University: series history]*, 55, 59-67. [in Ukrainian].
13. Hovorukha, V. (2020). Prodovolcha dopomoha ARA na Katerynoslavshchyni pid chas holodu 1921 – 1923 rr. [Food aid of ARA in Katerynoslav region during the famine of 1921 – 1923]. *Naukovii visnic Uzhhorodskoho un-tu: seriia istoriia. [Uzhgorod university scientific bulletin: series history]*, 2 (43), 33-39. [in Ukrainian].
14. Holod: Khronika, dokumenty ta materialy holodu 1921–1923, 1932–1933 rokiv na Kryvorizhzhі. (2003). [Famine: Chronicle, documents and materials of the famine of 1921–1923, 1932–1933 in Kryvorizhzhya]. (Ed.) O. O. Melnyk. Kryvyi Rih: Vyd. Dim. 384. [in Ukrainian].

15. Golodomory v Ukraini: Odeska oblast: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Doslidzhennia, spohady, dokumenty. (2007). [Holodomors in Ukraine: Odessa region: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Research, memoirs, documents]. (Ed.) L. H. Bilousova ta in. Odesa: Astroprynt. [in Ukrainian].
16. Holodomory na Zaporizhzhzi: (1921-1922, 193-1933, 1946-1947 rr.): Statti, dokumenty, spohady. (2007). [Holodomors in Zaporizhzhzia: (1921-1922, 193-1933, 1946-1947). Articles, documents, memoirs]. *Spokuta. [Atonement]*, 8-9. [in Ukrainian].
17. Horburov, Ye. (2008). H. Holody 1921–1923, 1932–1933 rokiv na terytorii Mykolaivshchyny: skhozhist i vidminnist. [Famines of 1921–1923, 1932–1933 on the territory of Mykolayiv region: similarities and differences]. *Holodomor–henotsyd 1932–1933 rr. na terytorii Mykolaivshchyny: mat. obl. nauk.-prakt. konf. Mykolaiv. [Holodomor-genocide of 1932–1933 on the territory of Mykolayiv region: Materials of regional scientific-practical conference]*, 98 – 102. [in Ukrainian].
18. Hryhorenko, T. (2013). Holod 1921–1923 rokiv na Cherkashchyni. [Famine of 1921–1923 in Cherkasy region]. *Holod v Ukraini u pershii polovyni XX stolittia: prychny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): mat. Mizhnar. nauk. konf., Kyiv, 20–21 lystop. [Materials of international scientific conference, Kyiv, November, 20–21]. Kyiv: Kyivo-Mohylianska akademiia. [in Ukrainian].*
19. Hryshchenko, Yu. (2017). Bolharske naseleння v umovakh holodu 1921-1923 rr. [The Bulgarian population in the conditions of the famine of 1921-1923]. *Rehionalna istoriia Ukraine. [Region history of Ukraine]*, 1, 156-161. [in Ukrainian].
20. Yermakova, V. & Romaniuk, I. (2014). Diialnist mizhnarodnykh orhanizatsii ARA ta «Dzhoint» po nadanniu dopomohy dytiamu naseleńniu Skhidnoho Podillia v umovakh holodu (1921–1923 rr.). [The activities of the international organizations ARA and “Joint” to assist the children’s population of Eastern Podillia in conditions of famine (1921-1923)]. *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal. [Sumy historically-archival journal]*, 23, 61–66. [in Ukrainian].
21. Ivanchenko, B. (2003). Vykorinennia: Holodomory 1921–22; 1932–33 rr. v Dnipropetrovskii oblasti. [Eradication: Holodomors of 1921–22; 1932–33 in Dnipropetrovsk region]. Pavlodar: [b. v.]. [in Ukrainian].
22. Zerkal, M. (2009). Holod v pivdennykh raionakh Ukrainy na pochatok realizatsii novoi ekonomichnoi. [Famine in the southern regions of Ukraine at the beginning of the implementation of a new economic]. *Humanitarno – ekon. doslidzh. [Humanitarian-economic research]*. Mykolaiv, 132 – 148. [in Ukrainian].
23. Ylevych, S. Pomniat na Dnepropetrovshchynе ymia Frytofa Nansena. (1997). [The name of Fridtjof Nansen is remembered in the Dnipropetrovsk region]. *Zerkalo nedely. [Mirror of the week]*, 30 [in Russian].
24. Kaminska, O. & Fedorchenko, O. (2020). Kampaniia vyluchennia tserkovnykh tsinnosti u Khersonskomu poviti v 1920-1930 rr.: istoryko-pravovyi aspekt [The campaign of confiscation of church valuables in Kherson district in 1920-1930: historical and legal aspect]. *Pravovi novely. [Legal novels]*, 12, 1-11. [in Ukrainian].
25. Kyrylenko, V. (2015). Holod 1921–1923 rokiv u pivdennii Ukraini. [Famine of 1921-1923 in southern Ukraine]. *Candidate’s thesis. Mykolaiv. [in Ukrainian].*
26. Kyrylenko, V. (2013). Holod 1921–1923 rokiv na Mykolaivshchyni ta dopomoha «Misii Nansena» v yoho podolanni. [The famine of 1921-1923 in the Mykolaiv region and the assistance of the “Nansen Mission” in overcoming it]. *Arkasivski chytannia. [Arkasivsky reading]*. Mykolaiv. [in Ukrainian].
27. Kyrylenko, V. P. (2014). Diialnist «Dzhoint» na Pivdni Ukrainy v period 1920-kh rr. [Help from the “Joint” starving Odessa region during the famine of 1921-1923]. *Naukovii visnuc Chornomorskyi derzh. un-t im. V. Sukhomlynskoho. [Scientific journals of the Black Sea State. University named after V. Sukhomlynskoho]*, 3, 37, 43-47. [in Ukrainian].
28. Kyrylenko, V. (2014). Dopomoha vid «Dzhointa» holoduiuchym Odeshchyny v period holodu 1921-1923 rr. [Help from the “Joint” starving Odessa region during the famine of 1921-1923]. *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomia. [Historical Midrases of the Northern Black Sea Coast]*, 3, 1, 31-35. [in Ukrainian].
29. Kyrylenko, V. (2012). Istoriohrafia problema holodu 1921–1923 rr. na Pivdni Ukrainy. [Historiography of the problem of the famine of 1921–1923 in the South of Ukraine]. *Arkasivski chytannia. [Arkasivsky reading]*. Mykolaiv: MNU im. V. O. Sukhomlynskoho. [in Ukrainian].
30. Kohan, F. (2014). Yevobshchestkom, Dzhoint, ARA ta inshi. (2014). [Evobshchestkom, Joint, APA and others]. *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomia [Historical Midrases of the Northern Black Sea Region]*. Retrieved from https://www.twirpx.com/files/science/historic/ukraine/istorichni_midrashi_pivnichnogo_prichornomor_ia/ [in Ukrainian].
31. Kozerod, O. (2010). Stanovysheche yevreiskykh zhinok pislia zakinchennia pohromiv periodu hromadianskoi viiny. [The situation of Jewish women after the end of pogroms during the civil war]. *Hrani. [Faces]*, 3 (71), 26-304. [in Ukrainian].

32. Kozerod, O. (2003). Yevrei Ukrainy v period novoi ekonomichnoi polityky: 1921–1929 rr. [Jews of Ukraine in the period of the new economic policy: 1921–1929]. Kyiv: SPD «Savchyna». [in Ukrainian].
33. Kozyreva, M. & Kustovska, S. (2014). Dzhooint na Mykolaivshchyni. [Joint in Mykolaiv region]. *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomia [Historical Midrases of the Northern Black Sea Coast]*. Retrieved from https://www.twirpx.com/files/science/historic/ukraine/istorichni_midrashi_pivnichnogo_prichornomor_ia/ [in Ukrainian].
34. Kozyreva, M. & Hubska, V. (2014). Diialnist “Dzhoointa” na Pivdni Ukrainy pid chas holodomoru 1921-1923 rr. [The activities of the Joint in the South of Ukraine during the famine of 1921-1923]. *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomia [Historical Midrases of the Northern Black Sea Coast]*. Retrieved from https://www.twirpx.com/files/science/historic/ukraine/istorichni_midrashi_pivnichnogo_prichornomor_ia/ [in Ukrainian].
35. Kozyreva, M. (2001). Holod 1921–1923 rokiv v nimetskykh koloniiakh na Mykolaivshchyni [Famine of 1921–1923 in German colonies in Mykolaiv region]. *Naukovi pratsi. [Scientific papers]*, 10, 93 – 98. [in Ukrainian].
36. Kozyreva, M. (2008). *Holod 1921-1923 rokiv vKozupeva Mykolaivshchyni*. [Famine of 1921-1923 in German settlements of Mykolaiv region]. *Voprosy hermanskoï ystoriï [Question. Kherman history]*, 45-56. [in Ukrainian].
37. Kozyreva, M. (2012). Mezhdunarodnaia pomoshch holodaiushchym na Yuhe Ukrayny v 1921-1923 rr. : natsyonalniy komponent. [International aid to the starving in the South of Ukraine in 1921-1923: national component]. *Visnuc Luhanskoho nats. [Visnucs of Luhansk national]*, 6 (241), I, 17-124. [in Russian].
38. Knyha – memorial Velykolepetyskoho raionu Khersonskoi oblasti. Holodomory 1921–1923, 193–1933, 1946–1947 rr. na Velykolepetyshchyni. Slovamy ochevydtsiv ta movoiu dokumentiv. [The book is a memorial to the Velykolepetysky district of Kherson region. Holodomors of 1921–1923, 193–1933, 1946–1947 in Velykolepetyshchyna. In the words of eyewitnesses and the language of documents]. (2007). Kherson: IDS. [in Ukrainian].
39. Kondratiuk, H. (2013). Krymski tatory v umovakh holodu 1921–1923 rokiv. [Crimean Tatars in the conditions of the famine of 1921–1923]. *Holod v Ukraini u pershii polovyni XX stolittia : prychny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): mat. Mizhnar. nauk. konf. Kyiv, 20–21 lystop. [Famine in Ukraine in the first half of the twentieth century: causes and consequences (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): mat. of the international scientific conf., Kyiv, November 20–21, 2013]*. Kyiv: Nats. un-t «Kyivo-Mohylianska akdemiia», 73-82. [in Ukrainian].
40. Kotliar, Yu. & Myronova, I. (2008). Holodomory 1921-1923 rr. ta 1932-1933 r. na Pivdni Ukrainy: etnichnyi i mizhnarodnyi aspekt. [Holodomors of 1921-1923 and 1932-1933 in southern Ukraine: ethnic and international dimension.]. Mykolaiv: Vyd-vo MDHU im. P. Mohyly. [in Ukrainian].
41. Kotliar, Yu. (2004). Holodomor 1921–1923 hodov v Povolzhe y Yuzhnoi Ukrayne. [The Holodomor of 1921–1923 in the Volga Region and Southern Ukraine]. *Perspektyvnye razrobotky nauky y tekhniky: mat. nauch.-prakt. konf. Ystoriia. [Promising developments of science and technology: materials of the scientific-practical conference. History]*. Dnepropetrovsk: Nauka y obrazovanye. 11, 13–14. [in Ukrainian].
42. Kotliar, Yu. (2008). Povstanskyi rukh etnichnykh menshyn pivdnia Ukrainy (1917-1931 rr.). [Insurgent movement of ethnic minorities of southern Ukraine (1917-1931)]. Kyiv-Mykolaiv: Vyd-vo MDHU im. Petra Mohyly. Ist. b-ka MDHU, 1. [in Ukrainian].
43. Kotliar, Yu. (2004). Selianstvo Pivdnia Ukrainy: doba novoi ekonomichnoi polityky (1921–1929 rr.). [Peasantry of the South of Ukraine: the era of new economic policy. (1921-1929)]. Odesa: TOV ViD. [in Ukrainian].
44. Landa, S. (1962). Borotba z holodom na Odeshchyni. 1921-1922 rr. [The fight against hunger in Odesa region. 1921-1922.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. [Ukrainian historical magazine]*, 10, 118-120. [in Ukrainian].
45. Linov, A. (2003). Mizhnarodna dopomoha holoduiuchym na Mykolaivshchyni v 1921-1923 rr. [International assistance to the starving in Nikolaev region in 1921-1923]. *Naukovi doslidzhennia v konteksti istorychnykh problem, 1: Istoriia ta ukrainoznavstvo. [Scientific research in the context of historical problems, 1: History and Ukrainian studies]*. Mykolaiv ; Odesa, 157-168. [in Ukrainian].
46. Linov, A. & Shkvarets, V. (2001). Do istoriografii problemy holodu 1921–1923 rokiv na Mykolaivshchyni [To the historiography of the problem of the famine of 1921–1923 in the Mykolaiv region]. *Vseukrainska naukova konferentsiia do 10-yi richnytsi nezalezhnosti Ukrainy. [All-Ukrainian scientific conference dedicated to the 10th anniversary of Ukraine's independence]*, I. Mykolaiv; Odesa: Tetra. [in Ukrainian].
47. Mykolaivshchyna v holodnykh 1921–1923 rr.: Holodomory XX stolittia na terytorii [Mykolaiv region in the famines of 1921-1923 Holodomors of the XX century on the territory]. (2008). Mykolaiv: Shamrai. [in Ukrainian].

48. Magdalena, G. (1988). Nansen na Ukraïne [Nansen in Ukraine]. *Sotsyalistycheskaia yndustryia*. [Socialist industry]. 30, 3. [in Russian].
49. Makovyi, O. (2011). Fridtof Nansen na Apostolshechni i v sviiti [Fridtof Nansen in the Apostolic and in the World]. *Promin osvity*. [Ray of Education], 13. [in Ukrainian].
50. Mykhailovskyi, T. (2016). Amerykanska administratsiia dopomohy (ARA) na Dnipropetrovshchyni (1922–1923 rr.). [American Relief Administration (ARA) in Dnipropetrovsk region (1922–1923)]. *Mynule i suchasnist: Khersonshchyna. Tavriia. Kakhovka*. [Past and present: Kherson region. Tavria. Kakhovka: collection of materials of the 16th All-Ukrainian scientific-practical local history conference, September, 16–17]. Kakhovka–Kherson: Hileia, 95–97. [in Ukrainian].
51. Mykhailovskyi, T. (2009). ARA na Pivdni Ukraïny (1921-1923 rr.): istoriohrafiiia problemy [APA in the South of Ukraine (1921-1923): historiography of the problem]. *Eminak*. [Eminak]. 1-4, 88-94. [in Ukrainian].
52. Mykhailovskyi, T. (2010). Diialnist mizhnarodnykh orhanizatsii na Mykolaivshchyni u 20-kh rokakh XX st. [Activities of international organizations in Mykolaiv region in the 20s of the twentieth century]. *Kraieznavstvo*. [Local history], 4, 151–161. [in Ukrainian].
53. Mykhailovskyi, T. (2010). Diialnist yevreiskoho ob'iednanoho rozpodilchoho komitetu «Dzhoint» na Mykolaivshchyni u 20-kh rr. XX st. [Activities of the Jewish Joint Distribution Committee “Joint” in the Mykolaiv region in the 20’s Twentieth century]. *Naukovi prstsi Chornomorskyi derzh. un-t im. P. Mohyly, Istoriia*. [Scientific papers: historical sciences. Petro Mohyla Black Sea state University, History], 108, 21. Mykolaiv, 120–125. [in Ukrainian].
54. Mykhailovskyi, T. (2009). Misiia F. Nansena u 1922–1923 rr. na Mykolaivshchyni. [The mission of F. Nansen in 1922–1923 in Mykolaiv region]. *Pivden Ukraïny: etnoistorychnyi, movnyi, kulturnyi ta relihiïnyi vymiry. mat. II mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviachenoi 65-i richnytsi vyzvolennia Odesy vid okupantiv. Odesa, 10–11 kvitnia*. [South of Ukraine: ethnohistorical, linguistic, cultural and religious dimensions: mat. II International scientific and practical conf., dedicated to the 65th anniversary of the liberation of Odessa from the invaders, Odessa, 10–11 April]. Odesa: «VMV», 181–185. [in Ukrainian].
55. Mykhailovskyi, T. (2013). Mizhnarodni orhanizatsii na pivdni Ukraïny u 20-kh rokakh XX st.: istoriohrafiiia pytannia [International organizations in the south of Ukraine in the 20s of the twentieth century: historiography of the issue]. *Nauk. visn. Mykolaivskoho nats. un-tu im. V.O. Sukhomlynskoho. Ist. nauky*. [Scientific bulletin of V.O. Sukhomlynskiy Nikolaiv national University. Hist. science], 3.35, 241-247. [in Ukrainian].
56. Mykhailovskyi, T. (2012). Shvedskyi Chervonyi Khrest u borotbi z holodom na Khersonshchyni (1922–1923 rr.). [Swedish Red Cross in the fight against famine in Kherson region (1922–1923)]. *Arkasivski chytannia: mat. II Mizhnar. nauk. konf., Mykolaiv, 27–28 kvit.* [Arkas readings: mat. II International scientific conference, Mykolaiv, Apr. 27–28]. Mykolaiv: MNU im. V. O. Sukhomlynskoho, 241–244. [in Ukrainian].
57. Mykhailovskyi, T. (2012). Mizhnarodna dopomoha studentstvu Odesy (1922–1923 rr.). [International assistance to students in Odessa (1922–1923)]. *Pivdenna Ukraïna v mizhnarodnykh vidnosynakh: istoriia ta suchasnist. Zb. mat. V rehion. stud. nauk.-prakt. konf. Mykolaiv, 15–16 berez.* [Southern Ukraine in International Relations: History and Modernity: Collection of materials of the Vth regional student’s scientific-practical conference, Mykolaiv, March, 15–16]. Mykolaiv: MNU im. V. O. Sukhomlynskoho, 30–34. [in Ukrainian].
58. Mykhailovskyi, T. (2016). Vzaiemodiia mizhnarodnykh filantropichnykh orhanizatsii z radianskymy orhanamy vlady (1921–1925 rr.) [Interaction of international philanthropic organizations with Soviet authorities (1921–1925)]. *Eminak*. [Eminak], 3 (15), 2, 18–26. [in Ukrainian].
59. Movchan O. Trudyaschiesya USRR v borbe s prodovolstvennyim krizisom pri perehode k nepu. [Workers of the USRR in the fight against the food crisis during the transition to the NEP]. Kyiv: Naukova dumka. 1988. [in Ukrainian].
60. Nykyforenko, A. (1997). Vyluchennia tserkovnykh tsinnosti pid chas holodu 1921-1922 rr. (na materialakh Donechchyny). [Seizure of church valuables during the famine of 1921-1922 (based on materials from Donetsk region)]. *Istoriia nauky, politohiia*. [History of science, political science], 1, 104-107. [in Ukrainian].
61. Nikolaiev, I. (2008). Diialnist orhaniv partiinoho radianskoho aparatu na terytorii Mykolaivshchyny pid chas holodu 1921–1923 rr. [Organizational and humanitarian activities of the “Nansen Mission” in Ukraine during the famine of 1921-1923 (based on materials from the Mykolaiv region)]. *Holodomorhenotsyd 1932–1933 na terytorii Mykolaivshchyny: mat. obl. nauk. – prakt. konf.* [Holodomor-genocide of 1932–1933 on the territory of Mykolaiv region: materials of the regional scientific – practical conference]. Mykolaiv. [in Ukrainian].
62. Nikolaiev, I. (2011). Orhanizatsiino-humanitarna diialnist «Misii Nansena» v Ukraïni pid chas holodu 1921–1923 rokiv (na materialakh Mykolaivskoi oblasti) [Organizational and humanitarian activities

- of the “Nansen Mission” in Ukraine during the famine of 1921-1923 (based on materials from the Mykolaiv region)]. *Mandrivets*. [Mandrivets]. 6, 31-34. [in Ukrainian].
63. Nikolaev, I. (2015). Missiia Nansena na Nikolaevshchine v period goloda 1921-1923 godov. [“Nansen’s mission” in the Mykolaiv region during the famine of 1921-1923]. *Novosti N*. [News N.], 5. [in Russian].
 64. Olitskyi, V. (2019). Kampaniia po vyluchenniu tserkovnykh tsinnosti 1922 r. v Romenskomu poviti: perebih ta naslidky. [The 1922 Church Valuables Seizure Campaign in Romny’s district: Course and Consequences]. *Visn. ahrarn. in-t*. [Bulletin of the agrarian institute], 27-28, 35-41. [in Ukrainian].
 65. Ostasheva, N. (1996). Kryza menonitskoi spilnoty Ukrainy ta zakordonna menonitska dopomoha (1914-pochatok 1930-kh rr.). [The crisis of the Mennonite community of Ukraine and foreign Mennonite aid (1914-early 1930s)]. Abstract of candi-date’s thesis. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
 66. Ostasheva, N. (1998). Na perelome epokh. Menonytskoe soobshchestvo Ukrayny v 1914-1931 hh. [At the turn of epochs. Mennonite community of Ukraine in 1914-1931]. Moskva: Hotyka, 256. [in Russian].
 67. Pankiv, K. (2019). Orhanizatsiino-humanitarna diialnist F. Nansena na terytorii Kryvorizkoho povitu Katerynoslavskoi hub. v 20-kh rokakh XX st. [Organizational and humanitarian activities of F. Nansen on the territory of Kryvyi Rih district of Ekaterinoslav Bay. in the 20s of the twentieth century]. *Kryvorizhzhia: pohliad u mynule... : mat. p'iatykh istoryko-kraieznavchykh chytan. Kryvyi Rih*, [Kryvorizhzhia: a look into the past... : materials of the fifth historical local history readings. Kryvyi Rih], Kryvyi Rih, 2, 41-59. [in Ukrainian].
 68. Petrov, V. (2000). Prodnalohovaia kampanyia na Nykolaevshchynе (mart 1921 – yiul 1923 rr.). [Food tax campaign in the Mykolaiv region (March 1921 – July 1923)]. *Istoriia. Etnohrafiia. Kultura. Novi doslidzhennia*. [History. Ethnography. Culture. New research], 120 – 121. [in Russian].
 69. Pohromskyi, V. (2014). Diialnist Dzhoit na Kirovohradshchyni u 20-kh rr. XX st. [Activity of the Joint in Kirovohrad region in the 20’s XX century]. *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomia: Mat. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. Mykolaiv*. [Historical midrash of the Northern Black Sea coast]. III, III. Mykolaiv: Shamrai, 120-126. [in Ukrainian].
 70. Pohromskyi, V. (2014). O Diialnist «Dzhointa» i «Ahro-Dzhointa» na Pivdni Ukrainy ta u Krymu u mizhvoiennyi period [Activities of “Joint” and “Agro-Joint” in the South of Ukraine and Crimea in the interwar period]. *Nauovi. pratsi Chornomorskyi derzh. un-t im. P. Mohyly*. [Scientific papers of the Petro Mohyla Black Sea state university], 227, 229, 23-27. [in Ukrainian].
 71. Portnov, I. (1955). Proval antisovetskoi deiatelnosti ARA na iuge Ukrainy dekabr 1921 g. i iun 1923 g. [The failure of the anti-Soviet activities of the ARA in the south of Ukraine (December 1921 – June 1923)]. *Candidate’s thesis*. [in Russian].
 72. Rebrova, M. (2015). Izieiatie tserkovnykh tsennosti na territorii sovremennoi Donetskoi oblasti. [Seizure of church valuables on the territory of the modern Donetsk region]. *Vestnik PSTG (Pravoslavnogo Svyato-Tihonovskogo gumanitarnogo universiteta). II: Istoriia Russkoi pravoslavnoi tserkvi*. [Bulletin of the Saint Tikhon’s orthodox university of humanities. II: History. History of the Russian Orthodox Church], 6. (67). 64-77. [in Russian].
 73. Ryzheva, N. (2014). Deiaki aspekty humanitarnoi dopomohy “Dzhoint” v Ukraini u 20-ti rr. XX st. [Some aspects of humanitarian aid “Joint” in Ukraine in the 20s. XX century.]. *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomia*. [Historical midrash of the Northern Black Sea coast]. Retrieved from https://www.twirpx.com/files/science/historic/ukraine/istorichni_midrashi_pivnichnogo_prichornomia/ [in Ukrainian].
 74. Savchenko, V. (2003). Robitnychi rukh na Pivdni USSR v chasy Holodomor 1921 – 1922 rr. [Workers’ movement in the South of the Ukrainian SSR during the Holodomor of 1921 – 1922]. *80 rokiv Holodomoru 1932 – 1933 rr. v Ukraini: mat. Vseukr. konf.* [80th Anniversary of the Holodomor of 1932 – 1933 in Ukraine: materials of the All-Ukrainian conference]. Lviv, 170 – 174. [in Ukrainian].
 75. Sakhno, V. (2003). Arkhivni dokumenty ta mistsevi periodychni vydannia pro diialnist mizhnarodnykh humanitarnykh orhanizatsii na Pivdni Ukrainy v 20-30-ti rr. XX st. [Archival documents and local periodicals on the activities of international humanitarian organizations in the South of Ukraine in the 20-30s. XX century.]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*. [Studies in archival affairs and records keeping], 10, 122-124. [in Ukrainian].
 76. Sakhno, V. (1999). Uchast humanitarnykh orhanizatsii Huvera – Nansena v podolanni holodu 1921 – 1923 rokakh na Khersonshchyni – Mykolaivshchyni. [Participation of humanitarian organizations Hoover-Nansen in overcoming the famine of 1921-1923 in Kherson-Mykolaiv region]. *Tavriskyi naukovi visnuc* [Taurida scientific Bulletin], 10, 164 – 173. [in Ukrainian].
 77. Serebrych, A. (2006). Rekvizytsiia tserkovnykh tsinnosti v Mykolaivskii hubernii pid chas holodu 1921 – 1923 rr. [Requisition of church valuables in Mykolaiv province during the famine of 1921 – 1923]. *Humanitarno – ekon. doslidzh.* [Humanities – economical researches], 3, 101-105. [in Ukrainian].

78. Tatarchenko, O. Ahitatsiina kampaniia za vyluchennia tserkovnykh tsinnostei u zv'iazku iz holodom 1921 – 1923 rokiv na terytorii Khersonskoi ta Odeskoi yeparkhii. (2008). [Agitation campaign for the seizure of church valuables in connection with the famine of 1921-1923 in the territory of Kherson and Odessa dioceses]. *Nauk. pratsi. [Scientific papers]*, 96, 79, 217–220. [in Ukrainian].
79. Tryhub, O. (2007). Diialnist ARA na Mykolaivshchyni (1921-1923 rr.) [ARA activity in Mykolayiv region (1921-1923)]. *Eminak. [Eminak]*, 2, 105-116. [in Ukrainian].
80. Tryhub, O. & Mykhailovskyi, T. (2020). Mizhnarodni humanitarni orhanizatsii na Pivdni Ukrainy u 20-kh rr. XX st. [International humanitarian organizations in the South of Ukraine in the 20's twentieth century]. Mykolaiv: Ilion. [in Ukrainian].
81. Tryhub, O., Mykhailovskyi, T. & Bilichenko L. (2020). Diialnist Amerykanskoi administratsii dopomohy v Odeskyi i Mykolaivskiyi huberniiakh (1921-1923 rr.) [Activities of the American Relief Administration in Odessa and Nikolaev provinces (1921-1923)]. *Yuho-Zapad. Odessyka. Pivdennyi zakhid. Odesika. [South - West. Odessika]*, 28, 76-97. [in Ukrainian].
82. Tryhub, O. (2014). Diialnist «Dzhointa» na Odeschyni (1922-1923 rr.). (2014). [The activities of the “Joint” in Odessa region (1922-1923)]. *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomia. [Historical midrash of the Northern Black Sea coast.]*, III, I, 134-145. [in Ukrainian].
83. Tryhub, O. (2013). Diialnist «Dzhoint» na Khersonshchyni u 20-kh rr. XX st. (2013). [Activities of “Joint” in Kherson region in the 20's XX century]. *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomia. [Historical midrash of the Northern Black Sea coast]*, II, 434-447. [in Ukrainian].
84. Tryhub, O. (2013). Instytut Upovnovazhenykh NKZS v Odesi u 1920-kh rokakh. [Institute of Commissioners of the NKZS in Odessa in the 1920s]. *Pivden Ukrainy : etnoistorychnyi, movnyi, kulturnyi ta relihiinyi vymiry: mat. nauk.-prakt. konferentsii. Odesa, 26-27 kvitnia. [South of Ukraine: ethnohistorical, linguistic, cultural and religious dimensions: Materials of the International scientific-practical conference. Odesa, April, 26-27]*. [in Ukrainian].
85. Tryhub, O. (2013). Mizhnarodna orhanizatsiia «Dzhoint» u ekonomichnii rozbudovi Pivdennoi Ukrainy (20-30-ti rr. XX st.) [International organization “Joint” in the economic development of Southern Ukraine (20-30s of the twentieth century)]. *Naukovii visnuc [Scientific bulletin]*, 3.38, 113-119. [in Ukrainian].
86. Tryhub, O. (2020). Protiahyvaia ruku pomoshchy... Amerykanskaia humanitarnaia pomoshch naseleniyu Tyraspolskoho uezda (1922-1923). [Lending a helping hand... American humanitarian relief to the population of the Tiraspol district (1922-1923)]. September, Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/344124685_Protagivaa_ruku_pomosi_Amerikanskaa_gumanitarnaa_pomos_naseleniu_Tiraspolskogo_uezda_1922-1923_gg_Lending_a_helping_hand_American_humanitarian_relief_to_the_population_of_the_Tiraspol_district_1922-1923. [in Ukrainian].
87. Turchenko, H. (2012). Holod 1921-1923 rr. yak zasib derzhavnoho teroru radianskoi vlady na Pivdni Ukrainy [Terror by famine in the South of Ukraine in 1921-1923]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho universytetu [Scientific works of the faculty of history, Zaporizhzhia university]*, XXXII, 206-209. [in Ukrainian].
88. Fesenko, A. (2008). Konfiskatsiia tserkovnykh tsinnostei na Donechchyni pid chas holodu 1921-1923 rr. [Confiscation of church valuables in Donetsk region during the famine of 1921-1923]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu: seriia Istorychni nauky. [Bulletin of the Cherkasy university: series Historical sciences]*. 133-134, 120-125. [in Ukrainian].
89. Khiurenina, I. (1998). Antyrelihiina polityka radianskoi vlady i hromadski nastroi v Donbasi v 1920-ti rr. [Anti-religious policy of the Soviet government and public sentiment in the Donbass in the 1920s.]. *Novi storinky istorii Donechchyny. [New pages of the history of Donetsk region]*, 6, 134-141. [in Ukrainian].
90. Tsvilyniuk, O. (2003). Selianstvo Mykolaivshchyny v period holodu 1921 – 1923 rr. [*Peasantry of the South of Ukraine: History and Modernity*]. *Selianstvo Pivdnia Ukrainy: Istorii i suchasnist'*, 121–124. [in Ukrainian].
91. Chuprun, O. (1956). Borba odeskykh kommunystov s holodom 1921–1922 rr. [The struggle of the Odessa communists against the famine of 1921–1922]. *Vcheni zapysky Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu [Scientific notes of Dnipropetrovsk state university]*, 56, 4. 63–46. [in Russian].
92. Shevchenko S. (2012). Diialnist Amerykanskoi Administratsii v Odeski hubernii pid chas pershoho radianskoho holodu [Activities of the American Administration in Odessa Governorate during the First Soviet Famine]. *Naukovi zapysky KDPU. Serii: Istorychni nauky. [Scientific notes KSPU. Series: Historical sciences.]*, 16, 179-185. [in Ukrainian].
93. Shevchenko, S. (2003). Proihnorovanyi dosvid pochatku 1920-h rr: diialnist Amerykanskoi administratsii dopomohy v Odeskii hubernii [Ignored Experience of the Early 1920s: Activities of the

- American Relief Administration in Odessa Governorate]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika": derzhava i armia*. [Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic": the state and the army], 493, 262-268. [in Ukrainian].
94. Shytiuk, M. & Horburov, K. (2007). Mykolaivshchyna v holodnykh 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 rokakh. [Mykolayiv region in the hungry years of 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947]. Mykolaiv: Vyd-vo Iryny Hudym. [in Ukrainian].
95. Shcherbakova, O. (2009). Diialnist mizhnarodnoi orhanizatsii ARA na Mykolaivshchyni v 1922–1923 rokakh. [Activities of the international organization ARA in Mykolayiv region in 1922–1923]. *Naukovyi visnyk Odeskoho derzhavnoho natsionalnoho ekonomichnoho universytetu*. [Scientific bulletin of the Odessa state National economic University], 7 (85), 159–167. [in Ukrainian].
96. Shchukin, V. (2014). Z istorii diialnosti "Dzhointa" u Mykolaievi u 20-kh rr. XX st. [From the history of the "Joint" in Nikolaev in the 20's. XX century.]. *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomia* [Historical midrash of the Northern Black Sea coast], III, III, 157-168. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 01.05.2023

Схвалено до друку / Accepted: 02.06.2023

УДК 94(477) П.Скоропадський
DOI: 10.31651/2076-5908-2023-1-60-66

Roman Tymchenko

*Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher,
Institute of History of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5262-9033>
e-mail: roma_tymchenko@ukr.net*

PEASANT UPRISINGS OF PAVLO SKOROPADSKYI'S HETMANATE IN MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

Abstract. *The purpose of the study.* The purpose of the research involves analyzing the degree of study of the peasant insurgency of the Pavlo Skoropadskyi's Hetmanate according to the large number of scientific works about Ukrainian Revolution 1917-1921.

The scientific novelty of the article allows to understand the degree of informativeness after author's historiographical analysis of scientific works about the history of the Ukrainian Revolution of 1917-1921, agrarian history. It helps to identify the common and distinctive features of the scientific works and to find out the prospects for further development of this topic.

Conclusions. This scientific problem has not received a comprehensive historiographical analysis, but most researchers contain information about peasant uprisings during analyzing Pavlo Skoropadskyi's socio-economic policies. However, there are very few historiographical works on this topic (V. Shcherbatiuk, O. Zhytkov). There are almost no special works comprehensively devoted to this issue, except for P. Zakharchenko.

Over the past decade, many articles and books have been published that explore peasant insurgencies in specific regions. This makes it possible to identify certain specifics, to highlight common and distinctive features. After a comparative analysis, it can be argued that all of them were directed against landlord arbitrariness and the actions of the occupation military administration. However, the main part is devoted to the study of the peasant movement in the Kyiv region.

It should also be noted that the figures of the leaders and leading participants in the peasant uprisings were not sufficiently personified, since not all researchers mentioned them in their works. The question of the scale of disruption of food supplies to Germany and Austria-Hungary by the insurgency, the number of insurgent forces and the losses of the occupation forces in the fight against them requires further research.

Key words: historiography, hetman, Pavlo Skoropadskyi, peasants, uprising.

Роман Тимченко

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5262-9033>
e-mail: roma_tymchenko@ukr.net*

СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Анотація. *Мета розвідки.* Враховуючи велику кількість наукових праць, присвячених Українській революції 1917-1921 рр., проаналізувати стан вивчення селянського повстанського руху доби Гетьманату П. Скоропадського.

Наукова новизна дозволяє зрозуміти ступінь інформативності праць із історії Української революції 1917-1921 рр., аграрної історії, визначити спільні і відмінні риси напрацювань дослідників та з'ясувати перспективи подальшого вивчення теми завдяки проведеному автором історіографічному аналізу.

Висновки. Порушена автором наукова проблема не дістала всебічного історіографічного аналізу, але більшість досліджень містять відомості про селянські повстання в контексті аналізу соціально-економічної політики П. Скоропадського. Історіографічних праць із нашої тематики зовсім небагато (В. Щербатюк, О. Житков). Спеціальних праць, що комплексно присвячені порушеній проблематиці, також майже не має, за винятком досліджень П. Захарченка.

За останнє десятиліття вийшло чимало праць, які проливають світло на селянські повстанські рухи в окремих регіонах. Це дає змогу з'ясувати певну їхню специфіку, виокремити

спільні й відмінні риси. Зробивши порівняльний аналіз, можна стверджувати, що всі вони були спрямовані проти поміщицького свавілля та дій окупаційної військової адміністрації. Однак основна частина наукових досліджень стосується вивчення селянського руху на Київщині.

Також відзначимо недостатню персоніфікацію постатей керівників та провідних учасників селянських рухів, оскільки навіть не всі науковці у своїх працях їх згадували. Подальшого дослідження потребують питання масштабу дезорганізації поставки продовольства до Німеччини та Австро-Угорщини повстанським рухом, як і питання чисельності повстанських сил та втрат окупаційних військ у боротьбі з ними.

Ключові слова: історіографія, гетьман, Павло Скоропадський, селяни, повстання.

Постановка проблеми. Серед наукових праць із історії Української Держави 1918 р. однією із найчисельніших тематичних груп є дослідження проблем аграрної політики. Це цілком закономірно, оскільки аграрне питання було домінуючим у всьому перебігу Української революції 1917 – 1921 рр., то Гетьманат Павла Скоропадського не став винятком. Адже його виникнення як державного утворення було зумовлене нездатністю уряду УНР вирішити аграрне питання й виконати договірні продовольчо-сировинні зобов'язання перед німецько-австрійськими союзниками. П. Скоропадський прийшов до влади, коли Україна перебувала в економічній кризі. Ситуація ускладнювалася присутністю німецьких та австро-угорських окупаційних військ. Гетьманський уряд узяв курс на стабілізацію соціально-економічного становища. Після падіння Центральної Ради поміщики відразу взяли за відновлення своїх пограбованих маєтків. Під тиском Союзу земельних власників і ПРОТОФІСу 6 липня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила закон про тимчасові губернські і повітові земельно-ліквідаційні комісії. За зруйновані поміщицькі господарства селяни мали виплатити грошові компенсації. Відшкодувальні акції здійснювалися збройними загонами чи за допомогою німецьких та австрійських військових. Такі дії викликали невдоволення селян. Спочатку це були поодинокі виступи, грабунки чи нищення панського майна, які швидко переростали в організовані масові виступи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З відновленням незалежності України відбулися концептуальні зміни в підходах вітчизняної історичної науки до висвітлення подій Української революції 1917 – 1921 рр. Доступ до нових архівних документів, матеріалів преси, численних спогадів тогочасних діячів сприяв утвердженню нових підходів у вивченні цього етапу в історії України. Гетьманат Павла Скоропадського, його аграрна політика, селянський антигетьманський спротив не стали винятком. Цей процес посилювався після проведення конференції на честь 125-річчя з дня народження гетьмана у 1998 р.¹, а особливого розмаху набув у 2000-2010 рр. Якщо на перших етапах сучасної української історіографії переважало відверте протистояння адептів і критиків Гетьманату П. Скоропадського, зокрема його політики в аграрній сфері, породженої ще діаспорними істориками, то останнім часом ці грані поступово зникають, вчені більше зосереджені на об'єктивному аналізі періоду Української Держави, глибокому дослідженні різноманітних сфер життя Гетьманату. На всіх етапах вивчення феномену Української Держави історики більшою чи меншою мірою розкривали питання аграрної історії та соціально-економічних рухів, спрямованих проти політики П. Скоропадського. Серед тематичних студій із означеної теми можна виокремити кілька груп. Перша – історіографічні напрацювання; друга – спеціальні дослідження повстанського руху; третя – роботи, присвячені вивченню внутрішньої й зовнішньої політики Гетьманату, біографічні дослідження П. Скоропадського; четверта – узагальнювальні праці з історії України, Української революції 1917 – 1921 рр., економічної історії, де йдеться про роль і місце селянських повстань у житті держави та подальшому її розвитку. Крім того, проводяться численні конференції, симпозіуми, круглі столи, присвячені подіям Української революції 1917 – 1921 рр., Гетьманату П. Скоропадського, аграрній історії тощо².

¹ II Міжнародна наукова конференція: «Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року»

² Всеукраїнська наукова конференція «Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії» (2008р.), Міжнародна конференція «Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917-1921 рр.)» (2017 р.), Міжнародна наукова конференція «Україна та Німеччина: міждержавні відносини в 1918-1924 рр.» (2018 р.), XII Міжнародний симпозіум із аграрної історії (2023).

Метою є з'ясування стану вивчення українськими науковцями тогочасного селянського повстанського руху, висвітлення його причин та наслідків, виявлення спільних і відмінних рис регіональних збройних виступів селян, зважаючи на те, що в часи незалежності України вийшло друком чимало праць, присвячених Українській Державі. Восени 1918 р. селянські повстанські рухи стануть дієвою складовою антигетьманського виступу і краху спроб консервативно-ліберальних сил збудувати в Україні новітню Гетьманщину.

Виклад основного матеріалу. Насамперед розглянемо роботи історіографічного характеру. Найбільш повною є праця В. Щербатюка «Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років: українська історіографія»³. Монографія стала квінтесенцією попередніх досліджень автора. Розглядаючи період правління П. Скоропадського, В. Щербатюк аналізує історіографічні дослідження повстань у Звенигородському й Таращанському повітах, які на той час набули масового характеру. Автор наголошує, що невирішеність аграрного питання стала стимулюючим фактором у боротьбі селян, що у другій половині 1918 р. призведе до розгортання масового протесту українських селян та його переростання в селянську війну. Разом із тим, дослідник проаналізував ступінь вивчення теми інших регіонів України. Врешті В. Щербатюк узагальнив, що стан дослідження селянського руху за Гетьманату вимагає подальшого його наукового осмислення: глибшого вивчення потребує конкретизація впливу невирішеності аграрної політики українських урядів означеного часу на селянський повстанський рух; залишаються прогалини у висвітленні повстання в різних регіонах України, фрагментарно розкрито долі учасників селянського повстанства. Провівши історіографічний аналіз, він цілком справедливо відзначає, що селянському руху в 1918 р. вже були притаманні масовість і зростання організованості, але домінантою все ж залишалось аграрне питання, зволікання з вирішенням якого українськими урядами сприяло проявам селянської стихійності та подальшому переважанню в рухові соціального чинника над національним⁴.

Досить цікавою за своїм змістом є стаття В. Щербатюка «Міфи та реальність Звенигородського збройного повстання (до 100-річчя події)»⁵. Автор відзначив про поширення в українській історіографії багатьох міфів, які джерелами сягають радянських часів. Зокрема, він доводить, що повстання підготували й очолили не більшовики, піддає критиці назву «Звенигородсько-Таращанське повстання» тощо.

У дисертації О. Житкова є короткий аналіз напрацьовань сучасних українських істориків⁶. Однак автор зовсім мало уваги приділив питанню селянських виступів доби П. Скоропадського.

Спеціальних праць, що комплексно присвячені обраній нами проблематиці, майже немає. Одним із перших розглянув проблему селянських виступів у 1918 р. П. Захарченко⁷. Автор вважає, що основними причинами виступів українського селянства були свавілля німецьких та австро-угорських військ, каральні експедиції землевласників та безсилля української влади, неспроможної навести лад в українському селі. Щоправда, він позитивно оцінив пропонувані аграрні перетворення гетьмана П. Скоропадського, що гетьманське законодавство заклало основи розвитку дрібних та середніх хліборобських господарств. Однак законодавча діяльність гетьмана та його уряду не доходила до основних мас селянства. На місцях опозиційними агітаторами наміри центральної влади подавалися в іншому, викривленому вигляді⁸. Тому повстання, які весною 1918 р. були переважно на Поділлі, поширювалися майже по всій території Української Держави. Селянська війна охопила Волинь, Київщину, Катеринославщину, Чернігівщину, Полтавщину. П. Захарченко є автором тези, що «стихийним виступам певну стрункість надавали козаки розформованих

³Щербатюк В. Селянський повстанський рух в Україні 1917-1921 років: українська історіографія. К., 2012. 527 с.

⁴Там само.

⁵Щербатюк В. Міфи та реальність Звенигородського збройного повстання (до 100-річчя події). *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Кропивницький, 2019. С. 26-40

⁶Житков О. Аграрне питання та земельні реформи в Україні доби визвольних змагань (1917 – 1921 рр.): історіографія.: дис. ... д-ра. іст. наук: 07.00.06. К., 2018. 551 с.

⁷ Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. К., 1997. 188 с.

⁸ Захарченко П. Селянсько-повстанський рух за доби Української Держави (квітень-грудень 1918 року) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 1997. 23 с.

загонів Вільного Козацтва та комендантських сотень, укомплектованих ще Центральною Радою». Здебільшого вони були ініціаторами масштабних антигетьманських повстань, відомих як Звенигородсько-Таращанське та Могилів-Подільське. П. Захарченко вважає, що влітку 1918 р. опір став набирати виразних форм партизанської війни. Партизанські загони, на відміну від повстанських ватаг, різнилися кращою організованістю, маневреністю, бойовістю, жорстким підпорядкуванням повстанців штабним структурам.

Автору належить і розроблена ним чітка періодизація селянсько-повстанського руху за доби Української Держави, в основу якої покладено масштаби розповсюдження, ступінь організованості та рівень наростання опору гетьманському і окупаційному режимам. Перший етап охоплює період із кінця квітня по кінець травня 1918 р., другий – з кінця серпня – до середини листопада, що характеризується перетворення виступів у селянські війни, третій – з середини листопада – до середини грудня 1918 р.

Порушена нами проблематика широко представлена в працях регіонального виміру. Такі дослідження не тільки поглиблюють вивчення теми, але й дають змогу порівняти особливості розвитку селянського руху в різних частинах Української Держави. Найбільш дослідженим є регіон Київщини, де розгорнулися масові повстання в Звенигородському та Таращанському повітах. Крім уже згаданого нами В. Щербатюка, Н. Ковальова проаналізувала передумови й розвиток повстанського руху в Київській губернії⁹. Авторка відзначила, що, відповідно до аграрного законодавства Гетьманату, поміщики могли повернутися на свої землі, але через напади селян, боялися. З метою покарання учасників бунтів, попередження правопорушень та підтримання порядку німецька й австро-угорська військова адміністрація накладала численні штрафи на сільські громади.

Аналізуючи розгортання повстань на Київщині, авторка вважає, що ініціатива й керівна роль в організації повстань у регіоні належала старшинам Вільного козацтва¹⁰. Описуючи перебіг Таращанського повстання, Н. Ковальова цілком справедливо відзначає, що успіхи повстанців у липні 1918 р. та захоплення Корсуня змусили на це звернути увагу Ради Народних Міністрів, яка навіть обговорювала питання запровадження воєнного стану у вказаних повітах. Однак не прийняла цього рішення, бо злякалася цілковитого контролю з боку німецьких окупаційних військ¹¹. Врешті дослідниця резюмує, що Звенигородсько-Таращанське повстання стало стихійною реалізацією політичної програми селянської революції (участь селянства в захопленні влади), яку розробляли ще в 1906 р., але відразу ж відмовилися діячі партії російських соціалістів-революціонерів. Незважаючи на поразку виступів селянства, Н. Ковальова зазначає, що тривала боротьба селянських загонів була наслідком ініціативи знизу, спробою самоорганізації селянства, в умовах якої формувалися політичні вимоги та змінювалася його суспільно-політична свідомість¹².

І. Еткіна проаналізувала поземельні відносини в Чернігівській губернії. Нею відзначено, що цей регіон мав дещо відмінні риси, оскільки розташований на кордоні з більшовицькою Росією, де був проголошений «Закон про соціалізацію землі» й де закликали до створення комун та артіль. У регіоні посилювалися напади поміщиків, а німецькі війська замість захисту північно-східних кордонів Української Держави займалися реквізиціями продовольства¹³. І. Еткіна наводить документальні відомості, коли для придушення опору невдоволеного селянства німецька воєнна влада надавала в розпорядження поміщиків збройні підрозділи, а деякі землевласники формували власні каральні загони. Зважаючи на те, що Чернігівська губернія була на кордоні з радянською Росією, тут посилюються тенденції до збільшовичення, почастишали напади селян на німецьких військових та підрозділи Державної варти. На нашу думку, такі прояви мали хаотичний характер і не були пов'язані з більшовиками, до того ж їх швидко придушували німецькі військові. Навпаки, у серпні, селяни приєднувалися до збройних виступів

⁹Ковальова Н. Селянська революція в Наддніпрянській Україні (1902–1922 рр.). дис. ... д-ра. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2020. 560 арк.; Повстання на Київщині влітку 1918 р.: апробація політичної програми селянської революції в наддніпрянській Україні. *Український селянин*. 2019. Вип.21. С. 9-13.

¹⁰Ковальова Н. Повстання на Київщині влітку 1918. С. 10.

¹¹Ковальова Н. А. Повстання на Київщині влітку 1918 р. С. 11.

¹²Там само. С. 12.

¹³Еткіна І. Земельне питання в Чернігівській губернії (лютий 1917 – березень 1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернігів, 2007. Арк. 97–108.

більшовицьких загонів. Зокрема, на початку серпня 1918 р. розпочалося повстання в Ніжинському повіті, яке також швидко розгромили, але, як відзначає І. Еткіна, поодинокі убивства, грабунки поміщиків відбувалися й надалі по усій губернії, а німецькі окупаційні війська й гетьманська влада вже не могли їм протидіяти.

Заслуговують на увагу тематичні праці про селянські виступи на Миколаївщині Ю. Котляра¹⁴. Історик негативно оцінює проведення аграрної реформи і наголошує, що причини повстань на Півдні України були такі ж самі, як і в інших регіонах¹⁵. Щоправда, на думку автора, тут були й свої особливості, пов'язані з наявністю поселень німецьких колоністів, які підтримали окупацію краю. Зокрема, восени 1918 р. розрізнені повстанські групи селян Березанщини, які консолідувалися в єдиний Тилігуло-Березанський загін, брали участь у боях проти гетьманців, але не залишили поза увагою й німецьких колоністів. Аналогічні події відбувалися і в Полтавці-Баштанці. Загалом автор відзначив різновекторність селянського руху на Миколаївщині: стихійне селянське повстанство, викликане реквізиціями та економічним пресом місцевої адміністрації; практиковані більшовиками диверсійно-терористичні акції, спрямовані на дестабілізацію ситуації в регіоні.

Важливою для вивчення теми є праця А. Антонишина, присвячена повстанському руху на Поділлі¹⁶. У цьому краї він мав дещо інший характер і розпочався ще до приходу П. Скоропадського до влади. Селянський рух підживлювався солдатськими ешелонами, що поверталися з фронтів Першої світової війни через Ямпільський повіт. Крім того, на думку автора, на початку травня в регіоні набувала поширення більшовицька агітація, яка мала безпосередній вплив на селянські настрої. Про це свідчить Ямпільське повстання у травні 1918 р¹⁷. А. Антонинин наголошує, що наприкінці травня відбулося ще декілька виступів селян, організованих більшовиками. Водночас поширення набуває і стихійний рух, який швидше був схожий на спроби пограбування ще уцілілих поміщицьких господарств. Однак із встановленням в краї гетьманських органів управління ситуація змінилася¹⁸. Цілком вмотивовано автор констатує, що не тільки на Поділлі, а й по всьому Правобережжю поміщики щодо селян застосовували однакові примусові методи, що згодом призвело до Могилівського повстання у серпні 1918 р²⁶. Оцінюючи повстання на Поділлі, автор дещо собі перечить. Спочатку пише про позитивне ставлення селянства до повстання. Водночас, підсумовуючи, наголошує: «Взагалі повстання підняте 14 серпня, не маючи підтримки в селян, ліквідувалося само по собі, в багатьох селах селяни самі захоплювали і здавали повстанців варті»¹⁹.

Повстанський рух на східній частині Гетьманату досліджували В. Резніков та М. Харламов. Беручи до уваги зміст дослідження, можна стверджувати, що на Слобожанщині ситуація була аналогічною до інших регіонів²⁰. Перші позаекономічні визиски та зловживання за гетьманського режиму почали проявлятися вже в травні 1918 р. Як підтвердження, автори наводять приклади з Старобільського та Ізюмського повітів²¹. Поряд із цим автори відзначають нелегальну діяльність агентури РКП(б) та українських соціалістичних партій. Природньо, що активізація більшовиків, спрямована на розпалювання збройного громадянського конфлікту в Україні влітку 1918 р., була зумовлена загостренням продовольчого питання в РСФСР²². Науковці вважають, що наявність на кордоні «нейтральної зони» негативно позначилася на ситуації в краї, що було схожим на становище в Чернігівщині, про що пише І. Еткіна. Однак, незважаючи на чималі зусилля, упродовж липня-грудня 1918 р. більшовикам не вдалося організувати повстання на території Слобожанщини. Вірогідно це може бути пов'язано з відсутністю в місцевих партійних

¹⁴Котляр Ю. Антигетьманські повстання на Миколаївщині (1918 р.). *Історичний архів. Наукові студії*. Вип.19. С.80-84; Котляр Ю. Селянське повстанство на Миколаївщині (1918–1921 рр.). Миколаїв, 2021. 124 с.

¹⁵ Котляр Ю. Селянське повстанство на Миколаївщині (1918–1921 рр.). Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2021. С. 29.

¹⁶Антонинин А. Селянсько-повстанський рух на Поділлі (квітень-листопад 1918 р.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського*. 2007. Вип. XII. С.165-171.

¹⁷Там само. С.166.

¹⁸Там само. С.167.

¹⁹Там само. С.167-168.

²⁰Резніков В., Харламов М. Селянський повстанський рух на Слобожанщині (1918 - 1923 рр.). Ч.1. Харків, 2017. С.70.

²¹Там само. С.95.

²²Там само. С.83-84.

осередках представників селянства. Можливо, саме через це, коли 5 серпня більшовики видали наказ «До зброї», місцеві селяни не підтримали заклик до повстання²³.

Загалом В. Резніков та М. Харламов дотримуються думки, що селянська повстанська боротьба на землях Слобожанщини в окреслений період чітко поділялася на більшовицьку, яка мала характер диверсійно-агітаційного руху, спрямованого на дестабілізацію ситуації, та стихійно-народну, яка пройшла шлях від пасивного опору до радикалізації виступів²⁴. Існувала ще й третя група, яка мала вплив на розгортання повстань не території Української Держави – українські партії лівого спрямування, передусім есери, але в 1918 р. вони нерідко діяли спільно з більшовиками²⁵.

У працях загального характеру, присвячених Гетьманату чи постаті П. Скоропадського, є також частина відомостей із досліджуваної теми. Значну увагу селянському руху в своїй книзі присвятив В. Солдатенко²⁶. Антигетьманські погляди автора висловлені в підрозділі під красномовною назвою «Нація проти режиму». В. Солдатенко глибоко переконаний, що майже ніхто не керував проявами селянської непокори й протесту (особливо навесні – на початку літа 1918 р.)²⁷. Центральне місце у своєму дослідженні він відводить повстанню в Звенигородському й Таращанському повітах Київщини, яке називає «найяскравішим прикладом боротьби за людську гідність, за свої права і просто – за елементарне виживання»²⁸. Він наголошує, що аналогічні повстанські процеси мали місце практично по всій Україні. Автор цілком слушно відзначає, що П. Скоропадський зробив великий прорахунок, заборонивши своїм рішенням козацький з'їзд і видавши наказ про розформування «Вільного Козацтва», яке стало основою селянського руху²⁹. Щоправда, як і більшість дослідників, вважає, що вплив таких організаційних структур був локальним, вузькорегіональним. В. Солдатенко відзначає в антигетьманських рухах національно-визвольну спрямованість. Причини ж поразки, на думку науковця, полягають у його неорганізованості, роз'єднаності повстанських операцій через відсутність єдиного керуючого центру та точно визначених соціально-політичних гасел³⁰.

Досить вагомими є дослідження Р. Пиріга. Він, як і більшість авторів з цієї проблематики, цілком закономірно наголошує, що причини селянських виступів полягали насамперед у політиці Української Держави. Адже частина законів об'єктивно слугувала поглибленню цих процесів і мала антиселянський характер³¹. Суттєвим фактором інспірації селянських виступів, на його думку, були дії німецьких та австрійських військ з підтримки землевласників. Р. Пиріг дає коротку характеристику Звенигородсько-Таращанському повстанню і констатує, що майже два місяці 30-ти тисячна армія повсталих вела бої з трьома дивізіями німців та гетьманських військ. У книзі також висвітлено тогочасні події в інших регіонах, де причиною селянських повстань була діяльність місцевої гетьманської влади.

Заслужують на увагу висновки щодо політичного контексту селянських повстань. Р. Пиріг відзначає, що значну роль в організації виступів відіграла партія боротьбистів, осередки яких пішли в підпілля й стали організаторами повстанських штабів, об'єднуючи стихійні виступи й надаючи їм ідейного забарвлення. Авторитетом у місцевого населення користувалися й активісти Селянської спілки, які намагалися спрямувати селянський рух на боротьбу за відновлення влади Центральної Ради. В окремих місцевостях повстанці перебували під впливом більшовиків, українських і російських лівих есерів, анархістів. Значний авторитет мали й осередки Вільного козацтва, які складали кістяк і командирські кадри багатьох селянських формувань.

Висновки. На сторінках цієї стислої публікації не вдалося висвітлити усі наявні праці, де автори характеризують причини та хід розгортання селянських повстань у добу Гетьманату. Загалом, аналіз сучасної літератури свідчить, що, незважаючи на наявність значного масиву тематичних праць монографічного, дисертаційного, статейного формату,

²³ Там само. С.90.

²⁴ Там само. С.92.

²⁵ Там само. С.117.

²⁶ Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки. У-4-х т.: Т.ІІ. Рік 1918. К., 2009. С.309-310.

²⁷ Там само. С.312.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. С.315.

³⁰ Там само. С. 327-328.

³¹ Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. К., 2011. С.246.

ця наукова проблема ще не дістала всебічного наукового осмислення. Історіографічних праць із зазначеної тематики зовсім небагато. Лише В. Щербатюк провів детальний аналіз напрацювань істориків. Автор наголосив, що вивчення селянського руху в добу Гетьманату потребує подальшого дослідження: детальніше проаналізувати міжрегіональний зв'язок повстанського руху, визначити вплив політичних партій на селянство України та повстанський рух 1918 р., дослідити біографію отаманів.

Більшість дослідників одноставні в твердженні, що причиною розгортання селянського руху була політика як центральної, так й місцевої гетьманської адміністрації та спроба поміщиків за допомогою німецьких та австрійських окупаційних військ повернути власні землі та палаци. Жорстоке поводження з селянами, численні ревізії стали рушійною силою боротьби. Автори відзначають, що більшість із селянських повстань не мали окресленої політичної мети. Для селянина того часу головним багатством була затишна домівка та земля, а державні інтереси виступали на другий план.

Регіональна специфіка північно-східних губерній сприяла частковому посиленню впливу більшовиків на розгортання селянських рухів. Так, у прикордонних із РСФСР губерніях (Чернігівській та Харківській) він мав дещо більшу силу, однак не визначальну. Та й піддавалися йому в основному збільшовичені раніше селяни чи козаки. Загальною вадою майже всіх праць із даної тематики є відсутність аналізу доробку зарубіжних дослідників проблем німецько-австрійської окупації України 1918 року.

References

1. Antonyshyn, A. (2007) Seliansko-povstanskyi rukh na Podilli (kviten-lystopad 1918 r.). [Peasant-insurgent movement in Podilla (April-November 1918)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. Mykhaila Kotsiubynskoho*. [Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynskoho]. Vinnytsia, II. [in Ukrainian].
2. Etkina, I. (2007). Zemelne pytannia v Chernihivskii hubernii (liutyi 1917 – berezen 1921 rr.). [Land problem in Chernigiv province (february 1917 – march 1921)]. *Candidate's thesis*. Chernihiv. [in Ukrainian]
3. Kotliar, Yu. (2017). Antyhetmanski povstannia na Mykolaivshchyni (1918 r.) [Anti-Hetman Uprising in Mykolaiv Oblast (1918)]. *Istorychni arkhiv. Naukovi studii*. [Historical Archive. Scientific studies]. 19, 80-84. [in Ukrainian]
4. Kotliar, Yu. (2021). Selianske povstanstvo na Mykolaivshchyni (1918–1921 rr.). [Peasant uprising in the Mykolayiv region (1918–1921)]. Mykolaiv. [in Ukrainian]
5. Kovalova, N. (2019) Povstannia na Kyivshchyni vlitku 1918 r.: aprobatsiia politychnoi prohramy selianskoi revoliutsii v naddnyprianskii Ukraini. [Uprising in Kyvshchyna in the summer of 1918: a test of the political program of the peasant revolution in Transdnieper Ukraine]. *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 21, 9-13 [in Ukrainian].
6. Kovalova, N. (2020). Selianska revoliutsiia v Naddnyprianskii Ukraini (1902–1922 rr.). [The Peasant Revolution in Trans-Dnieper Ukraine (1902–1922)]. *Doctor's thesis*. Cherkasy. [in Ukrainian]
7. Pyrih, R. (2011). Ukrains'ka het'mans'ka derzhava 1918 roku. *Istorychni narysy*. [The Ukrainian Hetman State in 1918. Historical essays]. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Reznikov, V. & Kharlamov, M. (2017). Selianskyi povstanskyi rukh na Slobozhanshchyni (1918 - 1923 rr.). [The peasant insurgent movement in the Slobozhan region (1918 – 1923)], I. Kherson. [in Ukrainian].
9. Shcherbatiuk, V. (2019). Mify ta realnist Zvenyhorodskoho zbroinoho povstannia (do 100-richchia podii). [Myths and realities of the Zvenigorodskoho armed uprising (before the 100th anniversary of the event)]. *Naukovi zapysky. Serii: Istorychni nauky*. [Proceedings. Series: Historical sciences], 26-40. [in Ukrainian].
10. Shcherbatiuk, V. (2012.) Selianskyi povstanskyi rukh v Ukraini 1917-1921 rokiv: ukrainska istoriografii. [Peasant insurgent movement in Ukraine 1917-1921: Ukrainian historiography]. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Zakharchenko, P. (1997) Selianska viina v Ukraini: rik 1918. [Peasants' War in Ukraine: 191]. Kyiv. [in Ukrainian]
12. Zhytkov, O. (2018). Ahrarne pytannia ta zemelni reformy v Ukraini doby vyzvolnykh zmahan (1917 – 1921 rr.): istoriografii. [Agrarian issue and land reforms in Ukraine during the Struggle for Independence (1917–1921): Historiography]. *Doctor's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 13.04.2023
Схвалено до друку / Accepted: 02.06.2023

УДК 930.1 (477) «1921/1929»:94(477) «1991/...»
DOI: 10.31651/2076-5908-2023-1-67-77

Larysa Shapoval

*PhD (in History), Associate Professor, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Faculty of History and Geography, Poltava V. G Korolenko National Pedagogical University, Poltava, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9870-2833>
email: ShapovalLar@ukr.net*

UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF THE PERIODICATION OF THE NEW ECONOMIC POLICY (1921-1929) IN THE YEARS OF UKRAINIAN INDEPENDENCE

Abstract. *The purpose of the article is to identify modern interpretations by Ukrainian researchers of the chronological framework of the duration of the NEP, to establish a specific date for its introduction and “disintegration”, to determine signs of systematicity and functionality in justifying the appropriateness of using the phrase “new economic policy” to determine the limits of the historical period of social development.*

Conclusions. *The consistent scientific interest of domestic researchers in the topic of NEP issues during 1991-2021 is emphasized. The historical and theoretical problems of the new economic policy are analyzed mainly on the example of the Ukrainian village of the “NEP period”. Attention is drawn to the substantiation of the chronological framework of the implementation of the new economic policy in the USSR and its features in various branches of the national economy.*

The article states the peculiarities of the subject matter of the predominant studies of the periodization of the NEP, in particular the period of its formation and development, while the fact of leaving the NEP has not been sufficiently studied by historians. The stable scientific interest of researchers in the problems of the NEP during 1990-2000 is emphasized. At the same time, the number of scientific investigations by Ukrainian historians on the history of the NEP, its periodization in 2011-2021, has noticeably decreased.

It is emphasized that in the historical literature on the history of the NEP there is an identification of the periodization of the NEP with the periodization of its study, innovative approaches to highlighting the stages of the functioning of the new economic policy (1921-1929). Conditional interpretations of the NEP chronology are presented (“NEP era”, “NEP period”, “NEP years”, “NEP times”), it is noted that without confirmation by specific dates, they are unconvincing and incorrect.

Key words: *new economic policy, periodization, historiography, NEP era, NEP period, NEP years, chronology, NEP issues.*

Лариса Шаповал

*кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України факультету історії та географії, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, м. Полтава, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9870-2833>
email: ShapovalLar@ukr.net*

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПЕРІОДИЗАЦІЇ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921-1929) В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Анотація. *Мета статті – виявити сучасні тлумачення українськими дослідниками хронологічних меж тривалості НЕПу, встановлення конкретної дати його запровадження та «зортання», визначити ознаки системності та функціональності в обґрунтуванні доречності застосування словосполучення «нова економічна політика» для визначення меж історичного періоду суспільного розвитку.*

Висновки. *Підкреслено стадіальний науковий інтерес вітчизняних дослідників до непівської проблематики протягом 1991 – 2021 рр. Здійснено аналіз історико-теоретичних проблем нової економічної політики переважно на прикладі українського села «періоду непу». Подано обґрунтування хронологічних меж реалізації нової економічної політики в УСРР та її особливості в різних галузях народного господарства. Виявлено особливості тематики більшості досліджень періодизації НЕПу, зокрема період його становлення та розвитку, тоді як факт виходу з НЕПу досліджено істориками недостатньо.*

Підкреслено стабільний науковий інтерес дослідників до непівської проблематики впродовж 1990 – 2000 рр. Водночас помітно зменшилася кількість наукових розвідок українських істориків із історії НЕПу, його періодизації у 2011 – 2021 рр. Наголошено, що в історичній літературі з історії НЕПу наявним є ототожнення періодизації НЕПу з періодизацією його вивчення, інноваційні підходи щодо висвітлення етапів функціонування нової економічної політики (1921 – 1929). Представлено умовні тлумачення хронології НЕПу («доба непу», «період непу», «роки непу», «часи непу»), зауважено, що без підтвердження конкретними датами є малопереконливим і некоректним.

Ключові слова: нова економічна політика, періодизація, історіографія, доба непу, період непу, роки непу, хронологія, непівська проблематика.

Постановка проблеми. Історико-теоретичні проблеми нової економічної політики 1921 – 1929 рр. були пріоритетним напрямом наукових досліджень політичного та суспільно-економічного розвитку суспільства 1920-х рр. в УСРР в роки незалежної України. Історики, політологи, економісти, соціологи і правники, висвітлюючи аспекти суспільно-політичних відносин у радянській державі, неодмінно згадували НЕП. Ця аббревіатура набула в історичній науковій літературі не лише ознак чоловічого роду, а й певного хронотипу, яку використовували українські вчені в якості певних хронологічних меж. Авторка не розглядає конкретні аспекти НЕПу, а лише історіографію його періодизації. Важливо дослідити спільні та відмінні оцінки нового економічного курсу більшовиків, але лише у контексті встановлення хронологічних меж його запровадження, становлення і розвитку, згортання. Актуальність теми статті полягає в тому, що особливості НЕПу мають сьогодні прикладне значення для з'ясування суперечливих моментів радикального реформування системи економічних відносин, що відбувалися в Україні впродовж 1991 – 2021 рр.

Мета. Виявити сучасні тлумачення українськими істориками хронологічних меж тривалості НЕПу, встановлення конкретної дати його запровадження та «згортання», встановити ознаки системності та функціональності в обґрунтуванні доречності застосування словосполучення «нова економічна політика» для визначення меж історичного періоду суспільного розвитку. Об'єктом статті є історіографічний процес, що триває в незалежній Україні щодо проблем соціально-економічних відносин радянської доби у 1920-х рр.

Виклад основного матеріалу. Кількість наукових праць, присвячених НЕПу, зростає впродовж 1990-х – 2010 рр., що свідчить про його актуальність, певну історіографічну спадковість концепцій та їхню усталеність. Зауважимо, що у 2011 – 2021 рр. простежується в Україні зменшення наукового інтересу до непівської проблематики як менш актуального напрямку вітчизняних наукових досліджень політичних і економічних проблем радянського суспільства. Водночас, маємо інноваційні підходи щодо висвітлення основних етапів функціонування нової економічної політики – складника політики «радянської» українського суспільства, започатковані українськими істориками наприкінці ХХ ст.

У сучасній історичній літературі, яка присвячена історіографії історії НЕПу, мають місце факти ототожнення періодизації НЕПу з періодизацією його вивчення. У монографії В. Колесника, В. Коцура та Г. Коцур, що вийшла друком у 2002 р., знаходимо твердження: «Доречно зауважити, – наголошують вони, – що до кінця 1980-х рр. радянські історики обґрунтовували періодизацію непу, яка базувалася на усталених у той час у політичному і науковому обігу етапах розвитку радянського суспільства»¹. Далі вони називають періоди розвитку історичних досліджень НЕПу, тобто не вирізняють його функціональну специфіку між історіографічним процесом і конкретним соціально-економічним явищем, ставлять знак рівності й навіть певної зумовленості. Зауважимо, що економічна політика – це форми і методи досягнення конкретних соціальних та фінансово-господарських завдань. Новизна НЕПу полягала в тому, що саме його методи і форми вирізнялися від політики «воєнного комунізму», хоча стосовно досягнення суспільно-політичних та фінансово-господарських завдань історики дискутують. Досліджуючи періодизацію НЕПу, ми визначаємо внутрішню взаємопідпорядкованість форм і методів його запровадження, їх еволюцію та хронологію функціонування. Зазначимо, що періодизація НЕПу, тобто його впровадження і здійснення в Україні, вирізняються об'єктом і предметом дослідження. Періодизація історіографічного процесу непівської проблематики в незалежній Україні представлена дисертаціями

¹Колесник В., Коцур В., Коцур Г. Історіографія нової економічної політики в Українській СРР. Київ : Хрещатик, 2002. С. 2

В. Коцура², Г. Коцур³, Л. Шаповал⁴. Хронологія історії НЕПу прослідковується в монографіях: В. Колесника⁵, С. Кульчицького⁶, О. Бут⁷, О. Абразумової та С. Корновенка⁸, В. Іваненко⁹, С. Корновенка¹⁰, А. Морозова¹¹, Л. Нізової¹², О. Пиріг¹³, Ю. Святця¹⁴, В. Смирнова¹⁵, Ю. Волосника¹⁶. У висвітленні повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.) ґрунтовною є колективна монографія в 2-х частинах, (2009 – 2010 рр.), яку підготували українські історики під керівництвом С. Кульчицького в Інституті історії України НАН України¹⁷.

Сучасна історична наука, продовжуючи історіографічну традицію попередніх років, оперує вербальними тлумаченнями стосовно хронології функціонування НЕПу. Найпоширенішими визначеннями, які набули ознак сталих виразів в українській історіографії є такі: «доба непу» – С. Биченко¹⁸, В. Лазуренко¹⁹, В. Паскаленко²⁰, С. Кульчицький²¹, Ю. Котляр²², Л. Нізова²³; «етапи непу» – Г. Волошкевич²⁴, В. Марочко²⁵; «періоду непу» – В. Боечко²⁶, Л. Гарарук²⁷, В. Голець²⁸, В. Калініченко²⁹, О. Козерод³⁰,

²Коцур В. Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-30-х рр.: історіографія : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1999. 475 с.

³Коцур Г. Нова економічна політика в Україні: історіографія : дис. ... канд. іст. наук : 07. 00.06 / Переяслав-Хмельницький держ. пед. ін-т ім. Г.С. Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2001. 193 с.

⁴Шаповал Л. Сучасна українська та російська історіографія нової економічної політики : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Полтав. держ. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2006. 194 с.

⁵Колесник В., Коцур В., Коцур Г. Історіографія нової економічної політики в Українській СРР. Київ : Хрещатик, 2002. 176 с.

⁶Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.) / ред. С. В. Кульчицький ; Державний фонд фундаментальних досліджень. Київ : Ін-т історії України, 2000. 223 с.

⁷Бут О. Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921-1928 рр.). Донецьк : Юго-Восток, 2008. 355 с.

⁸Абразумова О., Корновенко С. Суспільно-політична активність селянства УСРР у роки непу. Черкаси : Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2017. 190 с.

⁹Іваненко В., Іщенко І. Україна непівська : аналіз соціальних аномалій південного регіону / Дніпропетровський нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2006. 280 с.

¹⁰Корновенко С., Лазуренко В. Село. Хліб. Гроші: податкова політика радянської влади в українському селі у період непу. Черкаси : Ваш Дім, 2004. 188 с.

¹¹Морозов А. Село і гроші: українська кредитна кооперація в добу непу. Черкаси, 1993. 275 с.

¹²Нізова Л. Промислова кооперація Радянської України в добу непу / НАН України. Київ : Ін-т історії України, 2003. 215 с.

¹³Пиріг О. Неп: більшовицька політика імпровізації. Київ : КНТЕУ, 2001. 274 с.

¹⁴Святець Ю. Українське селянське господарство та нова економічна політика. Кліометричний аналіз соціально-економічного процесу: монографія / Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2007. 216 с.

¹⁵Смирнов В. Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики. Харків : Майдан, 2002. 304 с.

¹⁶Волосник Ю. Нова буржуазія України та розвиток приватно-підприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу. Харків : НМЦ»СД», 2002. 384 с.

¹⁷Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): в 2 ч. / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Інститут історії України НАН України, 2009–2010. Ч. 1. 445 с.; Ч. 2. 382 с.

¹⁸Биченко С. Спеціалізована сільськогосподарська кооперація – важливий фактор підвищення ефективності селянських господарств у добу непу. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 235–237.

¹⁹Лазуренко В. Податкова політика радянської держави по відношенню до економічно міцного селянського господарства України в добу непу. *Український селянин*. 2002. Вип. 6. С. 109–112.

²⁰Паскаленко В. Заможний селянин в добу непу: комуністична доктрина та економічні реалії. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 257–259.

²¹Кульчицький С. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): спроба побудови концептуальних засад реальної історії / НАН України. Київ : Ін-т історії України, 1995. 204 с.

²²Котляр Ю. Селянство Південної України: доба нової економічної політики (1921-1929 рр.) / Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса : ТОВ Від, 2004. 354 с.

²³Нізова Л. Промислова кооперація Радянської України в добу непу / НАН України. Київ : Ін-т історії України, 2003. 215 с.

²⁴Волошкевич Г. Споживча кооперація в УРСР на останньому етапі НЕПу (1927-1929 рр.). *Український селянин*. 2002. Вип. 6. С. 96–99.

²⁵Марочко В. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). Київ : М. Р. Kots Publishing, 1995. 216 с.

²⁶Боечко В. Соціально-економічна політика радянської влади в українському селі періоду непу в оцінці вітчизняної історіографії 20-х років ХХ ст. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 59–64.

²⁷Гарарук Л. Біржова торгівля України в період нової економічної політики (1921-1929 рр.). Київ ; Чернівці : Книги-XXI, 2007. 200 с.

²⁸Голець В. Робітничі і промислова кооперація Північного Лівобережжя в період непу (1921-1928 рр.). *Сіверянський літопис*. 2002. № 1. С. 38–45.

²⁹Калініченко В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження. Харків : Основа, 1997. 400 с.

³⁰Козерод О. Євреї України в період нової економічної політики: 1921-1929 рр. / НАН України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень. Київ : СПД Савчина, 2003. 313 с.

С. Корновенко³¹, С. Ляковська³², А. Маслов³³, П. Ямпольць³⁴, Т. Онішко³⁵, О. Пиріг³⁶, С. Свистович³⁷, В. Смирнов³⁸, О. Сушко³⁹, І. Фареній⁴⁰, М. Шевердін⁴¹; «в роки непу» – Ю. Волосник⁴², І. Волошин⁴³, В. Греченко⁴⁴, В. Жмака⁴⁵, Я. Каташинська⁴⁶, І. Лантух⁴⁷, Т. Онішко⁴⁸, «за часів непу» – Г. Георгізов⁴⁹, О. Пиріг⁵⁰, Ю. Волосник⁵¹; «в умовах непу» – О. Бут⁵², С. Дровозюк⁵³, В. Лазуренко⁵⁴, С. Лях⁵⁵, К. Нікітенко⁵⁶, Т. Онішко⁵⁷. Більшість із них фіксує умовність хронологічних меж існування НЕПу, а в працях, автори яких застосовують подібний принцип, не завжди можна зустріти конкретні межі його функціонування. Наприклад, В. Боєчко, досліджуючи історіографію соціально-економічної політики радянської держави в українському селі «періоду непу», обмежується такими межами її здійснення, але не виокремлює в статті конкретної дати започаткування та скасування нового курсу більшовиків, подає розлогу періодизацію вивчення проблеми⁵⁸. Абстрагованим виглядає використання терміну «доба непу» в статті С. Биченко, предметом вивчення якої є фахова кооперація, тому що хронологічні межі нової економічної політики

³¹Корновенко С., Лазуренко В. Село. Хліб. Гроші: податкова політика радянської влади в українському селі у період непу. Черкаси: Ваш Дім, 2004. 188 с.

³²Ляковська С. Участь органів державної безпеки у регулюванні ринкових відносин у період НЕПу. *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. 2014. № 1. С. 7–28.

³³Маслов А. Товарні біржі на Україні в період непу. *Економіка України*. 1995. № 3. С. 62–66.

³⁴Ямпольць П. Матеріальне становище міського населення України в період НЕПу: історіографія проблеми. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2012. Вип. 26. С. 60–71.

³⁵Онішко Т. Податкова політика держави щодо споживчої кооперації України в період нової економічної політики. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. XXVII. С. 165–169.

³⁶Пиріг О. Проблеми функціонування внутрішнього ринку України в період НЕПу. *Вісник КНТЕУ*. 2002. № 1. С. 105–109.

³⁷Свистович С. Громадські об'єднання національних меншин України в період НЕПу: історико-правовий аналіз питання. *Український історичний журнал*. 2006. № 3. С. 88–95.

³⁸Смирнов В. Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики. Харків: Майдан, 2002. 304 с.

³⁹Сушко О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921-1928): історико-теоретичний аспект. Київ: Преса України, 2003. 251 с.

⁴⁰Фареній І. До питання про ідеологічні настрої в українській кооперації періоду НЕПу. *Історична пам'ять*. 2015. Вип. 33. С. 60–67.

⁴¹Шевердін М. Податкове законодавство в УСРР у період нової економічної політики (1921-1929 рр.). Харків: Вид-ць ФОП Валпярчук Н.М., 2008. 160 с.

⁴²Волосник Ю. Нова буржуазія України та розвиток приватно-підприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу. Харків: НМЦ»СД», 2002. 384 с.

⁴³Волошин І. Виробничо-торгівельна діяльність української с/г кооперації в роки непу: історіографія 1920-х рр. *Гуманітарний вісник. Історичні науки*. 2019. Число 31. Вип. 15. С. 29–36.

⁴⁴Греченко В. Сучасна історіографія діяльності міліції України в роки непу. *Харківський історіографічний збірник*. 2015. Вип. 14. С. 142–149.

⁴⁵Жмака В. Торгівля у містах Лівобережжя у роки НЕПу. *Сумська старовина*. 2015. № 36/37 (XXXVI-XXXVII). С. 62–71.

⁴⁶Каташинська Я. Функціонування приватної торгівлі в Україні в роки НЕПу (1921-1929 рр.). *Пам'ять століть*. 2007. № 6. С. 97–103.

⁴⁷Лантух І. Формування інфраструктури ринку в Україні в роки нової економічної політики (1921-1928 рр.). Харків: Основа, 2004. 196 с.

⁴⁸Онішко Т. Заклади громадського харчування споживчої кооперації України та їх роль в здійсненні продовольчої політики в роки непу. *Наукові записки*. 2008. Вип. 79. С. 243–255.

⁴⁹Георгізов Г. Модифікація селянського менталітету за часів НЕПу. *Український селянин*. 2003. Вип. 7. С. 41–43.

⁵⁰Пиріг О. Становлення податкової системи в Україні у часи НЕПу (20-ті роки ХХ ст.). *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2001. № 1. С. 132–138.

⁵¹Волосник Ю. Нова буржуазія України та розвиток приватно-підприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу. Харків: НМЦ»СД», 2002. 384 с.

⁵²Бут О. Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921-1928 рр.). Донецьк: Юго-Восток, 2008. 355 с.

⁵³Дровозюк С. Динаміка суспільної свідомості українського селянства в умовах НЕПу: історіографія проблеми. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2005. Вип. 14. С. 442–465.

⁵⁴Лазуренко В. Заможне селянство України в умовах непу. Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. 139 с.

⁵⁵Лях С. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. Київ: Вища школа, 1990. 127 с.

⁵⁶Шаповал Л. Сучасна українська та російська історіографія нової економічної політики: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Полтава. держ. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2006. 194 с.

⁵⁷Онішко Т. Досвід торговельної діяльності споживчої кооперації України в умовах непу: особливості історіографії 1920-х рр. *Гілея*. 2009. Вип. 25. С. 78–87.

⁵⁸Боєчко В. Соціально-економічна політика радянської влади в українському селі періоду непу в оцінці вітчизняної історіографії 20-х років ХХ ст. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 59–64.

не називаються⁵⁹. Дослідник модифікації селянського менталітету Г. Георгізов використовує терміни «за часів непу» та «період непу». Він поставив за мету «з'ясувати основні напрямки трансформації селянської ментальності у 1921–1928 рр.»⁶⁰, відтак виникає запитання стосовно періодизації НЕПу чи «трансформації» ментальності селян у згадані роки. Хронологічними межами «останнього етапу непу», на переконання Г. Волошкевича, є 1927–1929 рр., майже три роки його функціонування⁶¹. Для В. Лазуренка перехід до НЕПу стався у березні 1921 р., але невідомо, судячи з його статті, коли він завершився, а точніше завершилася, бо історик використав визначення «доба непу»⁶². Не визначеною є тривалість «доби непу», яка зустрічається у статті В. Паскаленка⁶³. Праці В. Лазуренка та В. Паскаленка стосувалися конкретних проблем соціально-економічного розвитку українського суспільства 20-х рр. ХХ ст., які є ґрунтовними з теоретичної та фактологічної точок зору, але їх недоліком можна визнати умовне ставлення до визначення хронологічних меж НЕПу. Вони сприймають їх як загальновизнану давність, хоча сучасна українська історична література має суперечливі тлумачення основних етапів розвитку НЕПу, зокрема у різних галузях економічного життя суспільства, які вирізнялися специфікою запровадження, а також характерними закономірностями його становлення й згортання.

Обґрунтуванню хронологічних меж здійснення нової економічної політики в УСРР та виявленню її особливостей у різних галузях народного господарства присвячені праці С. Кульчицького, опубліковані в 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. У 1991 р. він першим звернув увагу на використання дослідниками термінології: «нова економічна політика», «НЕП», - яку ототожнювали з приватним підприємництвом, концесіонерами, непманами, частково вбачали в ньому «заміну продрозкладки продподатком»⁶⁴. Вчений зазначає, що НЕП виявився набором адміністративно-економічних заходів «в інтересах соціалістичного будівництва»⁶⁵. Нові засади економічної політики, на переконання професора С. Кульчицького, були викладені вперше В. Леніним 8 лютого 1921 р. на засіданні політбюро ЦК РКП(б), яке розглянуло питання про заміну продрозкладки продподатком. Упродовж лютого-березня 1921 р. відбувалося обговорення тактики і стратегії нового курсу, тобто за півтора місяця до роботи Х з'їзду РКП(б). Він підкреслює той факт, що рішення з'їзду партії від 15 березня 1921 р. «Про заміну продрозкладки натуральним податком» лише започаткувало політику, названу згодом непом⁶⁶. Як бачимо, ідея переходу до нового економічного курсу більшовиків визріла на початку лютого 1921 р., яка набула політичного оформлення у березні, але в якості конкретної політико-економічної дії – заміни продрозкладки продподатком, яка не мала усталеної назви – нова економічна політика. Таке словосполучення В. Ленін уперше вжив 16 червня 1921 р. на Всеросійській продовольчій нараді, дозволивши фактично розвиток торгівлі в усій країні, а не лише «в місцевому господарському обороті»⁶⁷. Завершення НЕПу С. Кульчицький розглядає діалектично, виокремлюючи еволюцію політичних поглядів та конкретних дій прихильників нового економічного курсу більшовиків та адміністративно-командних методів управління економікою. Періодом остаточного зречення від ленінської економічної політики, на його думку, стали 1928–1929 рр.⁶⁸ Мова йде про запровадження «надзвичайних заходів», тобто про кризу хлібозаготівель і повернення до принципу продрозкладки. Принципово важливо

⁵⁸ Боєчко В. Соціально-економічна політика радянської влади в українському селі періоду непу в оцінці вітчизняної історіографії 20-х років ХХ ст. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 59–64.

⁵⁹ Биченко С. Спеціалізована сільськогосподарська кооперація – важливий фактор підвищення ефективності селянських господарств у добу непу. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 235–237.

⁶⁰ Георгізов Г. Модифікація селянського менталітету за часів НЕПу. *Український селянин*. 2003. Вип. 7. С. 41–43.

⁶¹ Волошкевич Г. Споживча кооперація в УРСР на останньому етапі НЕПу (1927-1929 рр.). *Український селянин*. 2002. Вип. 6. С. 96–99.

⁶² Лазуренко В. Податкова політика радянської держави по відношенню до економічно міцного селянського господарства України в добу непу. *Український селянин*. 2002. Вип. 6. С. 109–112.

⁶³ Паскаленко В. Заможний селянин в добу непу: комуністична доктрина та економічні реалії. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 257–259.

⁶⁴ Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. Київ: Либідь, 1991. С. 17–18.

⁶⁵ Там само. С. 18.

⁶⁶ Там само. С. 19.

⁶⁷ Там само. С. 20-21.

⁶⁸ Там само. С. 56.

для з'ясування мотиваційних обставин «згортання» НЕПу є те, що вчений вживає термін «скасування», персоніфікуючи його з іменем Й. Сталіна. Це має важливе науково-пізнавальне значення, оскільки українські історики констатують початковий етап НЕПу, проголошений Х з'їздом РКП(б), але ніхто з них не говорить про політичний факт його офіційного заперечення.

В одній з монографій С. Кульчицького, яка вийшла друком у 1995 р.⁶⁹, вчений називає декілька дат, які припадають на лютий місяць – 8, 13, 15, 17 і 24 лютого 1921 р., виокремлюючи початковий період становлення НЕПу не з березня. Він бере до уваги вплив повстання у Кронштадті 28 лютого 1921 р. на пришвидшення кардинальної заміни продрозкладки та переходу до вільної торгівлі, але не вважає його центральною подією, яка схилила В. Леніна і комуністичну партію до нового курсу, бо це питання обговорювалося значно раніше. Тривалість запровадження НЕПу відбулося у зв'язку з появою хлібозаготівельної кризи та репресивно-командними методами її подолання. Таку думку історик висловив у 1996 р.⁷⁰ Наприкінці 1990-х рр., підсумовуючи та критично переосмислюючи попередні напрацювання, він датує рішення про відмову від реквізичного принципу січнем 1921 р., а 1925–1927 рр. вважає зміною економічної політики, не відмовою від стратегії НЕПу. Визначення «Великий перелом» і «спроба ліквідувати ринкові відносини» використовуються вченим без категоричного наполягання. С. Кульчицький зазначає, що Й. Сталін на початку 1928 р. «готував передумови для скасування НЕПу»⁷¹, відтак спостерігається логічна та теоретична незавершеність тлумачення хронологічних меж повного скасування НЕПу. Концепція періодизації НЕПу, якої дотримується професор С. Кульчицький, особливо періоду «згортання» є прозорою – НЕП був конкретною політикою, яка стосувалася сільського господарства, промисловості, торгівлі, кооперації, тому встановити конкретну дату його остаточної ліквідації вчений не наважився, був переконаний, що у березні 1921 р. не було «й мови про НЕП»⁷², а лише про заміну продрозкладки продподатком. Останній етап НЕПу (1927-1929 рр.) обґрунтовує в своїй праці Г. Волошкевич⁷³.

Дослідники аграрних відносин в Україні, зосереджуючись на конкретних проблемах соціально-економічного розвитку радянського суспільства, використовують комбінований підхід щодо хронології НЕПу. Так, В. Калініченко «період НЕПу» обмежує 1921–1929 рр., «тобто від проголошення заміни продрозкладки продподатком, що започаткувало перехід до непу і до початку суцільної колективізації, що означала остаточну ліквідацію непу»⁷⁴, Для Ю. Котляра «доба нової економічної політики» тривала від 1921 р. до 1929 р., завершенням якої стали хлібозаготівельна кампанія 1927/1928 рр. за «воєнно-комуністичними» принципами здійснення, репресії, масова колективізація⁷⁵. Історики Л. Гарарук⁷⁶, О. Козерод⁷⁷, М. Швердін⁷⁸, Я. Каташинська⁷⁹, Г. Волошкевич⁸⁰, О. Сушко⁸¹ називають хронологічні межі НЕПу – 1921–1929 рр. Дослідник українського

⁶⁹ Кульчицький С. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): спроба побудови концептуальних засад реальної історії / НАН України. Київ : Ін-т історії України, 1995. 204 с.

⁷⁰ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). Київ : Основи, 1996. С. 181–182.

⁷¹ Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. С. 40.

⁷² Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.) / ред. С. В. Кульчицький ; Державний фонд фундаментальних досліджень. Київ : Інститут історії України, 2000. С. 9–10.

⁷³ Волошкевич Г. Споживча кооперація в УСРР на останньому етапі НЕПу (1927-1929 рр.). *Український селянин*. 2002. Вип. 6. С. 96–99.

⁷⁴ Калініченко В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження. Харків : Основа, 1997. 400 с.

⁷⁵ Котляр Ю. Селянство Південної України: доба нової економічної політики (1921-1929 рр.). Одеса : ТОВ Від, 2004. 354 с.

⁷⁶ Гарарук Л. Біржова торгівля України в період нової економічної політики (1921-1929 рр.). Київ ; Чернівці : Книги-XXXI, 2007. 200 с.

⁷⁷ Козерод О. Євреї України в період нової економічної політики: 1921-1929 рр. Київ : СПД Савчина, 2003. 313 с.

⁷⁸ Швердін М. Податкове законодавство в УСРР у період нової економічної політики (1921-1929 рр.). Харків : Вид-ць ФОП Вапнярчук Н.М., 2008. 160 с.

⁷⁹ Каташинська Я. Функціонування приватної торгівлі в Україні в роки НЕПу (1921-1929 рр.). *Пам'ять століть*. 2007. № 6. С. 97–103.

⁸⁰ Волошкевич Г. Споживча кооперація в УСРР на останньому етапі НЕПу (1927-1929 рр.). *Український селянин*. 2002. Вип. 6. С. 96–99.

⁸¹ Сушко О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємств в УСРР (1921-1929). Київ, 2003. 96 с.

кооперативного руху В. Марочко виокремив запровадження НЕПу періодом 1921–1923 рр., коли запрацювали основні складові нового економічного курсу, а його згорання пов'язав із реорганізацією кооперативної системи влітку 1929 р.⁸² У дисертації Г. Капустян період НЕПу охоплює 1921–1929 рр., упродовж якого відбувалося запровадження (1921–1923), функціонування (1924–1927) та згорання, «проголошене соціалістичною реконструкцією, здійсненням сталінської «революції згори», з її надзвичайними заходами та завершенням «корінного перелому» (кінець 1927–1929 рр.)»⁸³. Тактико-стратегічну суть НЕПу досліджував О. Сушко, але з точки зору вивчення соціального інституту приватного підприємництва в різних галузях народного господарства. Він дійшов висновку про асинхронність згорання НЕПу, зумовлену об'єктивними та суб'єктивними факторами. Очевидно він мав рацію, тому що «постнепівський період», тобто «надзвичайщина» під час хлібозаготівель, торкнулася опосередковано приватної торгівлі, заклади якої ліквідували адміністративним порядком, хоча вони проіснували до початку 1930-х рр. Водночас дослідник обмежив період НЕПу 1921–1928 рр.⁸⁴ На таких теоретичних засадах побудована монографія Ю. Волосника про «нову буржуазію України» в «роки НЕПу»⁸⁵. Історик свідомо не називає хронологічні межі НЕПу, простежуючи функціональні та організаційно-господарські ознаки приватної торгівлі на початку 1930-х рр.

Сучасна українська історіографія звернула увагу на функціональні фази НЕПу, про які пише С. Кульчицький, виокремивши апогей його розвитку – середину 1920-х рр.⁸⁶ У колективній монографії 2001 р., до складу авторів якої належав дослідник НЕПу В. Дмитренко, виокремлено три основні періоди функціонування НЕПу: наростання централізації та адміністративного свавілля (1926–1927 рр.), початок «чергової кризи НЕПу» (зима 1927–1928 р.), «згорання НЕПу на всіх напрямках непу» (1928–1929 рр.), а також висвітлено «надзвичайні» заходи хлібозаготівель, ліквідацію «правих», форсування колективізації та темпів індустріалізації. Якщо початок НЕПу не викликає суперечливих тлумачень стосовно дати його запровадження (лютий – березень 1921 р.), то період скасування поширюється на декілька років. Наприкінці 1927 р. відбулося політичне рішення про запровадження «надзвичайних» заходів, тому цілком можливо говорити про початок згорання НЕПу. Упродовж 1928 р. була реанімована і реалізована радянська система продрозкладки під час хлібозаготівель в аграрному секторі економіки, яка зруйнувала хиткий ринковий

⁶⁹ Кульчицький С. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): спроба побудови концептуальних засад реальної історії / НАН України. Київ : Ін-т історії України, 1995. 204 с.

⁷⁰ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). Київ : Основи, 1996. С. 181–182.

⁷¹ Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. С. 40.

⁷² Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.) / ред. С. В. Кульчицький ; Державний фонд фундаментальних досліджень. Київ : Інститут історії України, 2000. С. 9–10.

⁷³ Волошкевич Г. Споживча кооперація в УСРР на останньому етапі НЕПу (1927-1929 рр.). *Український селянин*. 2002. Вип. 6. С. 96–99.

⁷⁴ Калініченко В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження. Харків : Основа, 1997. 400 с.

⁷⁵ Котляр Ю. Селянство Південної України: доба нової економічної політики (1921-1929 рр.). Одеса : ТОВ Від, 2004. 354 с.

⁷⁶ Гарарук Л. Біржова торгівля України в період нової економічної політики (1921-1929 рр.). Київ ; Чернівці : Книги-XXI, 2007. 200 с.

⁷⁷ Козерод О. Євреї України в період нової економічної політики: 1921-1929 рр. Київ : СПД Савчина, 2003. 313 с.

⁷⁸ Шевердін М. Податкове законодавство в УСРР у період нової економічної політики (1921-1929 рр.). Харків : Вид-ць ФОП Вапнярчук Н.М., 2008. 160 с.

⁷⁹ Каташинська Я. Функціонування приватної торгівлі в Україні в роки НЕПу (1921-1929 рр.). *Пам'ять століть*. 2007. № 6. С. 97–103.

⁸⁰ Волошкевич Г. Споживча кооперація в УСРР на останньому етапі НЕПу (1927-1929 рр.). *Український селянин*. 2002. Вип. 6. С. 96–99.

⁸¹ Сушко О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємств в УСРР (1921-1929). Київ, 2003. 96 с.

⁸² Марочко В. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). Київ : М. Р. Kots Publishing, 1995. 216 с.

⁸³ Капустян Г. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років : автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Дніпропетровськ, 2004. 35 с.

⁸⁴ Сушко О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921-1928): історико-теоретичний аспект. Київ : Преса України, 2003. 251 с.

⁸⁵ Волосник Ю. Нова буржуазія України та розвиток приватно-підприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу. Харків : НМЦ»СД», 2002. 384 с.

⁸⁶ Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.) / ред. С. В. Кульчицький; Державний фонд фундаментальних досліджень. Київ : Ін-т історії України, 2000. 223 с.

механізм «непівського ренесансу», що є аргументом для констатації згорання НЕПу тому граничною межею НЕПу був листопадовий 1929 р. пленум ЦК ВКП(б).

Висновки. Підсумовуючи історіографічний огляд історичної літератури з проблеми про періодизацію НЕПу в роки незалежної України, необхідно підкреслити стабільний науковий інтерес дослідників до непівської проблематики впродовж 1990–2000 рр. Зауважимо, що помітно зменшилася кількість наукових розвідок українських істориків із історії НЕПУ, його періодизації у 2011–2021 рр. Абревіатура «НЕП» стала знаковою для істориків, економістів, яка умовно репрезентує відповідні хронологічні межі: в одних працях вони охоплюють 1921–1927 рр., 1921–1928 рр. або 1921–1929 рр. Три періоди функціонування НЕПу, які зустрічаються в українській історіографії незалежної України, науково є обгрунтованими. Вони не викликають заперечень, хоча вирізняються аргументацією. Так, наприкінці 1927 р. відбулося політичне рішення про запровадження «надзвичайних» заходів, тому можливо говорити про початок згорання нової економічної політики. Упродовж 1928 р. була реанімована і реалізована радянська система продрозкладки під час хлібозаготівель в аграрному секторі економіки, яка зруйнувала хиткий ринковий механізм «непівського ренесансу», що також є аргументом для констатації згорання НЕПу. Залишається відкритою конкретна дата ліквідації ознак та принципів нової економічної політики, яка потребує виваженого наукового переосмислення та встановлення. Використання умовних тлумачень хронології НЕПу («доба непу», «періоду непу», «роки непу», «часи непу») без підтвердження конкретними датами є малопереконливим і некоректним. Стверджуємо, що НЕП – це насамперед процес, тому завершувати його простим тлумаченням «згорання», відводячи для цього два роки, неможливо. Новий економічний курс більшовиків у промисловості, сільському господарстві, торгівлі охоплював всі сторони життя українського суспільства, тому необхідно виявляти й вивчати особливості його трансформації за галузевим принципом, оскільки НЕП вирізнявся специфікою форм застосування в економіці радянської держави, зокрема в Україні.

References

1. Abrazumova, O. & Kornovenko S. (2017). *Suspilno-politychna aktyvnist selianstva USRR u roky nepu [Socio-political activity of the peasantry of the USSR in the years of NEP]*. Cherkasy: Cherkaskyi nats. un-t imeni V. Khmelnytskoho [in Ukrainian].
2. Bakumenko, O. (1992). Zdiisnennia novoi ekonomichnoi polityky v silskomu hospodarstvi Ukrainy v 1921–1928 rr. [Implementation of a new economic policy in the agriculture of Ukraine in 1921–1928]. *Ekonomika Ukrainy [Economy of Ukraine]*, 3, 63-69 [in Ukrainian].
3. Bychenko, S. (2004). Spetsializovana silskohospodarska kooperatsiia – vazhlyvyi faktor pidvyshchennia efektyvnosti selianskykh gospodarstv u dobu nepu [Specialized agricultural cooperation is an important factor in increasing the efficiency of peasant farms in the days of the NEP]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*. 8, 235-237. [in Ukrainian].
4. Boiechko, V. (2004). Sotsialno-ekonomichna polityka radianskoi vlady v ukrainskomu seli periodu nepu v otsyntsi vitchyznianoï istoriohrafii 20-kh rokiv XX st. [Socio-economic policy of the Soviet government in the Ukrainian village of the NEP period in the evaluation of the national historiography of the 20s of the XX century]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*, 8, 59-64. [in Ukrainian].
5. But, O. (2008). *Nederzhavnyi sektor promyslovosti Ukrainy v umovakh novoi ekonomichnoi polityky (1921–1928 rr.) [The non-state sector of industry of Ukraine in the conditions of the new economic policy (1921–1928)]*. Donetsk: Yuho-Vostok [in Ukrainian].
6. Volosnyk, Yu. (2002). *Nova burzhuaziia Ukrainy ta rozvytok pryvatno-pidpryemnytskoi diialnosti na finansovomu rynku v roky nepu [The new bourgeoisie of Ukraine and the development of private entrepreneurial activity in the financial market during the NEP years]*. Kharkiv: NMTs»SD» [in Ukrainian].
7. Voloshyn, I. (2019). Vyrobnycno-torhivnelna diialnist ukrainskoi s/h kooperatsii v roky nepu: istoriohrafii 1920-kh rr. [Production and trade activity of the Ukrainian agricultural cooperative during the NEP years: historiography of the 1920s]. *Humanitarnyi visnyk. Istorychni nauky [Humanitarian Bulletin. Historical sciences]*, 31, 15, 29-36 [in Ukrainian].
8. Voloshkevych, H. (2002). Spozhyvcha kooperatsiia v URSS na ostannomu etapi NEPu (1927–1929 rr.) [Consumer cooperation in the Ukrainian SSR at the last stage of NEP (1927–1929)]. *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian peasant]*, 6, 96-99. [in Ukrainian].

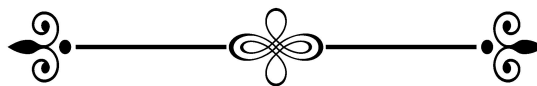
9. Hararuk, L. (2007). *Birzhova torhivlia Ukrainy v period novoi ekonomichnoi polityky (1921–1929 rr.)* [Exchange trade of Ukraine in the period of the new economic policy (1921–1929)]. Kyiv; Chernivtsi: Knyhy-XXI [in Ukrainian].
10. Heorhizov, H. (2003). Modyfikatsiia selianskoho mentalitetu za chasiv NEPu [Modification of the peasant mentality during the time of NEP]. *Ukrainskyi selianyn* [Ukrainian peasant], 7, 41-43. [in Ukrainian].
11. Holets, V. (2002). Robitnycha i promyslova kooperatsiia Pivnichnoho Livoberezhzhia v period nepu (1921–1928 rr.) [Labor and industrial cooperation of the Northern Left Bank during the NEP period (1921–1928)]. *Siverianskyi litopys* [Severyan annals], 1, 38-45 [in Ukrainian].
12. Hrechenko, V. (2015). Suchasna istoriografiiia diialnosti militsii Ukrainy v roky nepu [Modern historiography of the activities of the militia of Ukraine during the NEP years]. *Kharkivskyi istoriografichnyi zbirnyk* [Kharkiv historiographic collection], 14, 142-149. [in Ukrainian].
13. Danylenko, V., Kasianov, H., & Kulchytskyi, S. (1991). *Stalinizm na Ukraini: 20–30-ti roky* [Stalinism in Ukraine: 20–30 years]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
14. Drovoziuk, S. (2005). Dynamika suspilnoi svidomosti ukrainskoho selianstva v umovakh NEPu: istoriografiiia problemy [Dynamics of the social consciousness of the Ukrainian peasantry in the conditions of NEP: historiography of the problem]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky* [Problems of the history of Ukraine: facts, judgments, searches], 14, 442-465. [in Ukrainian].
15. Zhmaka, V. (2015). Torhivlia u mistakh Livoberezhzhia u roky NEPu [Trade in the cities of the Left Bank during the NEP years]. *Sumska starovyna* [Sumy antiquity], 36/37, 62-71 [in Ukrainian].
16. Zhurba, M. (2000). Radianski hromadski orhanizatsii natsionalnykh menshyn USRR v umovakh NEPu [Soviet public organizations of national minorities of the USSR in the conditions of NEP]. *Pamiat stolit* [Memory of centuries], 5, 137-144 [in Ukrainian].
17. Ivanenko, V. & Ishchenko, I. (2006). *Ukraina nepivska: analiz sotsialnykh anomalii pivdennoho rehionu* [Nepivska Ukraine: analysis of social anomalies of the southern region]. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
18. Kalinichenko, V. (1997). *Selianske gospodarstvo Ukrainy v period nepu: istoryko-ekonomichne doslidzhennia* [Peasant economy of Ukraine in the NEP period: historical and economic research]. Kharkiv: Osnova [in Ukrainian].
19. Kapustian, H. (2004). *Ukrainske selo v umovakh radianskoho politychnoho rezhymu 1920-kh rokiv* [Ukrainian village in the conditions of the Soviet political regime of the 1920s]. Abstrakt of doctor's thesis. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
20. Katashynska, Ya. (2007). Funktsionuvannia pryvatnoi torhivli v Ukraini v roky NEPu (1921–1929 rr.) [Functioning of private trade in Ukraine during the years of the NEP (1921–1929)]. *Pamiat stolit* [Memory of centuries], 6, 97-103 [in Ukrainian].
21. Kozerod, O. (2003). *Yevrei Ukrainy v period novoi ekonomichnoi polityky: 1921–1929 rr.* [The Jews of Ukraine in the period of the new economic policy: 1921–1929]. Kyiv: SPD Savchyna [in Ukrainian].
22. Kornovenko, S. & Lazurenko, V. (2004). *Selo. Khlib. Hroshi: podatкова polityka radianskoi vlyady v ukrainiankomu seli u period nepu* [Selo. Bread. Money: the tax policy of the Soviet authorities in the Ukrainian countryside during the NEP period]. Cherkasy: Vash Dim [in Ukrainian].
23. Kolesnyk, V., Kotsur, V. & Kotsur, H. (2002). *Istoriografiiia novoi ekonomichnoi polityky v Ukrainiskii SRR* [Historiography of the new economic policy in the Ukrainian SSR]. Kyiv: Khreshchatyk [in Ukrainian].
24. Kotliar, Yu. (2004). *Selianstvo Pivdennoi Ukrainy: doba novoi ekonomichnoi polityky (1921–1929 rr.)* [The peasantry of Southern Ukraine: the era of new economic policy (1921–1929)]. Odesa: TOV ViD [in Ukrainian].
25. Kotsur, V. (1999). *Sotsialni zminy i politychni protsesy v Ukraini 1920–30-kh rr.: istoriografiiia* [Social changes and political processes in Ukraine in the 1920s–30s: historiography]. Doctor's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
26. Kotsur, H. (2001). *Nova ekonomichna polityka v Ukraini: istoriografiiia* [New economic policy in Ukraine: historiography]. Candidate's thesis. Pereiaslav-Khmelnitskyi. [in Ukrainian].
27. Kulchytskyi, S. (1996). *Komunizm v Ukraini: pershe desiatyrichchia (1919–1928)* [Communism in Ukraine: the first decade (1919–1928)]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
28. Kulchytskyi, S. (1999). *Ukraina mizh dvoma viinamy (1921–1939 rr.)* [Ukraine between two wars (1921–1939)]. Kyiv: Alternatyvy [in Ukrainian].
29. Kulchytskyi, S. (1995). *USRR v dobu novoi ekonomichnoi polityky (1921–1928 rr.): sprobа pobudovy kontseptualnykh zasad realnoi istorii* [USSR in the era of new economic policy (1921–1928): an attempt to build the conceptual foundations of real history]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy [in Ukrainian].
30. Lazurenko, V. (2003). *Zamozhne selianstvo Ukrainy v umovakh nepu* [Prosperous peasantry of Ukraine in the conditions of NEP]. Cherkasy: Vidlunnia-Plius [in Ukrainian].

31. Lazurenko, V. (2002). Podatkova polityka radianskoi derzhavy po vidnoshenniu do ekonomichno mitsnogo selianskoho gospodarstva Ukrainy v dobu nepu. [Tax policy of the Soviet state in relation to the economically strong peasant economy of Ukraine in the days of the NEP]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*, 6, 109-112. Cherkasy [in Ukrainian].
32. Lantukh, I. (2004). *Formuvannia infrastruktury rynku v Ukraini v roky novoi ekonomichnoi polityky (1921–1928 rr.) [Formation of market infrastructure in Ukraine during the years of the new economic policy (1921–1928)]*. Kharkiv: Osnova [in Ukrainian].
33. Liaskovska, S. (2014). Uchast orhaniv derzhavnoi bezpeky u rehulivanni rynkovykh vidnosyn u period NEPu [Participation of state security bodies in the regulation of market relations during the NEP period]. *Z arkhiviv VUChK, HPU, NKVD, KHB [From the archives of VUCHK, GPU, NKVD, KGB]*, 1, 7-28 [in Ukrainian].
34. Liakh, S. (1990). *Naimana pratsia v silskomu gospodarstvi Ukrainy v umovakh nepu [Wage work in the agriculture of Ukraine in the conditions of the NEP]*. Kyiv: Vyscha shkola [in Ukrainian].
35. Marochko, V. (1995). *Ukrainska selianska kooperatsiia. Istoryko-teoretychnyi aspekt (1861–1929 rr.) [Ukrainian Peasant Cooperation. Historical and theoretical aspect (1861–1929)]*. Kyiv: M. R. Kots Publishing [in Ukrainian].
36. Maslov, A. (1995). Tovarni birzhi na Ukraini v period nepu [Commodity exchanges in Ukraine during the NEP period]. *Ekonomika Ukrainy [Ukraine economy]*, 3, 62-66 [in Ukrainian].
37. Morozov, A. (1993). *Selo i hroshi: ukrainska kredytna kooperatsiia v dobu nepu [The village and money: Ukrainian credit cooperation in the era of NEP]*. Cherkasy [in Ukrainian].
38. Kulchytskyi, S. (Ed.). (2009). *Narys povsiakdennoho zhyttia radianskoi Ukrainy v dobu nepu (1921–1928 rr.) [Essays on everyday life in Soviet Ukraine during the period of the NEP (1921–1928)]*, 1-2. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
39. Nizova, L. (2003). *Promyslova kooperatsiia Radianskoi Ukrainy v dobu nepu [Industrial cooperation of Soviet Ukraine in the era of NEP]*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy [in Ukrainian].
40. Nikitenko, K. (2006). Metodolohichni instrumentarii doslidzhennia nederzhavnoho sektoru promyslovosti Ukrainy v umovakh NEPu [Methodological tools for the study of the non-state sector of industry of Ukraine in the conditions of NEP]. *Shhid. [East]*, 3, 73-75 [in Ukrainian].
41. Onipko, T. (2009). Dosvid torhovelnoi diialnosti spozhyvchoi kooperatsii Ukrainy v umovakh nepu: osoblyvosti istoriohrafii 1920-kh rr. [The experience of the trade activity of the consumer cooperative of Ukraine in the conditions of the NEP: peculiarities of the historiography of the 1920s]. *Hileia [Giley]*, 25, 78-87. [in Ukrainian].
42. Onipko, T. (2008). Zaklady hromadskoho kharchuvannia spozhyvchoi kooperatsii Ukrainy ta yikh rol v zdiisnenni prodovolchoi polityky v roky Nepu [Public catering establishments of the consumer cooperative of Ukraine and their role in the implementation of food policy in the years of NEP]. *Naukovi zapysky [Scientific notes]*, 79, 243-255. [in Ukrainian].
43. Onipko, T. (2009). Podatkova polityka derzhavy shchodo spozhyvchoi kooperatsii Ukrainy v period novoi ekonomichnoi polityky [Tax policy of the state regarding consumer cooperation of Ukraine in the period of the new economic policy]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu [Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University]*, XXVII, 165-169 [in Ukrainian].
44. Paskalenko, V. (2004). Zamozhnyi selianyn v dobu nepu: komunistychna doktryna ta ekonomichni realii [Wealthy peasant in the era of NEP: communist doctrine and economic realities]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*, 8, 257-259. [in Ukrainian].
45. Pyrih, O. (2001). *Nep: bilshovytska polityka improvizatsii [Nep: Bolshevik policy of improvisation]*. Kyiv: KNTEU [in Ukrainian].
46. Pyrih, O. (2002). Problemy funktsionuvannia vnutrishnoho rynku Ukrainy v period NEPu [Problems of functioning of the internal market of Ukraine during the NEP period]. *Visnyk KNTEU [Bulletin of KNTEU]*, 1, 105-109 [in Ukrainian].
47. Pyrih, O. (2001). Stanovlennia podatkovoi systemy v Ukraini u chasy NEPu (20-ti roky XX st.) [Formation of the tax system in Ukraine during the NEP (20s of the XX century)]. *Visnyk Derzhavnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv [Bulletin of the State Academy of Managerial Personnel of Culture and Arts]*, 1, 132-138 [in Ukrainian].
48. Svystovych, S. (2006). Hromadski obiednannia natsionalnykh menshyn Ukrainy v period NEPu: istoryko-pravovyi analiz pytannia [Public associations of national minorities of Ukraine during the NEP period: historical and legal analysis of the issue]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 3, 88-95 [in Ukrainian].
49. Sviatets, Yu. (2007). *Ukrainske selianske gospodarstvo ta nova ekonomichna polityka. Kliometrychnyi analiz sotsialno-ekonomichnoho protsesu [Ukrainian Peasant Economy and New Economic Policy. Cliometric analysis of the socio-economic process]*. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].

50. Smyrnov, V. (2002). *Suspilno-politychni ta ekonomichni peretvorennia v ukrainskomu seli v period novej ekonomichnoi polityky* [Socio-political and economic transformations in the Ukrainian village in the period of the new economic policy]. Kharkiv: Mайдан [in Ukrainian].
51. Kulchytskyi, S. (Ed.). (2000). *Sutnist i osoblyvosti novej ekonomichnoi polityky v ukrainskomu seli (1921–1928 rr.)* [The essence and features of the new economic policy in the Ukrainian countryside (1921–1928)]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy [in Ukrainian].
52. Sushko, O. (2003). *Nepmany: sotsialno-istorychnyi typ pryvatnykh pidpriemstv v USRR (1921–1929)* [Nepmany: socio-historical type of private enterprises in the USSR (1921–1929)]. Kyiv [in Ukrainian].
53. Sushko, O. (2003). *Osoblyvosti stanovlennia ta funktsionuvannia pryvatnoho pidpriemnytstva v Ukraini periodu NEPu (1921–1928): istoryko-teoretychnyi aspekt* [Peculiarities of the formation and functioning of private entrepreneurship in Ukraine during the NEP period (1921–1928): historical and theoretical aspect]. Kyiv: Presa Ukrainy [in Ukrainian].
54. Farenii, I. (2015). Do pytannia pro ideolohichni nastroi v ukrainskii kooperatsii periodu NEPu [On the issue of ideological attitudes in Ukrainian cooperation during the NEP period]. In M. I. Stepanenko (Ed.), *Istorychna pamiat* [Historical memory], 33, 60-67. Poltava [in Ukrainian].
55. Shapoval, L. (2006). *Suchasna ukrainska ta rosiiska istoriohrafii novej ekonomichnoi polityky* [Modern Ukrainian and Russian historiography of the new economic policy]. Candidate's thesis. Poltava [in Ukrainian].
56. Shapoval, L. (2005). Suchasna ukrainska ta rosiiska istoriohrafii periodyzatsii novej ekonomichnoi polityky [Modern Ukrainian and Russian historiography of the periodization of the new economic policy]. In *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky* [Problems of the history of Ukraine: facts, judgments, searches], 14, 466-474. [in Ukrainian].
57. Sheverdin, M. (2008). *Podatkove zakonodavstvo v USRR u period novej ekonomichnoi polityky (1921–1929 rr.)* [Tax legislation in the USSR in the period of the new economic policy (1921–1929)]. Kharkiv: Vyd-ts FOP Vapniarchuk N.M. [in Ukrainian].
58. Yampolets, P. (2012). Materialne stanovyshe miskoho naseleння Ukrainy v period NEPu: istoriohrafii problemy [The material situation of the urban population of Ukraine during the NEP period: historiography of the problem]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky* [Problems of the history of Ukraine: facts, judgments, searches], 26, 60-71. [in Ukrainian].

(Надійшла до редакції / Received: 22.03.2023

Схвалено до друку / Accepted: 01.06.2023

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ

УДК 341+34.096+340.13

DOI: 10.31651/2076-5908-2023-1-78-92

Kostiantyn Ivangorodsky

Doctor of Sciences (History), Professor of Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4052-5253>

e-mail: iwakos@ukr.net

MEMORIAL LEGISLATION OF THE RUSSIA AS OCCUPATION POLICY TOOL: HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS*

Part I. Theory and practice of the Kremlin's historical policy

Abstract. *The aim is to analyze the memorial legislation of the Russian Federation as one of the instruments of its occupation policy on Ukrainian lands. The novelty of the problem causes also the need to research tangential segments of the topic – the theoretical evolution of the concept of “memorial legislation”, its legal essence, typology, conflict-genicity, conditioned by the Kremlin's historical policy.*

Scientific novelty. *The concept of “memorial laws” appeared in France in the second half of the 20th century and actually means laws to promulgate and establish the official version of history. These are laws that criminalize certain statements about the past and contain legal norms regarding historical memory and memorial practices. The development of memorial legislation requires the classification of relevant acts. The phenomenon of memorial laws is one of the most controversial issues in complex discussions about the relationship between history, memory and law. In fact, memorial laws establish norms and rules for the representation of the past in the interests of the present.*

In the so-called “post-Soviet” space, memorial legislation enshrines certain interpretations of past events, is directed mainly to obtaining a political result and as a tool for legitimizing the authorities. This process is especially noticeable in Putin's Russia. Over the past decade, the Russian Federation has adopted the largest number of laws and draft laws on memory. All these normative legal acts establish responsibility exclusively for the events of the Second World War. The most famous of them is the 2014 law (Article 354.1 of the Criminal Code of the Russian Federation), which involves the criminal responsibility for “rehabilitation of Nazism”. It was the national-populist law that caused the “memory wars” between the Russian Federation, Ukraine and Poland and finally shaped the current historical policy of the Kremlin.

Conclusions. *Memorial legislation is one of the important instruments of the occupation policy of the Russian Federation on Ukrainian lands. The growing number of authoritarian regimes in Central and Eastern Europe (Russia, Hungary, Turkey) made memorial legislation an element of national-populist politics. The difficulty of analyzing the laws about memory in the Russian Federation is conditioned by the fact that its political regime does not even have a minimal level of democracy. Therefore, in this aggressor country, the memorial legislation serves exclusively the task of legitimizing the authoritarian regime and its stabilization. At the same time, the memorial laws in the Russian Federation are not aimed at protecting historical memory, but at demonstrating the “significance” of Russia, with the aim of expanding its influence on the international arena. In general, the Kremlin's memorial legislation only imitates European models aimed at prohibiting the denial of the crimes of Nazism. Instead, its real essence is not to protect the memory of the victims of the Soviet regime, but this regime itself, denying its crimes. In this way, Putin's regime tries to deny its own crimes, including the current genocide of Ukrainians.*

Keywords: *memorial legislation, the Russian Federation, memory law, historical policy, occupation policy, identity, historical memory.*

Костянтин Івангородський

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4052-5253>
 e-mail: iwakos@ukr.net

МЕМОРІАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО РФ ЯК ЗАСІБ ОКУПАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ *

Частина I. Теорія та практика кремлівської історичної політики

Анотація. Мета – аналіз меморіального законодавства РФ як одного з інструментів її окупаційної політики на українських землях. Новизна проблеми зумовлює також необхідність дослідити дотичні сегменти теми – теоретична еволюція поняття «меморіальне законодавство», його правова сутність, типологія, конфліктогенність, зумовленість кремлівською історичною політикою.

Наукова новизна. Поняття «меморіальні закони» з'явилося у Франції другої половини ХХ ст. і фактично означає закони для проголошення та закріплення офіційної версії історії. Це закони, які криміналізують певні твердження про минуле та містять правові норми щодо історичної пам'яті та меморіальних практик. Розвиток меморіального законодавства вимагає класифікації відповідних актів. Феномен законів пам'яті є одним із найбільш суперечливих питань у складних дискусіях про взаємозв'язок історії, пам'яті та права. Фактично меморіальні закони встановлюють норми та правила репрезентації минулого в інтересах теперішнього.

На так званому «пострадянському» просторі меморіальне законодавство закріплює певні інтерпретації минулих подій, спрямовується переважно на отримання політичного результату і як інструмент легітимації влади. Такий процес особливо помітний у путінській Росії. За останнє десятиліття РФ прийнято найбільшу кількість законів та законопроектів про пам'ять. Усі ці нормативно-правові акти встановлюють відповідальність винятково щодо подій Другої світової війни. Найбільш відомим із них є закон 2014 р. (стаття 354.1 Кримінального кодексу РФ), що передбачає кримінальну відповідальність за «реабілітацію нацизму». Саме цей націонал-популістський закон спричинив «війни пам'яті» між РФ, Україною та Польщею й остаточно сформував теперішню історичну політику Кремля.

Висновки. Одним із важливих інструментів окупаційної політики РФ на українських землях є меморіальне законодавство. Зростання кількості авторитарних режимів у Центральній та Східній Європі (Росія, Угорщина, Туреччина) зробили меморіальне законодавство елементом політики націонал-популізму. Складність аналізу законів про пам'ять у РФ зумовлена також тим, що її політичний режим не має навіть мінімального рівня демократії. Тому в цій країні-агресорі меморіальне законодавство слугує винятково завданню легітимації авторитарного режиму та його стабілізації. Водночас закони про пам'ять в РФ спрямовані не на захист історичної пам'яті, а на демонстрацію «значущості» Росії, з метою розширення її впливу на міжнародній арені. Загалом, кремлівське меморіальне законодавство лише імітує європейські зразки, спрямовані на заборону заперечення злочинів нацизму. Натомість його дійсна сутність – захищати не пам'ять жертв радянського режиму, а сам цей режим, заперечуючи його злочини. У такий спосіб путінський режим намагається заперечувати уже власні злочини, зокрема й теперішній геноцид українців.

Ключові слова: меморіальне законодавство, РФ, закон про пам'ять, історична політика, окупаційна політика, ідентичність, історична пам'ять.

Постановка проблеми. Одним із надважливих напрямів протистояння широкомасштабній агресії РФ проти України є виважена гуманітарна (зокрема, інформаційна) політика. Неабиякої актуальності означений чинник набуває в межах потенційно близької деокупації українських земель, загарбаних Росією від 2014 р., та можливої кардинальної політичної трансформації останньої внаслідок військової поразки. За останні роки надзвичайно потужна інформаційна війна країни-агресора проти України також завдала чималої шкоди, адже цинізм ворога не знає меж – тут і брехлива пропаганда, і маніпуляції, і

* Статтю підготовлено в межах держбюджетної теми «Протидія історичній політиці країни-агресора РФ у процесі деокупації українських територій» (номер державної реєстрації 0123U101598).

перекручування фактів. Водночас варто чітко усвідомлювати, що весь цей процес насадження ідеології рашизму відбувається, на думку кремлівського режиму, цілком легітимно, адже основні його засади закріплені у так званому «російському правовому полі».

Одним із виявів подібного підходу є якраз російське меморіальне законодавство, засобом якого на захоплених українських теренах прислужники путінізму прагнуть цілковито викоринити українську ідентичність, а натомість нав'язати власну історичну пам'ять. Більше того чимало європейських аналітиків переконані, що саме успішне протистояння українців росіянам у «меморіальних війнах» початку XXI ст. не в останню чергу підштовхнуло В. Путіна до початку вже неприхованої війни. Завданням українських гуманітаріїв (передусім істориків) за таких умов стає максимально широкий аналіз історичної складової меморіальної політики Кремля, заради окреслення основних механізмів її подолання на деокупованих українських територіях та нарощення коректної дискусійності щодо «подолання важкого минулого», в разі можливого переходу в майбутньому російського суспільства до демократичного ладу.

Аналіз останніх досліджень. Актуальності дослідження окресленої проблематики додає також той факт, що у сучасній українській історіографії вона практично відсутня, окрім побіжних рефлексій у дотичних до цієї теми праць, коли мова йде безпосередньо про специфіку російських законів. Серед останніх праць у цьому сегменті російської гуманітаристики можна виділити праці Н. Копосова, І. Курілли, А. Дорської, А. Дорського, Є. Мелешкіної¹. Не надто багато уваги українські вчені приділяють й характеристиці кремлівської історичної політики на сучасному етапі. Втім відповідні дослідження² засвідчують сталий інтерес до названої тематики.

Мета. Звісно, охопити весь спектр кремлівської історичної політики на сучасному етапі у межах невеликої розвідки нереально, відтак нашою метою є зосередження на аналізі саме меморіального законодавства РФ як одного з її інструментів, зокрема на окупованих українських теренах. Однак і за такого ракурсу можна діагностувати декілька теоретичних нюансів, які помітно розширюють предметне поле дослідження, втім безсумнівно заслуговують на увагу. Адже відносна новизна та неартикульованість окресленої проблеми в гуманітарному дискурсі зумовлюють потребу бодай в контрапунктному режимі розглянути дотичні темі сегменти, як еволюція поняття «меморіальне законодавство», його правова сутність, типологія, конфліктогенність, специфіка в різних країнах, зокрема східноєвропейських, погляди вчених на його теоретичну значимість і сферу праксеології.

Виклад основного матеріалу. Безпосередньо поняття «меморіальні закони» з'явилося у Франції другої половини XX ст. і фактично означає закони для проголошення та закріплення офіційної версії історії³. З іншого боку можна також сказати, що вони радше потрібні окремим політичним силам для заборони та придушення інших (невигідних) версій нарративу. На думку Н. Копосова, такі закони забороняють фальшиву інформацію, а не безпосередню дослідницьку думку⁴. У вузькому сенсі – це закони, які криміналізують

¹ Koposov N. *Memory Laws, Memory Wars: The Politics of the Past in Europe and Russia*. Cambridge University Press, 2018.; Копосов Н. *Память строгого режима: история и политика в России*. Москва: НЛЮ, 2011.; Курилла И. *Битва за прошлое. Как политика меняет историю*. Москва: Альпина Паблишер, 2022.; Дорская А. А., Дорский А. Ю. *Мемориальные законы как инструмент легитимации власти. Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия: Право. 2020. № 1.; Мелешкина Е. Ю. *Мемориальные законы в посткоммунистических странах. Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Актеры, институты, нарративы* / под ред. А. Миллера, Д. Ефременко. СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2020.

² Касьянов Г. В. *Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди*. Київ: Laurus, 2018. 420 с.; Касьянов Г. В. *Украина и соседи: историческая политика. 1987–2018*. Москва: НЛЮ, 2019. 632 с.; Ткаченко В. М., Якуба В. В. *Війни історичної пам'яті: «newer more» чи «если надо – повторим»? (начерки історичної політики Росії)*. Київ: Політія, 2021. 344 с.; Ткаченко В. М. *Наративи історичної пам'яті в політичному транзиті України та Росії*. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. 144 с.; Коч С. В. *Меморіальна політика сусідів України: від стратегії національного суверенітету до «Великих держав»*. *Політикус*. 2018. № 4. С. 46–50; Хардель Р. *Історична політика Російської Федерації як загроза національній безпеці України. Військово-науковий вісник*. Львів, 2021. № 36. С. 321–244. doi: 10.33577/2313-5603.36.2021.231-244; Козьма В. *Історична політика як зброя російської агресії (на прикладі окупованого Криму)*. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління*. 2023. № 4 (64). С. 35–42. doi: 10.32689/2523-4625-2022-4(64)-5.

³ Мелешкина Е. Ю. *Мемориальные законы...* С. 233.

⁴ Koposov N. *Memory Laws, Memory Wars...* P. 300, 302.

певні твердження про минуле, а в широкому – містять будь-які правові норми щодо історичної пам'яті та меморіальних практик⁵.

Вважається, що початком сучасного меморіального законодавства в Європі (тобто, коли з'явилася криміналізація відповідних заборон) були спеціальні нормативні акти, що забороняли заперечувати Голокост (знищення нацистами євреїв під час Другої світової війни), чим таке заперечення прирівнювалося до «злочину ненависті». Перший такий закон був прийнятий у Німеччині в 1985 р., наступного року – в Ізраїлі⁶. На сьогоднішній день уже двадцять вісім європейських держав прийняли спеціальні закони про пам'ять, які криміналізують певні твердження про минуле. Крім того, в Україні, Нідерландах і Туреччині є норми, які знаходяться доволі близько до цієї категорії⁷. Так, в Україні наразі діє два закони, що забороняють заперечення Голодомору (з 2006 р.) та наругу над пам'яттю «борців за незалежність України» (з 2015 р.), але жоден із них не передбачає кримінального покарання за порушення цих заборон. Загалом аналіз меморіального законодавства різних країн Європи змушує окремих дослідників констатувати, наскільки розділеною й асиметричною є пам'ять європейських держав і націй, що робить шанси навіть на часткову згоду між ними дуже обмеженими⁸.

Класичною країною меморіального законодавства втім залишається Франція, де прийняті «закон Гессо» (1990 р.) – кримінальне покарання за заперечення Голокосту; «закон Тобіра» (2001 р.) – оголосив торгівлю злочином проти людяності; закон 2005 р. про французьку «присутність» у колишніх колоніях. З кінця 1990-х рр. можна спостерігати стрімке зростання меморіального законодавства в інших європейських країнах, які у цьому процесі орієнтувалися саме на французьку модель. Саме з прийняттям «закону Гессо» (названий за ім'ям його автора – відомого французького депутата-комуніста) вперше знайшло своє втілення перетворення історичної пам'яті на важливий політичний інструмент, який криміналізує висловлювання про минуле. Вже з другої половини 1990-х рр. почали лунати критичні нотки з вуст відомих європейських істориків (П. Нора, Т. Джатт, Д. Лоуенталь та ін.) відносно того, що історична пам'ять у такий спосіб перетворюється на техніку електоральних маніпуляцій і причину міжнародної напруги⁹.

Розвиток меморіального законодавства вимагав і класифікації відповідних актів. У зарубіжній юридичній науці було запропоновано дві схожі класифікації. Перша – за наслідками порушення: а) «жорстке» законодавство, яке містить вимогу певним чином оцінювати та трактувати історичні події; б) «м'яке» законодавство, що містить декларацію про ставлення до тих чи інших фактів та явищ минулого. Друга – за змістом диспозиції: а) позитивне меморіальне законодавство (наприклад, визнання геноциду вірмен в Османській імперії у роки Першої світової війни); б) негативні меморіальні закони, що встановлюють відповідальність за заперечення певних історичних обставин (наприклад, заперечення Голокосту)¹⁰. Типології меморіальних законів можуть бути різними і за критеріями, покладеними в їхню основу (за суб'єктом – прийняті державою або ухвалені міжнародними організаціями; за характером норм, що закріплюються – декларативні (лише констатують оцінку історичної події); ті, що встановлюють нові права та обов'язки)¹¹.

Деякі дослідники пропонують складнішу типологію меморіальних законів. Наприклад, А. де Батс розрізняє меморіальні закони, що прописують або приписують (*prescribe* або *proscribe*) певні погляди на історичні постаті, дати, символи та події. Прописувачі

⁵ Kopolov N. Memory Laws: Historical Evidence in Support of the «Slippery Slope» Argument. *VerfBlog*. 2018. URL: <https://verfassungsblog.de/memory-laws-historical-evidence-in-support-of-the-slippery-slope-argument>. doi: 10.17176/20180108-150448.

⁶ Курилла І. Битва за прошле. Как политика меняет историю. Москва: Альпина Паблишер, 2022. С. 159.

⁷ Kopolov N. Historians, Memory Laws, and the Politics of the Past. *European Papers*. 2020. Vol. 5, № 1. P. 110.

⁸ Gliszczynska-Grabias A. Memory Laws or Memory Loss? Europe in Search of Its Historical Identity through the National and International Law. *Polish Yearbook of International Law*. 2014. Vol. XXXIV. P. 161

⁹ Копосов Н. Е. Петрополитика, или Историческая память, демократия и популизм. *Koinon*. 2020. Т. 1. № 1–2. С. 154–156.

¹⁰ Дорская А.А., Дорский А.Ю. «Войны памяти» и их правовое измерение: мемориальные законы как явление правовой жизни конца XX – начала XXI века. *Вестник Московского городского педагогического университета. Серия: Юридические науки*. 2019. Вып. 4. С. 21.

¹¹ Дорская А. А., Дорский А. Ю. Мемориальные законы... С. 228.

включають некриміналізовані та декларативні норми, що наказують – норми, що передбачають покарання. Погоджуючись з А. де Батсом у доцільності розрізнення прописуючого і приписуючого характеру меморіальних законів, Е. Хайнце формує складнішу типологію, засновану на відмінності між регулятивними та нерегулятивними нормами, а також субстантивним чи експресивним їх характером. Нерегулятивні меморіальні закони відрізняються декларативним характером та не передбачають покарання. Регулятивні норми, що дозволяють чи забороняють певні дії, пов'язані з пам'яттю про минуле, необов'язково припускають покарання¹². Натомість Р. Кан вважає, що до цих типів можна додати ще один – той, що виключає закони пам'яті. Останнє, зокрема, передбачає визначення національного минулого шляхом виключення тих, хто має потенційно інакший погляд на історію. Тобто держава «виключає» осіб, не надаючи їм шансів прийняти чи відкинути версію, яку захищає меморіальний закон¹³.

Зростання кількості меморіальних законів в останнє десятиліття не могло не привернути увагу багатьох науковців, хоча в європейському дискурсі можна побачити доволі протилежні висновки. Чимало гуманітаріїв нарікають на те, що ці закони істотно тиснуть на професійних істориків. З іншого боку, чимало вчених наголошують на правовій необхідності такого законодавства. Ситуація ускладнилася через те, що з 2000-х рр. головним центром законотворчої діяльності щодо минулого стала Східна Європа, де помітно проявляється криза демократії, зростання націонал-популізму та формування авторитарних режимів (Росія, Туреччина, Угорщина). Відтак на сьогодні помітно поглибилася проблема створення «спільної історичної пам'яті» в межах усього Європейського Союзу, тим більше з перспективою його розширення на Схід. Ескалація воєн пам'яті, зрештою, має змусити Європу переглянути свої принципи мнемополітики, включаючи заборону використання кримінальних санкцій як засобу політики пам'яті. Приміром, польсько-український конфлікт пам'яті є і показовим, і плачевним результатом політичного зловживання історією з обох сторін¹⁴.

Показово, що в популярній класифікації мнемонічних режимів (тобто, домінуючої моделі політики пам'яті, в якій провідне місце посідають меморіальні закони) М. Бернхарда і Я. Кубіка¹⁵ з-поміж усіх європейських держав відсутня саме РФ. Адже, на думку останніх, вона не відповідає вимогам «мінімального рівня демократії»¹⁶. Звідси виникають і додаткові труднощі відносно аналізу та категоризації російського меморіального законодавства. Поряд із цим, необхідно зважати також на ту обставину, що меморіальне законодавство як явище має не лише суперечливу юридичну природу на концептуальному рівні, але й досі не виробило чітких правових механізмів стосовно регулювання питань як історичної науки, так і історичної пам'яті. Для фахівців у галузі права (зокрема, й російського¹⁷) навіть самé визначення поняття «меморіальні закони» становить суттєву теоретичну проблему.

Деякі російські правознавці навіть переконані¹⁸, що найбільш виважене трактування цьому поняттю надав український історик Г. Касьянов – «нормативно-правові акти, що регулюють форми та способи використання і репрезентації у публічному просторі пам'ятних подій минулого, та виступають частиною конструювання національного нарративу пам'яті»¹⁹. Прийняття та реалізація таких законів є насамперед важливим

¹² Мелешкина Е. Ю. Мемориальные законы... С. 234.

¹³ Kahn R. Free Speech, Official History and Nationalist Politics: Toward a Typology of Objections to Memory Laws. *Florida Journal of International Law*. 2018. Vol. 31, Iss. 1. P. 43–45.

¹⁴ Cherviatsova A. Memory Wars: The Polish-Ukrainian Battle about History. *MELA (Memory Laws in European and Comparative Perspective)*. 2021. URL: <https://melaproject.org/blog/340>.

¹⁵ Bernhard M., Kubik J. Introduction. *Twenty years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration* / ed. by M. Bernhard, J. Kubik. Oxford University Press, 2014. P. 4–17.

¹⁶ Малинова О. Ю. Режим памяти как инструмент анализа: проблемы концептуализации. *Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Акторы, институты, нарративы* / под ред. А. Миллера, Д. Ефременко. Санкт-Петербург: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2020. С. 37.

¹⁷ Дорская А., Пашенцев Д. Официальная политика памяти: сравнительный анализ законодательства и судебной практики современных государств. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*. 2021. Т. 17, № 6. С. 5–15.

¹⁸ Дорская А. А., Дорский А. Ю. Мемориальные законы как инструмент... С. 224.

¹⁹ Касьянов Г. В. Историческая политика и «мемориальные» законы в Украине: начало XXI в. *Историческая экспертиза*. 2016. № 2. С. 28.

символічним актом у баченні певної політичної групи при владі. Зі свого боку, тандем Дорських пропонує власне трактування меморіальних законів як таких, що «регулюють суспільні відносини, які складаються в процесі збереження чи подолання пам'яті про конкретні історичні події, формують позитивне чи негативне ставлення до них та містять диспозитивні чи імперативні норми щодо можливості трактування фактів та явищ минулого»²⁰. Натомість білоруська дослідниця О. Матусевич стверджує, що, говорячи «меморіальне законодавство», мають на увазі нормативно-правові акти, спрямовані на криміналізацію створення ревізійністських національних наративів або заперечення історичних подій²¹.

Постає також проблема окремої дисциплінарності «меморіального права», зважаючи на доволі широкий зміст її об'єкта. Водночас, на чому слушно наголошує Е. Хайнце, на практиці дисципліна права та історичної пам'яті неминуче фокусується на травматичних подіях, що спостерігається практично в кожній публікації на цю тему. У сучасному праві термін «травматичний» передбачає зв'язок із міжнародно визнаними порушеннями прав людини. Відтак ставлення будь-якого уряду до права та історичної пам'яті стає вирішальним орієнтиром його ставлення до прав людини та легітимності правового режиму, яким він керує²². Однак як юридично охарактеризувати публічний дискурс про пам'ять – як «право» чи як «благо»? Наскільки далеко в історію ми повинні зануритися, – справедливо запитує А. Гліщинська, – щоб виконати завдання виправлення минулої несправедливості, запропоноване прихильниками таких законів²³? Все це лише підсилює доказ складної та суперечливої природи більшості законів пам'яті. Це ж свідчить і про відсутність чіткості в їхніх положеннях, довільний характер правової кваліфікації певних діянь і дилему щодо часового проміжку, який має охопити законодавство про пам'ять.

Полідисциплінарність останнього зумовлює й інші ризики та небезпеки як практичного, так і теоретичного застосування. Насамперед варто відзначити апіорну юридичну сумнівність правового регулювання сфери наукових історичних досліджень, а також впровадження кримінальної відповідальності за публічні висловлювання чи інтерпретацію минулого без обмеження прав і свобод. Нормативність правового регулювання передбачає спрямованість правового впливу на види суспільних відносин, а не на індивідуальні форми їхнього виявлення, на формалізовані відносини, які піддаються державно-правовому контролю. Чи мають закони, що закріплюють одну з можливих точок зору на історію нормативність? Судячи з існуючої правозастосовної практики меморіальних законів – не мають. Образ минулого та процес його створення не можна віднести до сфери правового регулювання, якщо не виходити з того, що їхня роль у суспільстві кардинально змінилася²⁴. Чи можуть закони пам'яті допомогти європейцям впоратися зі своїм минулим і зберегти свою історичну пам'ять та ідентичність? Здається, – вважає А. Гліщинська-Грабіас, – на це запитання можна відповісти ствердно лише щодо обмеженого набору таких законів²⁵. Зрештою, поки що серед і американських, і європейських юристів немає єдиної думки щодо легітимності й ефективності меморіальних законів²⁶.

Феномен законів пам'яті є одним із найбільш суперечливих питань у складних дискусіях про взаємозв'язок історії, пам'яті та права. Прийняття законів про пам'ять, які приховують або переглядають найбільш делікатні, часто болючі сторінки історії, може бути вираженням суспільних очікувань щодо юридичної підтримки позитивного самосприйняття нації та юридичного забезпечення основи національної гордості. І все ж, у світлі конкуруючих наративів про минуле всередині та між націями, ефективність

²⁰ Дорская А. А., Дорский А. Ю. Мемориальные законы как инструмент... С. 225.

²¹ Матусевич О. А. Мемориальное законодательство: генезис и противоречия. *Труды БГТУ*. Минск, 2014. № 5. С. 116.

²² Heinze E. Law and Historical Memory: Theorising the Discipline. *MELA (Memory Laws in European and Comparative Perspective)*. 2020. URL: <https://melaproject.org/blog/252>.

²³ Gliszczynska A. Law and Memory. *VerfBlog*. 2018. URL: <https://verfassungsblog.de/law-and-memory>. doi: 10.17176/20180104-103227.

²⁴ Матусевич О. А. Мемориальное законодательство... С. 118.

²⁵ Gliszczynska-Grabias A. Memory Laws or Memory Loss... P. 184.

²⁶ Копосов Н. Память в законе. *Русский журнал*. 2014. URL: <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Pamyat-v-zakone>.

таких гарантій є ілюзорною та навіть небезпечною²⁷. Західні дослідники все частіше наголошують на тому, що суперечності навколо меморіальних законодавств тісно пов'язані з відродженням націоналізму, який сьогодні охоплює й більшу частину західного світу. Водночас наднаціональні інституції все частіше розглядаються як такі, що нав'язують деконтекстуалізовані історичні нарративи державам, чії лідери та народи рішуче відкидають їх, а це веде до зростання популістських рухів, які наголошують на конкуруючих інтерпретаціях минулого²⁸. Фактично меморіальні закони встановлюють норми та правила репрезентації минулого в інтересах теперішнього²⁹, а держави втручаються в історичну пам'ять з безлічі мотивів³⁰.

На так званому «пострадянському» просторі меморіальне законодавство, закріплюючи певні інтерпретації минулих подій, спрямовується переважно на отримання політичного результату й як інструмент легітимації влади. Паралельно воно відображає сутність «геополітичного» протистояння між сусідніми країнами, де законодавчо закріплені взаємовиключні інтерпретації історичних подій (РФ, Україна, Польща, Ізраїль). Практики «монополізації» суспільного дискурсу за посередництва меморіального законодавства, на думку С. Коч, стало зокрема формою руйнування тут ліберальної демократії, яка виявилася несумісною із націоналізацією³¹. Безсумнівно, найхарактерніше подібний процес простежується в Росії, де закони про пам'ять слугують винятково завданню легітимації авторитарного режиму та його стабілізації. Адже в РФ їхнє запровадження спрямоване не на вирішення безпекових питань, а на «демонстрацію значущості Росії, з метою розширення її впливу на міжнародній арені, а також є засобом додаткової легітимації режиму В. Путіна»³². Саме тому місцеві дослідники в основному сприймають їх як «закони, що забороняють неправильну (!) інтерпретацію минулого»³³. Натомість деякі правознавці, аналізуючи правову базу притягнення до відповідальності за «фальсифікацію історії», взагалі відверто дивуються потребі правового регулювання оцінок історичних подій. Для них цілком очевидно, що надмірне правове регулювання у цьому питанні може стати прикладом невиправданої «юридифікації» чи «правовим забрудненням». Звідси цілком резонним є їхній заклик не використовувати право як інструмент соціального програмування, тим більше контролю та боротьби з інакодумством³⁴.

Категорично проти запровадження меморіального законодавства в РФ вже досить тривалий час виступає й історик Н. Копосов. Міркування останнього базуються на прецеденті 2005 р. (справа Петре-Гренуйо), коли чимало французьких істориків (П. Нора, Р. Ремон та ін.) заявили, що історія не може бути предметом законодавства та об'єдналася в асоціацію «За свободу історії», котра виступала проти будь-якої криміналізації минулого та перетворення пам'яті на об'єкт політичних маніпуляцій³⁵. Стосовно батьківщини Н. Копосов зауважив, що тут відсутня стала демократія, слабка суспільна думка, відсутні професійні асоціації істориків, далеко не незалежна судова система. З урахуванням цих реалій, на думку вченого 2011 р., взагалі варто було утриматися від прийняття меморіальних законів. Автор більше як десятиліття тому вірно вловив «вітер змін», які назрівали у цій сфері російської «гуманітаристики», закликаючи парламентарів не приймати меморіальний закон. Оскільки його прийняття, – наголошував історик, – «стане кроком на шляху перетворення історії радянського суспільства з більш-менш об'єктивного знання, котрим

²⁷ Gliszczyńska-Grabias A. Memory Laws or Memory Loss... P. 186.

²⁸ Soroka G., Krawatzek F. Nationalism, Democracy, and memory laws. *Journal of Democracy*. Washington, 2019. Vol. 30, no. 2. P. 170.

²⁹ Касьянов Г. В. Историческая политика... С. 48.

³⁰ Heinze E. Should governments butt out of history? *MELA (Memory Laws in European and Comparative Perspective)*. 2022. URL: <https://melaproject.org/blog/540>.

³¹ Коч С. В. Меморіальна політика сусідів України: від стратегії національного суверенітету до «Великих держав». *Політикус*. 2018. № 4. С. 48–49.

³² Мелешкина Е. Ю. Мемориальные законы... С. 244

³³ Орлова И. Б. Историческое знание как предмет социологического анализа (феноменологический аспект). *Социологические исследования*. 2017. № 9. С. 74.

³⁴ Галимова Л., Никонова Л. Правоприменительная практика в области защиты исторической памяти. *Гуманитарные науки в XXI веке*. 2021. № 17. – С. 18–19.

³⁵ Хапаева Д. Свобода истории – это свобода всех. *Русский журнал*. 2008. URL: <http://www.russ.ru/pole/Svoboda-istorii-eto-svoboda-vsesh>.

вона з великими труднощами стала за останні десятиліття, на прислужницю ідеології, якою вона була впродовж радянського періоду»³⁶.

Навпаки, історики, які підтримують закони про пам'ять, наполягають на тому, що такі закони не обмежують їхньої свободи, оскільки вони лише забороняють навмисно неправдиві й образливі заяви. Крім того, вони наголошують, що меморіальне законодавство використовується дуже нечасто. Навіть у путінській Росії, як підмітив Н. Копосов, «сталінський» закон 2014 р. використовувався лише кілька разів і не проти професійних істориків³⁷. Іншими словами, є мало доказів того, що закони про пам'ять насправді обмежують свободу історичних досліджень, хоча їх прийняття поставило її під загрозу. Прихильники меморіального законодавства наполягають також на тому, що подібні «м'які» інструменти загалом неефективні або що людина ніколи добровільно не виносить уроків з помилок минулого. Закони пам'яті натомість, якщо їх використовувати пропорційно, можуть ефективно протистояти політичному невігластву, історичному ревізійному, расизму, антисемітизму та ксенофобії³⁸. Кримінальні ж положення важливі для того, щоб таке законодавство було більш ефективним. Це може, зокрема, покращити політичні дебати у світі «постправди», де технологічний прогрес загрожує спотворенню сприйняття пересічними людьми подій.

Отже, юридичне регулювання історичного дискурсу містить значні ризики. Варто чітко усвідомлювати, що навіть найкращі закони можуть виявитися поганими на практиці. Існує, зокрема, серйозний ризик того, що чимало меморіальних законів, попри явну спрямованість на боротьбу з історичним ревізійним, можуть стати політизованим інструментом, який використовують держави для применшення своєї історичної провини. Законодавці, які виступають проти демократичного принципу необмеженого, плюралістичного дискурсу, відчують спокусу нав'язати єдину, офіційну, беззаперечну версію минулого. Це загроза основним свободам, включаючи свободу вираження поглядів і свободу інформації, а також право на наукові дослідження³⁹. Саме тому історики мають залишатися особливо пильними щодо меморіального законодавства. Адже декретування однієї офіційної версії історії завжди залишає простір для зловживань і може призвести до значних обмежень свободи слова⁴⁰.

Далеко не всі фахівці характеризують меморіальні закони настільки песимістично. Приміром, американський професор права Р. Кан зауважує окремі невідповідності, за які їх критикують: скільки свободи слова вони реально обмежують, якими при цьому є засоби звинувачення, наскільки суворим є покарання? Загалом аргумент «свободи слова» є надто грубим критерієм, щоб робити тонкі політичні відмінності між різними законами пам'яті. Саме тому, як стверджує вчений, фахівці ніколи не погодяться щодо того, які закони пам'яті є універсальними, а які – партикулярними, а відтак – які з них є «поганими», а які «хорошими», – так само, як в оцінках щодо націоналізмів. Можливо, закони пам'яті (принаймні каральні) не завжди погані – деякі просто гірші за інші. З іншого боку, чи справедливо називати націоналізм або закони пам'яті «поганими»? Навіть якби можна було це зробити, то як щодо можливості орієнтації: чи є проєкт відмежування «закону Гейссо» від українських законів про декомунізацію просто ще одним способом надати привілей «просунутому» Заходу над «примітивним» Сходом? Одним із позитивних моментів нашого часу, – зауважує Р. Кан, – є те, що в епоху Ле Пен і Трампа «поганим» націоналізм більше не можна перекласти на «Схід», а ксенофобський популізм, як бачимо, досі живий і здоровий у Сполучених Штатах, Нідерландах, Данії, Польщі та Угорщині⁴¹.

Проте куди більше популізму (зокрема й ксенофобського) містить меморіальне законодавство країни-агресора РФ, хоча тамтешні правники свідомо вказують владі на

³⁶ Копосов Н. Память строгого режима... С. 64–65, 265, 266.

³⁷ Korosov N. Historians, Memory Laws... P. 109.

³⁸ Baranowska G., Wójcik A. In defence of Europe's memory laws. *Eurozine*. 2017. URL: <https://www.eurozine.com/in-defence-of-europes-memory-laws>.

³⁹ Baranowska G., Wójcik A. In defence of Europe's memory laws. *Free Speech Debate*. 2017, November 1. URL: <https://freespeechdebate.com/discuss/in-defence-of-europes-memory-laws>.

⁴⁰ Wójcik A. Memory Laws and Security. How memory laws interact with various understanding of «security». *Respublica*. 2017. URL: <https://publica.pl/teksty/wojck-memory-laws-and-security-62685.html>.

⁴¹ Kahn R. Free Speech, Official History... P. 41, 47–48.

очевидну безперспективність подібної політики: «Створення образу ворога здатне мобілізувати сили народу на певний короткий період, але є глухим кутом з погляду довготривалої перспективи»⁴². Такий шлях російській гуманітарії помилково вважають «нормальним», як і помилковим є їхнє переконання, буцімто розвиток історичної політики в РФ рухається у загальносвітовому руслі, за допомогою правових інструментів, «як в усіх». Насправді – це чергова російська цинічна маніпуляція, за якою до того ж простежується потужний націоналістично-популістський запал. Давно вже не секрет, що в Росії відбувається лише імітація демократії, покликана створити ілюзію «цивілізованості», попри те, що саме західну модель суспільного розвитку тут вважають неприйнятною та ворожою. Останні десятиліття тут панує диктатура, вибори завжди фальсифікуються, свобода слова давно перетворилася на фікцію (після 24 лютого 2022 р. утиски ЗМІ взагалі стали тотальними). У вигляді такого ж фарсу функціонують й «незалежні» гілки влади, зокрема й законодавча, котра після нетривалої спроби побути саме такою (в 1991–1993 рр., поки Б. Єльцин не наказав розстріляти парламент з танків), перетворилася на слухняний інструмент із виконання волі Кремля.

З огляду на такі умови, вести мову про притомність, зокрема й російського меморіального законодавства (причому і в частині трактування минулого, і в частині суто правозастосування), не доводиться. Зовні воно, начебто, й наслідує європейську традицію, спрямовану на заборону заперечення злочинів нацизму/фашизму. Проте основна його мета інша – захищати не пам'ять жертв, а пам'ять радянської держави, тобто того режиму, котрий здійснював масовий терор стосовно власного населення та народів окупованих ним країн. Погоджуємося з Н. Копосовим, що «ще робить російський меморіальний закон вповні унікальним явищем у сучасному меморіальному законодавстві»⁴³ всієї Європі. На відміну від Західної Європи, уже перший російський закон про пам'ять став продуктом якраз націонал-популізму. Саме у травні 2014 р., у розпал початку збройної агресії РФ проти України, російська влада криміналізувала «поширення завідомо неправдивої інформації про діяльність СРСР під час Другої світової війни»⁴⁴.

У такий спосіб кремлівський режим упродовж останнього десятиліття не лише створює та забезпечує правову основу для «охорони» історії, але й активно нав'язує офіційний наратив, одночасно придушуючи альтернативні погляди. Для цього використовується потужна машина пропаганди, система освіти, цілком підконтрольні ЗМІ. На думку експертів Міжнародної федерації з прав людини (далі – FIDH), відповідні зусилля російського уряду (щодо законодавчого закріплення офіційного історичного наративу) досягли кульмінації у серії поправок 2020 р. до Конституції РФ (детальніше мова про них буде йти в другій частині). Наступного року група сенаторів заявила, що російська історія має стати головною зброєю (!) в «ментальній війні» або «війні пам'яті» проти Заходу, а В. Медінський закликав затвердити офіційну державну історичну політику⁴⁵. Водночас «путінське» меморіальне законодавство цілковито заперечує відповідальність російської (=радянської) держави (за іронією, РФ у згаданих змінах до Конституції 2020 р. проголосила себе правонаступником СРСР) за злочини радянської доби, які вже були частково визнані у 1990-х рр.

Загалом РФ є країною, де за останні роки прийнята найбільша кількість законів та законопроектів про пам'ять. Й усі ці 7 (сім!) нормативно-правових актів встановлюють відповідальність винятково щодо інтерпретацій подій Другої світової війни⁴⁶. Найбільш відомим з них є стаття 354.1 Кримінального кодексу РФ (далі – ККРФ), що передбачає кримінальну відповідальність за «реабілітацію нацизму» (детальніше про неї теж дещо нижче, зокрема й про назву, яка тільки вводить в оману). Цей націонал-популістський закон і спричинив посилення «війн пам'яті» між РФ, Україною та Польщею й остаточно сформував теперішню історичну політику Кремля, яку варто бодай коротко охарактеризувати для кращого розуміння специфіки російського меморіального законодавства.

⁴² Дорская А., Пашенцев Д. Официальная политика памяти... С. 12.

⁴³ Копосов Н. Мемориальный закон и историческая политика в современной России. *Ab imperio*. 2010. № 2. С. 267.

⁴⁴ Korosov N. Historians, Memory Laws... P. 115.

⁴⁵ Россия: преступления против истории: доклад Международной федерации за права человека (FIDH). 2021. С. 51.

⁴⁶ Korosov N. Memory Laws, Memory Wars... P. 253.

Російські правознавці змушені констатувати, що спеціальних юридичних студіювань офіційної політики пам'яті РФ досі існує вкрай небагато. Одним із ключових векторів дослідження травм, пов'язаних з історичною пам'яттю, вони вважають можливості права у попередженні перегляду підсумків Другої світової війни та рішень Нюрнберзького трибуналу⁴⁷. Натомість, з погляду історика, ситуація у сфері російської історичної політики виглядає куди драматичніше – коротко її можна назвати «меморіальний хаос». Відсутність суспільного консенсусу у цій царині яскраво простежується на рівні основних елементів комеморації – пам'ятників, топонімії та календаря. Тисячі «леніних» і десятки «сталіних» співіснують з царями, імператорами, православними діячами, «советські» вулиці перетинаються з «успенськіми», а святкування Пасхи уживається з 1 травня (навіть, коли перша припадає на цей день). З моменту розпаду СРСР цей химерний меморіальний ландшафт ніхто не зміг привести до єдності, а його становище «демонструє відсутність одноманітного підходу до минулого країни й, відповідно, неможливість уживання подій минулого як однаково зрозумілого всім росіянам “мовного коду”»⁴⁸.

У справі впровадження історичної політики Росія, як завжди, помітно запізнилася (до речі, один із редакторів цієї монографії «впевнено стверджує», що на сьогодні це найширша за охопленням і найбільш різноманітна за змістом книга про політику пам'яті в Росії, яка дає уявлення про значні тенденції останніх років)⁴⁹. Інші ж гуманітарії із сумом зауважують, що «проблематика історичної пам'яті багато в чому залишається неохопленою науковими дослідженнями й абсолютно пасивно в цьому аспекті виглядають історичні науки»⁵⁰. Зі свого боку, деякі історіографи констатують, що після лютого 2022 р. «дослідницький простір memory studies в Росії вже не може залишатися колишнім», але при цьому «навіть чи в найближчому майбутньому можливе й вироблення суспільного консенсусу щодо оцінки радянського минулого – історія ХХ ст. видається надто сильно пов'язаною з поточними політичними процесами, і аргументи від історії будуть використовуватися для легітимації протилежних ідеологічних програм»⁵¹.

У більшості колишніх радянських республік, які стали незалежними державами, в останні десятиліття природно та закономірно формувалися власні національні історичні наративи. Однак у Росії від початку на порядку денному не стояло створення нації, а ослаблення держави деякий час сприймалося інтелігенцією у парадигмі боротьби зі спадщиною комунізму. Протягом десятиліття в країні не існувало версії національної історії, яку можна було б назвати «домінуючою», що є очевидною ознакою кризи ідентичності російського населення. До кінця 1990-х рр. з'явилося усвідомлення того, що «російської нації» не існує. Втім В. Путін, прийшовши до влади з чітким уявленням про важливість національної історії, почав будувати «російську ідентичність» із утвердження імперських прапора та герба, й одночасно підновленого радянського гімну. Головним способом затвердження нової офіційної інтерпретації історії був контроль над змістом шкільних підручників, телевізійних програм і меморіального простору. Незабаром стало зрозуміло, що у центрі історичного наративу знову утвердилася «Велика Вітчизняна війна» (далі – ВВВ)⁵².

Історична політика в РФ, звісно, є відображенням розвитку самої історичної науки, сутність якої в останні десятиліття мало змінилася. Фактично вона досі залишається калькою німецької «школи Ранке», з її вихвалюванням першорядної ролі «єдиної потужної держави», котра протистоїть численним ворогам, і має «особливий шлях» (Sonderweg), бо її населенню, буцімто, притаманні набагато вищі духовні цінності, що й робить державу

⁴⁷ Дорская А., Пашенцев Д. Официальная политика памяти... С. 7.

⁴⁸ Курилла И. История как язык политики. *Новое Прошлое*. 2021. № 1. С. 112.

⁴⁹ Миллер А. И. Введение. Большие перемены. Что нового в политике памяти и в ее изучении? *Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Актеры, институты, нарративы* / под ред. А. Миллера, Д. Ефременко. СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2020. С. 16.

⁵⁰ Ивашевский С. Реализация мемориального законодательства в российском образовании. *Вестник Нижегородского института управления*. 2022. № 1. С. 37.

⁵¹ Фокин А., Козлов Д. Витязь на распутье: российские исследования памяти на рубеже 2010–2020-х годов. *Laboratorium: журнал социальных исследований*. 2023. № 1. С. 83, 93.

⁵² Курилла И. Политическое «использование истории» в современной России. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения*. 2012. № 1. С. 156–157.

«великою». Як відомо, саме на цій теорії сформувався невдовзі німецький націоналізм, що у середині ХХ ст. виявив себе у формі нацизму. Так само й у Росії історики від ХІХ ст. обґрунтовують винятково особливу роль держави та особливу духовність «народу», що на наших очах по суті втілюється в ідеології «рашизму».

Спроба демократизації Росії впродовж 1990-х рр. певною мірою навіть «нормалізувала» історичну політику. Було частково засуджено тоталітарний сталінський режим і масові репресії, але серйозного опрацювання минулого так і не відбулося. Відтак у масі населення залишилася саме радянська свідомість, на основі якої розпочалося відродження й радянської історичної міфології. Паралельно у цей період піднеслася й націоналістична версія нарративу, пов'язана з популярними ідеями «слов'яно-православної цивілізації», котрі активно просували Л. Гумільов, А. Дугін, А. Панарін, І. Фроянов та ін. Проте й тут радянський лад зображувався як втілення «ісконно» російських засад «народності» та «державності», тим більше Б. Єльцин постійно наголошував на історичній спадковості РФ і СРСР⁵³.

Від середини 2000-х рр. почала формуватися нова, путінська історична політика, в основі якої лежить міф про «велику державу» як спадкоємицю російської та радянської імперій. У такий спосіб розпочалася реанімація імперського мислення, формування неоімперських амбіцій В. Путіна та свідоме псування відносин із Заходом і особливо «ближнім зарубіжжям». Путінський режим шукав опору в національній традиції, але імітуючи демократію, не міг однозначно глорифікувати сталінський терор і комуністичне месіанство. Саме тому Кремлю знадобився «міф про війну», що дозволяв сконструювати трагічне, але славне минуле. На думку Н. Копосова, «міф про війну став справжнім міфом походження пострадянської Росії»⁵⁴.

Відтоді російська влада всіляко намагається примусити істориків писати винятково «державницький» нарратив, але опір фахівців змушує залучати до цього процесу сумнівних осіб, які позиціонуються «керівниками історії». Найодіознішою фігурою в такому контексті є В. Мединський, який є автором останнього на цей момент шкільного підручника з новітньої історії⁵⁵. Не так давно цей недоісторик⁵⁶ взагалі прямо закликав підтримувати не історичні пошуки, а міфи, оскільки, на його думку, люди живуть і оперують тільки в просторі міфів⁵⁷. Першою ж ластівкою створення офіційної візії історії стала група А. Філіппова й А. Данілова, котра мала в 2006 р. написати якщо не єдиний, то домінуючий підручник історії. На продовження цьому в 2009 р. президент Д. Медведєв видав указ про створення сумнозвісної «Комісії з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії», до якої увійшли переважно чиновники, а отже, вона від початку не могла стати експертною щодо політики пам'яті⁵⁸.

Нові акценти путінської історичної політики виявилися не лише в боротьбі за єдиний офіційно схвалений підручник історії, але й у реформуванні державних свят, й у створенні відповідного «меморіального законодавства» з туманно визначеною небезпекою «реабілітації нацизму». Після хвилі протестів російської опозиції в 2011–2012 рр. і особливо через анексію Криму історична політика В. Путіна істотно змінилася. Відтепер радянське «збирання земель» і протистояння зовнішньому світу стали найближчими історичними паралелями, що якнайкраще пояснюють нову «російську ідентичність», а логіка політичної ситуації та старання пропаганди ведуть РФ все далі шляхом символічного занурення в Радянський Союз зразка 1930-х рр.⁵⁹. Саме після весни 2014 р. у Росії почалися звільнення з роботи за

⁵³ Копосов Н. Память строгого режима... С. 129-133.

⁵⁴ Копосов Н. Память строгого режима... С. 162-163.

⁵⁵ Підручник ненависті. Чому Мединський може навчити російських школярів. *Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки*. 5.09.2023. URL: <https://spravdi.gov.ua/pidruchnyk-nenavysti-chomu-medynskiy-mozhe-navchyty-rosijskyh-shkolyariv>.

⁵⁶ Почему Владимир Мединский – не историк. *Meduza*. 2016, 4 октября. URL: <https://meduza.io/feature/2016/10/04/pochemu-vladimir-medinskiy-ne-istorik>.

⁵⁷ Памятники культурного наследия – стратегический приоритет России. *Известия*. 2016, 22 ноября. URL: <https://iz.ru/news/646402>.

⁵⁸ Миллер А. Политика памяти в России. Роль негосударственных агентов. *Історія, пам'ять, політика*: зб. ст. / упоряд. Г. Касьянов, О. Гайдай. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2016. С. 221–222.

⁵⁹ Курилла И. От князя Владимира к Сталину. Как Путин потерял власть над символами. *PONARS Eurasia*. 2015. URL: <https://www.ponarseurasia.org/7802>.

висловлювання, було легітимовано дискурс про «п'яту колону» та «націонал-зрадників», прийнято закон, що криміналізує висловлювання про минуле. Шанс на розвиток взаємоввічливого діалогу про політику пам'яті, що окреслився до 2013 р., було втрачено⁶⁰.

Агресивна історична політика Кремля відтоді вибудовується винятково навколо «міфу про війну». У цих межах конструюються наративи про «єдність» держави та народу, про необхідність сильної влади, армії, спецслужб, про «миролюбність» зовнішньої політики. Водночас він нав'язує колишню логіку: «хто проти Радянського Союзу – той за фашизм», а отже, відроджує переконання, що начебто вся Східна та Центральна Європа – зона російського впливу. Прикриваючись теперішньою імітованою демократією та союзницькими відносинами із країнами Заходу під час Другої світової війни, цей міф «нормалізує» сталінізм і породжує агресивні антизахідні почуття⁶¹ (буцімто, сьогодні Захід зрадив росіян через заздрощі до «їхньої» перемоги над фашизмом). Цей міф став тією «мовою зомбування», котру розуміла більшість російського населення, залишаючись в ілюзорному світі радянської свідомості. Самі ж росіяни впевнені, що саме «міф перемоги», з-поміж усіх решти меморіальних дат у державному календарі, «є найпотужнішим елементом громадянської релігії Росії»⁶². Зрештою, антизахідна риторика й імперські амбіції кремлівського режиму стали головною причиною спочатку війн пам'яті в Європі, а тепер – і повномасштабної злочинної агресії проти України.

Міф «про війну» є ключовим для розуміння режиму Путіна, оскільки він започаткував ідеологічний консенсус між владою та суспільством. Фактично цей сталінський міф, який прославляє Велику Перемогу над фашизмом як визначну подію світової історії, був реанімований як фундаментальний міф пострадянського російського суспільства. Згідно з ним, росіяни самотужки врятували цивілізацію від глобального зла фашизму та забезпечили мир у всьому світі під керівництвом Сталіна. Радянський Союз і росіяни представлені тут як месіанський народ, який пожертвував собою заради щастя людства, а тому будь-які злочини (!), вчинені в ім'я цієї глобальної перемоги, вважаються виправданими. Причина ж успіху цього міфу, що зробив його наріжним каменем націоналістичного режиму Путіна та неоконсервативної пропагандистської машини РФ, на думку Д. Хапаєвої, полягає в тому, що він резонував із небажанням пострадянського суспільства мати справу зі своїм злочинним сталінським і радянським минулим. Міфу про ВВВ судилося стати місцем пам'яті (*haut lieu de memoire*) ресталінізації під проводом КДБ у путінській Росії. Цей міф створив порядок денний для націоналізму Путіна та російської політики пам'яті, зосередивши її на «війні пам'яті» з Україною через Голодомор, з Польщею через Катинь і з країнами Балтії від середини 2000-х рр. Війни пам'яті запропонували путінізму новий дискурс, який підкреслював месіанську роль російського народу, яку вітала та вітає досі більшість населення⁶³.

Риторика цього міфу стала особливо популярною з 2014 р., від початку збройної агресії РФ проти України, а Кремль застосував найсильнішу з мов пропаганди, активно використовуючи різноманітні «історичні» описи задля мобілізації населення на підтримку своїх злочинних рішень. Чимало з тих ідей набули згодом власну логіку та групи підтримки, котрі стало досить важко контролювати засобами пропаганди, а тому цей сленг досі формує деформоване сприйняття росіянами війни з Україною. Проте саме путінська пропаганда випустила лінгвістичного «джина», коли українське політичне керівництво почали називати «нацистами», а військових – «карателями», за зразком 1941–1943 рр. щодо німецьких військ, які протистояли партизанам. Натомість проросійські злочинні формування почали називати «ополченцями», ототожнюючи їх із захисниками Москви 1941 р. Як зауважив І. Курілла, у цьому контексті Кремль явно перестарався, а настільки безглузда інструменталізація історії почала руйнувати саму пам'ять про війну як єдиний об'єднаний

⁶⁰ Миллер А. Политика памяти в России... С. 240.

⁶¹ Копосов Н. Память строгого режима... С. 165.

⁶² Егоров В. А. Мемориальные даты как элемент гражданской религии: секулярное и конфессиональное измерения. *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина*. 2019. № 1. С. 205.

⁶³ Khapaeva D. Triumphant memory of the perpetrators: Putin's politics of re-Stalinization. *Communist and Post-Communist Studies*. University of California (Oakland), 2016. Vol. 49, no. 1. P. 65.

для росіян фактор⁶⁴. Одночасно «приватизація» путінським режимом «Перемоги», її переформулювання як «перемоги над Європою» у працях деяких активістів російської історичної політики фактично відроджує у дзеркальному відображенні нацистський міф про «цивілізаторську місію» Німеччини, яка нібито несла завойованим народам Східної Європи «європейські цінності», що цілковито чужі росіянам⁶⁵. Неприйнятними є й будь-які європейські версії історії, про які не бажають чути навіть російські вчені-гуманітарії, наполягаючи лише на власному баченні⁶⁶.

Не бажає кремлівський режим чути й альтернативні наративи власних «неросійських» народів. Якщо на початку 1990-х рр. концепція історичної освіти РФ ще передбачала її поділ на федеральний і національно-регіональний компоненти, то вже з 2000-х рр. залишився лише перший – суто «москвоцентричний наратив», до того ж у формі єдиного підручника. Путінський режим від початку «був далекий від думки про необхідність плюралізації історичної пам'яті, натомість будь-яке відхилення від свого історичного канону розглядав у категоріях загрози національній безпеці»⁶⁷. Аналізуючи агресивну історичну політику Кремля, стає зрозумілим, чому меморіальне законодавство РФ спрямоване майже винятково на добу Другої світової війни та покликане захищати передусім злочини сталінського режиму.

Висновки. Головною метою окупаційної політики РФ на українських землях від 2014 р. є цілковите знищення української національної ідентичності та насадження російської історичної пам'яті. Успішне протистояння України кремлівським наративам у «меморіальних війнах» останніх десятиліть привели до початку широкомасштабної агресії РФ проти неї в лютому 2022 р. Одним із важливих інструментів окупаційної політики РФ на українських землях є меморіальне законодавство. Теоретичний аналіз цього явища засвідчує його суперечливу правову природу та неузгодженість із нормальною історичною наукою. Для фахівців у галузі права навіть визначення поняття «меморіальні закони» досі становить суттєву теоретичну проблему.

Зростання кількості авторитарних режимів у Центральній та Східній Європі (Росія, Угорщина, Туреччина) зробили меморіальне законодавство елементом політики націонал-популізму. Складність аналізу законів про пам'ять у РФ зумовлена також тим, що її політичний режим не має навіть мінімального рівня демократії. Тому в цій країні-агресорі меморіальне законодавство слугує винятково завданню легітимації авторитарного режиму та його стабілізації. Водночас закони про пам'ять в РФ спрямовані не на захист історичної пам'яті, а на демонстрацію «значущості» Росії, з метою розширення її впливу на міжнародній арені. Загалом кремлівське меморіальне законодавство лише імітує європейські зразки, спрямовані на заборону заперечення злочинів нацизму. Натомість його дійсна сутність – захищати не пам'ять жертв радянського режиму, а сам цей режим, заперечуючи його злочини. У такий спосіб путінський режим намагається заперечувати уже власні злочини, зокрема й теперішній геноцид українців*.

References

1. Meleshkina, E. (2020) Memoryalnye zakony v postkommunistycheskykh stranakh. *Polytyka pamiaty v sovremennoi Rossii y stranakh Vostochnoi Evropy. Aktory, ynstytuty, narratyvy* / pod red. A. Myllera, D. Efremenko [Memorial laws in post-communist countries. *The politics of memory in modern Russia and the countries of Eastern Europe. Actors, institutions, narratives* / ed. A. Miller, D. Efremenko]. Sankt-Peterburg: Yzd-vo Evropeiskoho unyversyteta v Sankt-Peterburge [in Russian]

⁶⁴ Курилла И. Возвращение Сталина. Как понятие обострение исторической политики в России. *PONARS Eurasia*. 2016. URL: <https://www.ponarseurasia.org/8472>.

⁶⁵ Курилла И. Битва за прошлое... С. 148–149.

⁶⁶ Ефременко Д. В. Наднациональная идентичность и политика памяти в Европейском союзе: импликация для России и постсоветского пространства. *Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Актеры, институты, нарративы* / под ред. А. Миллера, Д. Ефременко. СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2020. С. 72.

⁶⁷ Летняков Д. Э. Историческая память российского общества: к построению агонистической модели. *Мир России*. 2023. № 1. С. 117–118.

* Завершення статті в наступному номері.

2. Koposov, N. (2018) *Memory Laws, Memory Wars: The Politics of the Past in Europe and Russia*. Cambridge University Press.
3. Koposov, N. (2018) *Memory Laws: Historical Evidence in Support of the «Slippery Slope» Argument*. *VerfBlog*. Retrieved from: <https://verfassungsblog.de/memory-laws-historical-evidence-in-support-of-the-slippery-slope-argument>. doi: 10.17176/20180108-150448.
4. Kurilla, I. (2022) *Bitva za proshloe. Kak politika menyaet istoriyu* [The battle for the past. How politics changes history]. Moskva: Alpina Publisher [in Russian]
5. Koposov, N. (2020) *Historians, Memory Laws, and the Politics of the Past*. *European Papers*. Vol. 5, № 1.
6. Gliszczyńska-Grabias, A. (2014) *Memory Laws or Memory Loss? Europe in Search of Its Historical Identity through the National and International Law*. *Polish Yearbook of International Law*. Vol. XXXIV.
7. Koposov, N. (2020) *Retropolitika, ili Istoricheskaya pamyat, demokratiya i populizm* [Retropolitics, or Historical memory, democracy and populism. *Koinon*]. *Koinon*. T. 1. № 1–2 [in Russian]
8. Dorskaya, A. A., Dorskij, A. Yu. (2019) «Vojny pamyati» i ih pravovoe izmerenie: memorialnye zakony kak yavlenie pravovoj zhizni konca HH – nachala XXI veka [“Memory wars” and their legal dimension: memorial laws as a phenomenon of legal life at the end of the 20th – beginning of the 21st centuries. *Bulletin of the Moscow City Pedagogical University. Series: Legal Sciences*]. *Vestnik Moskovskogo gorodskogo pedagogicheskogo universiteta. Seriya: Yuridicheskie nauki*. Vyp. 4 [in Russian]
9. Dorskaya, A. A., Dorskij, A. Yu. (2020) *Memorialnye zakony kak instrument legitimacii vlasti* [Memorial laws as a tool for legitimizing power. *Bulletin of St. Petersburg University. Series: Law*]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Seriya: Pravo*. № 1 [in Russian]
10. Kahn, R. (2018) *Free Speech, Official History and Nationalist Politics: Toward a Typology of Objections to Memory Laws*. *Florida Journal of International Law*. Vol. 31, Iss. 1.
11. Cherviatsova, A. (2021) *Memory Wars: The Polish-Ukrainian Battle about History*. *MELA (Memory Laws in European and Comparative Perspective)*. Retrieved from: <https://melaproject.org/blog/340>.
12. Bernhard, M., Kubik, J. (2014) *Introduction*. *Twenty years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration* / ed. by M. Bernhard, J. Kubik. Oxford University Press.
13. Malinova, O. (2020) *Rezhim pamyati kak instrument analiza: problemy konceptualizacii* [Memory mode as a tool of analysis: problems of conceptualization. *The politics of memory in modern Russia and the countries of Eastern Europe. Actors, institutions, narratives* / ed. A. Miller, D. Efremenko]. *Politika pamyati v sovremennoj Rossii i stranah Vostochnoj Evropy. Aktory, instituty, narrativy* / pod red. A. Millera, D. Efremenko. Sankt-Peterburg: Izd-vo Evropejskogo universiteta v Sankt-Peterburge [in Russian]
14. Dorskaya, A., Pashencev, D. (2021) *Oficialnaya politika pamyati: sravnitelnyj analiz zakonodatelstva i sudebnoj praktiki sovremennyh gosudarstv* [Official memory policy: comparative analysis of legislation and judicial practice of modern states. *Journal of Foreign Legislation and Comparative Law*]. *Zhurnal zarubezhnogo zakonodatelstva i sravnitel'nogo pravovedeniya*. T. 17, № 6 [in Russian]
15. Kasyanov, G. (2016) *Istoricheskaya politika i «memorialnye» zakony v Ukraine: nachalo XXI v.* [Historical politics and “memorial” laws in Ukraine: the beginning of the 21st century. *Historical expertise*]. *Istoricheskaya ekspertiza*. № 2 [in Russian]
16. Matushevich, O. (2014) *Memorialnoe zakonodatelstvo: genezis i protivorechiya* [Memorial legislation: genesis and contradictions. *Proceedings of BSTU*]. *Trudy BGTU*. Minsk. № 5 [in Russian]
17. Heinze, E. (2020) *Law and Historical Memory: Theorising the Discipline*. *MELA (Memory Laws in European and Comparative Perspective)*. Retrieved from: <https://melaproject.org/blog/252>.
18. Gliszczyńska, A. (2018) *Law and Memory*. *VerfBlog*. Retrieved from: <https://verfassungsblog.de/law-and-memory>. doi: 10.17176/20180104-103227.
19. Koposov, N. (2014) *Pamyat v zakone* [Memory is in law. *Russian magazine*]. *Russkij zhurnal*. Retrieved from: <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Pamyat-v-zakone> [in Russian]
20. Soroka, G., Krawatzek, F. (2019) *Nationalism, Democracy, and memory laws*. *Journal of Democracy*. Washington. Vol. 30, no. 2.
21. Heinze, E. (2022) *Should governments butt out of history?* *MELA (Memory Laws in European and Comparative Perspective)*. Retrieved from: <https://melaproject.org/blog/540>.
22. Koch, S. (2018) *Memorialna polityka susidiv Ukrainy: vid stratehii natsionalnoho suverenitetu do «Velykykh derzhav»* [The memorial policy of Ukraine’s neighbors: from the strategy of national sovereignty to the «Great States». *Politicus*]. *Politykus*. № 4 [in Ukrainian]
23. Orlova, I. (2017) *Istoricheskoe znanie kak predmet sociologicheskogo analiza (fenomenologicheskij aspekt)* [Historical knowledge as a subject of sociological analysis (phenomenological aspect). *Sociological research*]. *Sociologicheskie issledovaniya*. 2017. № 9 [in Russian]
24. Galimova, L., Nikonova, L. (2021) *Pravoprimeritel'naya praktika v oblasti zashity istoricheskoy pamyati* [Law enforcement practice in the field of protection of historical memory. *Humanities in the 21st century*]. *Gumanitarnye nauki v XXI veke*. № 17 [in Russian]

25. Напаева, D. (2008) Svoboda istorii – eto svoboda vseh [Freedom of history is freedom for everyone. *Russian magazine*]. *Russkij zhurnal*. Retrieved from: <http://www.russ.ru/pole/Svoboda-istorii-eto-svoboda-vseh> [in Russian]
26. Kuposov, N. (2011) Pamyat strogogo rezhima: istoriya i politika v Rossii [High Security Memory: History and Politics in Russia]. Moskva: NLO [in Russian]
27. Baranowska, G., Wójcik, A. (2017) In defence of Europe's memory laws. *Eurozine*. Retrieved from: <https://www.eurozine.com/in-defence-of-europes-memory-laws>.
28. Wójcik, A. (2017) Memory Laws and Security. How memory laws interact with various understanding of «security». *Respublica*. Retrieved from: <https://publica.pl/teksty/wojcik-memory-laws-and-security-62685.html>.
29. Kuposov, N. (2010) Memorialnyj zakon i istoricheskaya politika v sovremennoj Rossii [Memorial law and historical policy in modern Russia. *Ab imperio*]. *Ab imperio*. № 2 [in Russian]
30. (2021) Rossiya: prestupleniya protiv istorii: доклад Mezhdunarodnoj federacii za prava cheloveka [Russia: crimes against history: report of the International Federation for Human Rights] [in Russian]
31. Kurilla, I. (2021) Istoriya kak yazyk politiki [History as the language of politics. *New Past*]. *Novoe Proshloe*. № 1 [in Russian]
32. Miller, A. (2020) Vvedenie. Bolshie peremeny. Chto novogo v politike pamyati i v ee izuchenii? [Introduction. Big changes. What's new in the politics of memory and its study? *The politics of memory in modern Russia and the countries of Eastern Europe. Actors, institutions, narratives* / ed. A. Miller, D. Efremenko]. *Politika pamyati v sovremennoj Rossii i stranah Vostochnoj Evropy. Aktory, instituty, narrativy* / pod red. A. Millera, D. Efremenko. Sankt-Peterburg: Izd-vo Evropejskogo universiteta v Sankt-Peterburge [in Russian]
33. Ivashevskij, S. (2022) Realizaciya memorialnogo zakonodatelstva v rossijskom obrazovanii [Implementation of memorial legislation in Russian education. *Bulletin of the Nizhny Novgorod Institute of Management*]. *Vestnik Nizhegorodskogo instituta upravleniya*. № 1 [in Russian]
34. Fokin, A., Kozlov, D. (2023) Vityaz na raspute: rossijskie issledovaniya pamyati na rubezhe 2010–2020-h godov [Knight at the crossroads: Russian memory research at the turn of the 2010–2020s. *Laboratorium: Journal of Social Research*]. *Laboratorium: zhurnal socialnyh issledovanij*. № 1 [in Russian]
35. Kurilla, I. (2012) Politicheskoe «ispolzovanie istorii» v sovremennoj Rossii [The political “use of history” in modern Russia. *Bulletin of Volgograd State University. Episode 4: History. Regional studies. International relationships*]. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 4: Istoriya. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniya*. № 1 [in Russian]
36. Miller, A. (2016) Politika pamyati v Rossii. Rol negosudarstvennyh agentov [The politics of memory in Russia. The role of non-state agents. *History, memory, politics* / ord. by G. Kasyanov, O. Gaidaj]. *Istoriya, pam'yat, politika* / uporyad. G. Kasyanov, O. Gajdaj. Kyiv: Institut istoriyi Ukrayini NANU [in Russian]
37. Kurilla, I. (2015) Ot knyazya Vladimira k Stalinu. Kak Putin poteryal vlast nad simbolami [From Prince Vladimir to Stalin. How Putin lost power over symbols. *PONARS Eurasia*]. *PONARS Eurasia*. Retrieved from: <https://www.ponarseurasia.org/7802> [in Russian]
38. Egorov, V. (2019) Memorialnye daty kak element grazhdanskoj religii: sekulyarnoe i konfessionalnoe izmereniya [Memorial dates as an element of civil religion: secular and confessional dimensions. *Bulletin of A. S. Pushkin Leningrad State University*]. *Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. S. Pushkina*. № 1 [in Russian]
39. Khapaeva, D. (2016) Triumphant memory of the perpetrators: Putin's politics of re-Stalinization. *Communist and Post-Communist Studies*. University of California (Oakland). Vol. 49, no. 1.
40. Kurilla, I. (2016) Vozvrashenie Stalina. Kak ponyat obostrenie istoricheskoy politiki v Rossii [Return of Stalin. How to understand the aggravation of historical politics in Russia. *PONARS Eurasia*]. *PONARS Eurasia*. Retrieved from: <https://www.ponarseurasia.org/8472> [in Russian]
41. Efremenko D., (2020) Nadnacionalnaya identichnost i politika pamyati v Evropejskom soyuze: implikacii dlya Rossii i postsovet'skogo prostranstva [Supranational identity and the politics of memory in the European Union: implications for Russia and the post-Soviet space. *The politics of memory in modern Russia and the countries of Eastern Europe. Actors, institutions, narratives* / ed. A. Miller, D. Efremenko]. *Politika pamyati v sovremennoj Rossii i stranah Vostochnoj Evropy. Aktory, instituty, narrativy* / pod red. A. Millera, D. Efremenko. Sankt-Peterburg: Izd-vo Evropejskogo universiteta v Sankt-Peterburge [in Russian]
42. Letnyakov D., (2023) Istoriicheskaya pamyat rossijskogo obshestva: k postroeniyu agonisticheskoy modeli [Historical memory of Russian society: towards the construction of an agonistic model. *World of Russia*]. *Mir Rossii*. № 1 [in Russian]

Надійшла до редакції / Received: 07.06.2023
Схвалено до друку / Accepted: 12.06.2023

УДК 378.4(477.411):[069:929:004]:355.01053.18(470+571:477)
DOI: 10.31651/2076-5908-2023-1-93-99

Tetiana Vasylyk

*PhD (History), Leading Journalist of the Communications Center,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0873-9067>
e-mail: vasylyktet@ukr.net*

THE VIRTUAL MEMORIAL TO THE PEOPLE OF SHEVCHENKO UNIVERSITY FALLEN OF WAR «HEROES DO NOT DIE...» IN THE FORMATION OF HISTORICAL MEMORY

Abstract. *The purpose of our research is to consider the role of the Virtual memorial to the people of Shevchenko University fallen in war «HEROES DO NOT DIE...» in the preservation and transmission of historical memory.*

The scientific novelty. *The role of materials of the Virtual memorial to the people of Shevchenko University fallen in war «HEROES DO NOT DIE...» in the preservation and transmission of historical memory for the first time are considered. The research includes additions to the list of names of students, teachers, employees, and graduates of KNU who died heroically or innocently in Russia's war against Ukraine. The research methodology is based on a set of general scientific principles of historicism, systematicity, objectivity and methods of source analysis.*

Conclusions. *The materials of the Virtual Memorial were analyzed. It was established that the Virtual Memorial has 38 names of the people of Shevchenko University who died in the war for the independence of Ukraine, starting in 2014, and showed civic patriotism, courage and sacrifice. Collective historical memory is formed precisely on these ideas. Preserving the memory of tragic events should serve humanity as a kind of safeguard to prevent their repetition in the future. This emphasizes the relevance of the article. The online project Virtual memorial to the people of Shevchenko University fallen of war «HEROES DO NOT DIE...» has important significance for the preservation of the historical memory of Ukrainians. This research can be used for further study of the recent history of Ukraine and to preserve the memory of the tragic events that befell the Ukrainian people – the Occupation of Crimea (February 22 – March 18, 2014), the War in the East of Ukraine (2014–2022), the full-scale invasion of Russia into Ukraine (February 24, 2022).*

Key words: *historical memory, Virtual memorial, Heroes, russia's war against Ukraine.*

Тетяна Василик

*кандидат історичних наук, провідна журналістка Центру комунікацій
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0873-9067>
e-mail: vasylyktet@ukr.net*

ВІРТУАЛЬНИЙ МЕМОРІАЛ ПАМ'ЯТІ ПОЛЕГЛИХ ШЕВЧЕНКІВЦІВ «ГЕРОЇ НЕ ВМИРАЮТЬ...» У ФОРМУВАННІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Анотація. *Мета статті – на підставі вивчення матеріалів Віртуального меморіалу пам'яті полеглих шевченківців «Герої не вмирають...» розглянути його роль у збереженні й передачі історичної пам'яті.*

Наукова новизна публікації полягає у розгляді онлайн-проєкту Київського національного університету імені Тараса Шевченка Віртуальний меморіал пам'яті полеглих шевченківців «Герої не вмирають...» як важливої складової у формуванні історичної пам'яті та введенні до наукового обігу доповненого поіменного списку студентів, викладачів, співробітників і випускників КНУ, які героїчно або невинно загинули у війні росії проти України. **Методологія дослідження** базується на сукупності загальнонаукових принципів історизму, системності, об'єктивності та методів джерельного аналізу.

Висновки. *Проаналізовано матеріали Віртуального меморіалу пам'яті полеглих шевченківців «Герої не вмирають...». Зазначено, що станом на 14 березня 2023 р. Віртуальний меморіал нараховував 38 імен. Опубліковані історії Героїв-шевченківців, які віддали життя, виборюючи право бути господарем на власній землі, розкривають злочини рф проти українців, висвітлюють*

їхню боротьбу з агресором та є невід'ємною складовою історичної пам'яті про національний спротив. Адже криваві трагічні події, які відбуваються через війну росії проти України, не можуть бути ані проігнорованими, ані забутими. Збереження пам'яті про них має служити людству своєрідним запобіжником, щоб унеможливити їх повторення у майбутньому.

Ключові слова: історична пам'ять, Віртуальний меморіал, Герої, війна росії проти України.

Постановка проблеми. Історична пам'ять є одним із головних елементів формування української національної ідентичності, що сприяє консолідації народу, зокрема й у протистоянні негативним впливам. Ю. Зерній підкреслює, що «зафіксована у формах знань, культурних стереотипів, символів, міфів, історична пам'ять є унікальною сукупністю уявлень національної спільноти про своє минуле»¹. Збереження та передача історичної пам'яті відіграють ключову роль у національній самосвідомості кожного покоління окремого етносу². Своєю увагою до історичної пам'яті про трагічні події, ми запобігаємо їхньому повторенню у майбутньому. Із початком повномасштабного вторгнення росії в Україну, що відбулося 24 лютого 2022 р., перед українцями постало ще одне, дуже болюче й важке питання – збереження пам'яті про героїчно чи невинно загиблих у війні з агресором.

Історія України початку XXI ст. нерозривно поєднана з історією викладачів, студентів, співробітників, випускників Київського національного університету імені Тараса Шевченка, які під час Революції Гідності (2013–2014 рр.), окупації Криму (22 лютого – 18 березня 2014 рр.), війни на сході України (2014–2022 рр.), повномасштабного вторгнення росії в Україну (24 лютого 2022 р.) виборювали та продовжують виборювати нашу свободу, захищали та захищають сьогодні державні кордони. Родина шевченкового університету, як і вся країна, несе непоправні втрати у війні за незалежність України та вважає своїм обов'язком зберегти пам'ять про членів університетської спільноти, які загинули, проявивши громадянський патріотизм, мужність і жертвовність. У час цифровізації суспільства трансформується й процес збереження історичної пам'яті. Переходячи в інформаційний вимір, функцію збереження пам'яті минулого виконують, зокрема, й віртуальні меморіали. З огляду на це, у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка започаткували Віртуальний меморіал пам'яті полеглих шевченківців «Герої не вмирають...». Отже, заявлена у статті тема є актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблеми історичної пам'яті як феномену збереження й передачі інформації про минулі події розпочалися ще у XIX ст. «Для української гуманітарної науки проблема історичної пам'яті стала особливо актуальною після здобуття Україною незалежності й виникнення потреби осмислення історичної (і суспільної загалом) свідомості у процесі формування національної ідентичності»³. Вивченню теоретичних і практичних питань історичної пам'яті присвятили свої праці В. Гриневич, Я. Грицак, Н. Довганик, Ю. Зерній, Я. Калакура, А. Киридон, І. Патриляк, В. Якуба.

Про історичну пам'ять як основу формування національної свідомості йдеться у дослідженні В. Масенко⁴. Архіви як установи пам'яті розглянула І. Матяш⁵. Про ключову роль національних архівних інформаційних ресурсів у збереженні історичної пам'яті писала М. Палієнко⁶. Досвід зарубіжних країн у створенні меморіальних онлайн-проектів, присвячених Другій світовій війні, вивчала М. Бессонова⁷. Проте віртуальні меморіали є відносно новим явищем, тож їхня діяльність лише починає цікавити вітчизняних дослідників.

Мета дослідження – розглянути роль Віртуального меморіалу пам'яті полеглих шевченківців «Герої не вмирають...» у збереженні й передачі історичної пам'яті.

¹ Зерній Ю. Історична пам'ять як об'єкт державної політики. *Стратегічні пріоритети*. 2007. № 1 (2). С. 71–76.

² Двуреченська О. Місце історичної пам'яті у розвитку України як суб'єкта сучасних міжнародних відносин. *Грані*. 2014. № 1 (105). С. 59–63.

³ Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2006–2007. № 15. С. 855–862.

⁴ Масенко В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 49–62.

⁵ Матяш І. Б. Архіви як установи пам'яті. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 8. С. 61–69.

⁶ Палієнко М. Українські архіви, війна та збереження національної ідентичності. *Архіви України*. 2022. № 1 (330). С. 12–38.

Виклад основного матеріалу. Віртуальний меморіал пам'яті полеглих шевченківців «Герої не вмирають...» – це історія про вихованців та працівників Університету, які загинули у війні росії проти України, виборюючи право на незалежність і територіальну цілісність нашої країни, починаючи з 2014 р. За словами ректора КНУ імені Тараса Шевченка Володимира Бугрова, «Університет ніколи нікому не корився, завжди був на вістрі національно-визвольної боротьби. [...] Гасло «Герої не вмирають» справедливе доти, доки ми шануємо Героїв і їхній внесок власним життям за наше право жити й працювати у вільній Україні, бачити сонце й небо, дихати вільним повітрям!»⁸

Слід зазначити, що Віртуальний меморіал створено відповідно до ухвали Вченої ради Університету від 27 червня 2022 р., щоб задокументувати, зберегти факти героїчної самовідданої боротьби представників спільноти Шевченкового університету. Ухвалою також передбачено формування експозиції за матеріалами Віртуального меморіалу у Музеї історії Університету задля вшанування героїзму студентів, працівників та випускників Університету, які виборювали свободу і незалежність України⁹.

Задум, історію створення, концепцію і матеріали Віртуального меморіалу пам'яті полеглих шевченківців «Герої не вмирають...» вперше введено до наукового простору та розглянуто як один із видів джерел історичної пам'яті авторкою – Тетяною Василик на шпальтах науково-практичного журналу «Архіви України». Зокрема зазначається, що в основу концепції Віртуального меморіалу покладено «визначальний задум збереження спадкоємності поколінь і представлення безперервності ланцюга історичних процесів, тісно пов'язаних з історією Університету, представники якого під час найскладніших етапів становлення української нації завжди захищали свою державу. Майбутні покоління будуть наслідувати приклади Героїв війни росії проти України так само, як ми виховувалися на історіях крутян, героїзмі учасників Другої світової війни, жертвності та патріотизмі українців. Історія університету – це частина історії України. Зібрані матеріали Віртуального меморіалу стануть невід'ємною складовою історичної пам'яті про національний спротив Героїв-шевченківців та їхній внесок у боротьбу за незалежність та територіальну цілісність нашої держави»¹⁰.

У листопаді 2022 р. Віртуальний меморіал налічував 26 загиблих Героїв-шевченківців. Наші останні підрахунки свідчать, що станом на 14 березня 2023 року перелік зріс до 38 імен. Вважаємо, що інформація про них стане вагомим джерелом для подальшого вивчення подій війни росії проти України, тому доцільно ввести імена всіх Героїв, представлених у Віртуальному меморіалі до наукового обігу:

Дмитро Голіцин – випускник ННІ права 2004 року, 29 серпня 2014 року помер у лікарні від поранень, отриманих у боях за Іловайськ.

Антон Цедік – випускник історичного факультету, молодший сержант резерву, доброволець 2-го батальйону спеціального призначення НГУ «Донбас»; загинув під час виходу колони з оточення «зеленим коридором» під Іловайськом 29 серпня 2014 року.

Святослав Горбенко – студент-японіст ННІ філології, боєць Добровольчого українського корпусу «Правий сектор», Герой України; загинув 3 жовтня 2014 року під час оборони Донецького аеропорту.

Тарас Козлишин – випускник ННІ міжнародних відносин, один з польових командирів Добровольчого батальйону ОУН; загинув у бою під Києвом 26 лютого 2022 року.

Андрій Задорожний – курсант ВІКНУ, молодший лейтенант (посмертно); загинув 26 лютого 2022 року під час виконання службових обов'язків.

⁷Бессонова М. Меморіальні он-лайн проекти, присвячені Другій світовій війні: досвід зарубіжних країн. *Історико-політичні студії: зб. наук. пр.* Київ: КНЕУ, 2015. № 2. С. 6.

⁸Центр комунікацій. Світло полеглих Героїв. *Київський університет*. 2022. № 9 (2323). С. 3.

⁹Ухвала Вченої ради Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Завдання КНУ імені Тараса Шевченка на 2022/2023 н.р. у світлі виконання Стратегічного плану розвитку Університету на період 2018–2025 рр.» від 27 червня 2022 року / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. URL : <https://www.univ.kiev.ua/news/1227>.

¹⁰Василик Т. Віртуальний меморіал пам'яті полеглих шевченківців «ГЕРОЇ НЕ ВМИРАЮТЬ...»: історія створення, концепція та інформаційне наповнення. *Архіви України*. 2022. № 4 (333). С. 217–237. URL : <https://au.archives.gov.ua/index.php/au/article/view/174/137>.

Олег Турянський – курсант ВІКНУ, молодший лейтенант (помертньо); загинув 26 лютого 2022 року під час виконання службових обов'язків.

Ян Шевченко – курсант ВІКНУ, молодший лейтенант (помертньо); загинув 26 лютого 2022 року під час виконання службових обов'язків.

Андрій Гальчус – начальник Лінгвістичного науково-дослідного управління НДЦ Військового інституту, один із засновників системи військової термінології у ЗСУ та автор перших військових термінологічних стандартів; загинув 2 березня 2022 року.

Юлія Здановська – відома українська математикиня, випускниця механіко-математичного факультету, волонтерка; загинула 3 березня 2022 року під час ракетного обстрілу Харківської обласної адміністрації.

Микита Перебийніс – студент другого курсу факультету інформаційних технологій; загинув 6 березня 2022 року в Ірпені на Київщині.

Оксана Гайдар – журналістка, блогерка «Руда Пані», випускниця ННІ журналістики; загинула під Броварами на Київщині 11 (12) березня 2022 року.

Олександр Бойченко – випускник ННІ міжнародних відносин; загинув під час оборони Чернігова 13 березня 2022 року.

Тарас Коваль – кіборг Донецького аеропорту, військовослужбовець 95 аеромобільної бригади, студент-юрист ННІ права; загинув під час оборони Києва 29 березня 2022 року.

Дмитро Євдокимов – студент історичного факультету; загинув під Ізюмом на Харківщині 29 березня 2022 року.

Дмитро Губарєв – випускник філософського факультету; загинув на заводі «Азовсталь» (Маріуполь) у квітні 2022 року.

Андрій Кравченко – учасник наукової групи ННІ високих технологій, розробник нового вітчизняного кровоспинного засобу; загинув при обороні Києва 3 квітня 2022 року.

Станіслав Ковшар – випускник факультету соціології 2019 року, солдат, військовослужбовець НГУ, ОЗСП «Азов», парамедик; загинув у боях у Маріуполі 15 квітня 2022 року.

Максим Мединський – журналіст, випускник ННІ журналістики; загинув під Ізюмом на Харківщині 29 квітня 2022 року.

Денис Антіпов – перекладач, викладач корейської мови ННІ філології; лейтенант аеророзвідки 95-ої окремої десантно-штурмової бригади, загинув під Ізюмом на Харківщині 11 травня 2022 року.

Іван Тіньков – випускник ННІ міжнародних відносин; загинув при обороні Донеччини 6 червня 2022 року.

Олексій Чубашев – військовий журналіст, воїн, автор програми «Рекрут UA», колишній керівник «Армії FM» та Військового телебачення України, випускник Військового інституту; загинув 10 червня 2022 року.

Іван Кондрашов – офіцер-психолог артилерійського дивізіону окремої механізованої бригади, випускник Військового інституту; загинув 20 червня 2022 року внаслідок артилерійського обстрілу смт Дружківка, Донецької області.

Астамур Гумба – випускник філософського факультету; боєць 130 батальйону територіальної оборони міста Києва, загинув у червні 2022 року під Харковом.

Микола Мога – випускник Військового інституту; загинув під час виконання бойового завдання 16 серпня 2022 року.

Ярослав Майборода – студент хімічного факультету, боєць військового полку «Азов»; загинув на Сході України 23 серпня 2022 року.

Денис Поліщук – студент третього курсу факультету психології; загинув на Херсонському напрямку 28 серпня 2022 року.

Василь Довбня – випускник історичного факультету, військовослужбовець 17-го батальйону 57-ої окремої мотопіхотної бригади ЗСУ; загинув 31 серпня 2022 року на Херсонщині.

Любомир Бордун – депутат Коломийської міської ради двох скликань, начальник управління освіти, викладач Підготовчого відділення для громадян України у 2008 – 2011 рр.; загинув у бою за Україну у вересні 2022 року.

Богдан Харитонов – офіцер, військовий психолог, випускник Військового інституту; загинув під Харковом 29 вересня 2022 року.

Віталій Лутченко – кандидат біологічних наук, співробітник Інституту мікробіології і вірусології імені Д. К. Заболотного НАН України, випускник ННЦ «Інститут біології та медицини»; загинув при виконанні бойового завдання у вересні 2022 року.

Олександр Гошилик – командир взводу управління мінометної батареї механізованого батальйону, сержант, випускник Українського фізико-математичного ліцею, вихованець фізичного факультету, героїчно загинув 7 жовтня 2022 року під Одрадівкою Донецької області.

Олександр Дзюркевич – випускник історичного факультету 2002 року, командир механізованого взводу, старший лейтенант; загинув під час штурмових дій та артилерійського обстрілу в районі н.п. Кліщіївка Донецької області 29 жовтня 2022 року.

Ігор Гойванюк – випускник факультету кібернетики КНУ імені Тараса Шевченка 2009 року, солдат 78 батальйону 102-ої окремої бригади ТрО імені полковника Дмитра Вітовського; загинув 7 грудня 2022 року внаслідок ворожого мінометного обстрілу на північній околиці Дорожнянки Гуляйпільської МТГ.

Єгор Лебеденко – випускник Військового інституту 2022 року; лейтенант, офіцер-психолог протитанкового артилерійського дивізіону; загинув 11 грудня 2022 року.

Євгеній Кулинич – випускник механіко-математичного факультету 1993 року; загинув у районі села Діброва Кременської МТГ Северодонецького району Луганської області 16 грудня 2022 року.

Олег Рибальченко – випускник історичного факультету 2015 року; боєць «УВО» 23-го окремого батальйону спецпризначення імені Б. Хмельницького; загинув у боях за Бахмут 22 грудня 2022 року.

Олег Лебедєв – випускник ННІ права 1998 року; головний сержант 204 окремого батальйону територіальної оборони м. Києва 241 бригади територіальної оборони міста Києва; загинув у бою під Бахмутом 23 грудня 2022 року.

Олексій Бездольний – випускник ННІ права 2018 року, офіцер; загинув 5 січня 2023 року під Бахмутом¹¹.

Відповідно до наявної інформації у Центрі комунікацій КНУ імені Тараса Шевченка, дані ще про п'ятьох представників родини Шевченкового університету уточнюються для внесення їхніх імен до Віртуального меморіалу¹². Зазначимо, що на стартовій сторінці офіційного сайту Університету можна ознайомитися з матеріалами Віртуального меморіалу про полеглих, а також подати уточнення чи заявку на збирання такої інформації.

У результаті науково-пошукової роботи про 20 Героїв уже опубліковано розширені матеріали, проілюстровані фотографіями, що включають аналіз архівних даних (фондів Архіву КНУ імені Тараса Шевченка та фондів Музею історії Університету), засобів масової інформації, соціальних мереж, усних розповідей та містять гіперпосилання на публікації чи відео попередніх інтерв'ю, що давали Герої за свого життя. Зокрема, авторкою даного дослідження зібрано і впорядковано матеріали про 20 героїчно загиблих представників спільноти КНУ імені Тараса Шевченка.

Зібраний матеріал дозволив опрідметнити меморіал і започаткувати експозицію в Музеї історії Університету, відкриття якої відбулося 21 листопада 2022 р. – у День Гідності та Свободи. Таким чином, фонди Музею було поповнено цінними експонатами. В експозиції з'явилися унікальні предмети, що свідчать про російську збройну агресію проти України. Серед них особисті речі полеглих Героїв-шевченківців.

Експозицією за матеріалами Віртуального меморіалу пам'яті полеглих шевченківців активно цікавляться відвідувачі Музею та представники засобів масової інформації. Зокрема, у січні 2023 р. агенція Або – Агенція медійного росту, що в рамках проєкту «Меморіал героїв», працює над створенням документального фільму про лейтенанта ЗСУ Дениса Антіпова, викладача корейської мови кафедри мов і літератур Далекого Сходу та

¹¹ Герої не вмирають... Віртуальний меморіал пам'яті полеглих шевченківців / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. URL : <https://knu.ua/ua/virtual-memorial>.

¹² Папка «Меморіал» // Внутрішній архів Центру комунікацій КНУ імені Тараса Шевченка.

Південно-Східної Азії ННІ філології, використала у зйомках фотографії, особисті речі Героя, які для експозиції передали його батьки¹³.

Родичі та близькі загиблих героїв вдячні за увічнення пам'яті рідних їм людей. Оксана Василевич, сестра вихованця фізичного факультету, загиблого командира взводу управління мінометної батареї механізованого батальйону, сержанта Олександра Гошилика, написала: «Дякуємо за Вашу працю, за збереження історії і пам'яті про наших Героїв»¹⁴. Валерій Губарєв, батько випускника філософського факультету, бійця полку «АЗОВ» Дмитра Губарєва, так прокоментував допис координаторки проєкту Т. Василик у мережі фейсбук про відкриття експозиції за матеріалами Віртуального меморіалу: «Добра справа! Дякую! Знайшов на ваших фото фото свого сина, Дмитра Губарєва»¹⁵.

За матеріалами Віртуального меморіалу пам'яті полеглих шевченківців Центр комунікацій КНУ імені Тараса Шевченка надав інформацію для проєкту «Особиста Гідність. Безпека життя. Громадянська позиція», в рамках якого буде створено Книгу пам'яті «Ціною життя». Його реалізацію розпочав Департамент молоді та спорту виконавчого органу Київської міської ради (Київської державної адміністрації)¹⁶.

Висновки. Таким чином, маємо всі підстави стверджувати, що Віртуальний меморіал пам'яті полеглих шевченківців «ГЕРОЇ НЕ ВМИРАЮТЬ...» ілюструє героїзм студентів, співробітників, випускників Шевченкового університету в умовах війни росії проти України. Доволі часто історична пам'ять має персоніфікований характер, коли через оцінку діяльності окремої особистості формуються уявлення про перебіг подій. Вказаний проєкт вирізняється об'єктивністю, інформативним та виховним потенціалом для формування світогляду сучасного покоління українців і зберігає для майбутніх поколінь інформацію про історію народу, його дії, вчинки й звершення.

Отже, Віртуальний меморіал пам'яті полеглих шевченківців відіграє важливу роль у формуванні й збереженні пам'яті про події війни росії проти України. Його матеріали засвідчують злочини РФ проти українців, розкривають їхню боротьбу з агресором та не дадуть наступним поколінням забути криваву історію нашого народу початку XXI століття. Такі знання допомагають усвідомленню свого боргу перед минулими й прийдешніми поколіннями і формують національно-патріотичну свідомість.

References

1. Zerniy, Y. (2007). Istorychna pam'yat№ yak obeyekt derzhavnoyi polityky. [Historical memory as an object of state policy]. *Stratychichni priorytety* [Strategic priorities], 1(2), 71–76 [in Ukrainian].
2. Dvurechenska, O. (2014). Mistse istorychnoyi pameyati u rozvytku Ukrayiny yak subeyekta suchasnykh mizhnarodnykh vidnosyn. [The place of historical memory in the development of Ukraine as a subject of modern international relations]. *Hrani* [Grani], 1 (105), 59–63 [in Ukrainian].
3. Zashkilnyak, L. (2006–2007). Istorychna pameyat№ ta istoriohrafyia yak doslidnyts№ke pole dlya intelektual№noyi istoriyi. [Historical memory and historiography as a research field for intellectual history]. *Ukrayina: kul№turna spadshchyna, natsional№na svidomist№, derzhavnist№* [Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood], 15, 855–862 [in Ukrainian].
4. Masnenko, V. (2002). Istorychna pam'yat№ yak osnova formuvannya natsional№noyi svidomosti. [Historical memory as a basis for the formation of national consciousness]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian historical journal], 5, 49–62 [in Ukrainian].
5. Matiash, I. (2013). Arkhivy yak ustanovy pameyati. [Archives as institutions of memory]. *Natsionalna ta istorychna pamiat* [National and historical memory], 8, 61–69 [in Ukrainian].
6. Paliienko, M. (2022). Ukrayins№ki arkhivy, viyna ta zberezheniya natsional№noyi identychnosti. [Ukrainian archives, war and preservation of national identity]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine], 1(330), 12–38 [in Ukrainian].
7. Bessonova, M. (2015). Memorial№ni on-layn proekty, prysvyacheni Druhiy svitoviy viyni: dosvid zarubizhnykh krayin. [Memorial online projects devoted to the Second World War: the experience of foreign countries]. *Istoryko-politychni studii* [Historical and political studies], 2, 5–14 [in Ukrainian].

¹³ Центр комунікацій КНУ / Facebook. URL : <https://www.facebook.com/stratcomknu/posts/pfbid0h1bVTZkB76WS7Qraw9XanxquCX4nUJUXzQexRiY7M4jA19p44cESHrYedr7BTC26l>

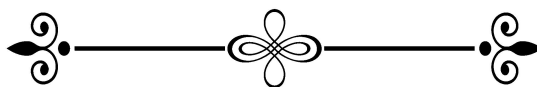
¹⁴ Василевич О. Повідомлення до Т. Василик 07.11.2022 / Особисте листування Т. Василик.

¹⁵ Тетяна Василик / Facebook. URL : <https://www.facebook.com/vasylyk1et/posts/pfbid02LNDN3peoMHs5KFc8fJMh9oM9ArFmqFnzXgZSjwa6gdjLCtVTQD4YEzKggjYtvZol>

¹⁶ Папка «Меморіал» / Внутрішній архів Центру комунікацій КНУ імені Тараса Шевченка.

8. Communications Center. (2022). Svitlo polehlykh Heroyiv. [The light of fallen Heroes]. Kyivskiy universytet [Kyiv Universit], 9(2323), 3. [in Ukrainian].
9. Ukhvala Vchenoyi rady Kyyivs'kokoho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka «Zavdannya KNU imeni Tarasa Shevchenka na 2022/2023 n.r. u svitli vykonannya Stratehichnoho planu rozvytku Universytetu na period 2018–2025 rr.» vid 27 chervnya 2022 roku. [Resolution of the Academic Council of Taras Shevchenko Kyiv National University «Tasks of Taras Shevchenko Kyiv National University for 2022/2023 n.y. in light of the implementation of the Strategic Development Plan of the University for the period 2018–2025. » from June 27, 2022]. Kyyivs'kokyy natsional'nyy universytet imeni Tarasa Shevchenka [Taras Shevchenko National University of Kyiv]. Retrieved from <https://www.univ.kiev.ua/news/1227> [in Ukrainian].
10. Vasylyk T. (2022). Virtual'nyy memorial pameyati polehlykh shevchenkivtsiv «HEROYI NE VMYRAYUTN...»: istoriya stvorennya, kontseptsiya ta informatsiyne napovnennya [The Virtual Memorial to the People of Shevchenko University Fallen of War «HEROES DO NOT DIE...»: History of Creation, Conception and Information Context]. Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine], 4 (333), 217–237. Retrieved from <https://au.archives.gov.ua/index.php/au/article/view/174/137> [in Ukrainian].
11. Heroes do not die... A virtual memorial to the memory of fallen Shevchenko residents. [HEROES DON'T DIE... A virtual memorial to the memory of fallen shevchenkivtsiv]. Retrieved from <https://knu.ua/ua/virtual-memorial> [in Ukrainian].
12. Papka «Memorial». [«Memorial» floder]. Vnutrishniy arkhiv Tsentru komunikatsiy KNU imeni Tarasa Shevchenka [Internal archive archive of Taras Shevchenko KNU Communications Center]. [in Ukrainian, unpublished].
13. Communications Center KNU. Facebook. Retrieved from <https://www.facebook.com/stratcomknu/posts/pfbid0h1bVTZkB76WS7Qpaw9XanxquCX4nUJUXzQexRiY7M4jA19p44cESHrYedr7BTC261> [in Ukrainian].
14. Vasylevych, Oksana. Povidomlennya do T. Vasylyk 07.11.2022 [Messages to Tetyana Vasylyk 07.11.2022]. Osobyste lystuvannya T. Vasylyk. [in Ukrainian, unpublished].
15. Tetiana Vasylyk. Facebook. Retrieved from <https://www.facebook.com/vasylyktet/posts/pfbid02LNDN3peoMHs5KFc8fjMh9oM9ArFmqFnzXgZSjzwa6gdjLCtVTQD4YEzKgJgYtvZol> [in Ukrainian].
16. Papka «Memorial». «Memorial» floder. Vnutrishniy arkhiv Tsentru komunikatsiy KNU imeni Tarasa Shevchenka [Internal archive archive of Taras Shevchenko KNU Communications Center]. [in Ukrainian, unpublished].

Надійшла до редакції / Received: 05.06.2023
Схвалено до друку / Accepted: 12.06.2023

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК9 323.3.63 - 51(477)

DOI: 10.31651/2076-5908-2023-1-100-109

Nazar Kotelnitsky

PhD (in History), Associate Professor; Associate Professor of the Department of Law, Information, Business and Law Higher Education Institution "International Scientific and Technical University named after academician Yury Bugai", Chernihiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4480-365X>

e-mail: subton7@gmail.com

POLICY OF THE LAND LIBERAL PARTY OF NORTHERN UKRAINE IN THE FIELD OF AGRICULTURE (70s OF THE 19th CENTURY)

Abstract. Purpose. *The publication is devoted to the coverage of the ideology and content of the Zemstvo liberal party's policy in the field of agriculture in the 70s of the 19th century. The task of intelligence is to continue the formation of a general idea in the national historical science about the fundamental principles of the agrarian policy of the Zemstvo liberal front of Northern Ukraine in the 60s–80s of the 19th century.*

The scientific novelty lies in the fact that on the basis of primary sources introduced for the first time into the international scientific circulation, the main parameters of the position of the members of the opposition aristocratic front of the Northern Left Bank regarding the development of agriculture and the peasant issue in the north of Left Bank Ukraine in the studied period have been clarified.

Conclusions. *The author comes to the conclusion that the agrarian issue in the system of coordinates and practical activities of the members of the Zemstvo liberal front of Northern Ukraine until the middle of the 70s of the 19th century did not occupy a leading place. The specified metamorphosis had a complex of reasons: the oppositional attitude to the abolition of the slave system in the Russian Empire among the great conservative nobility, and therefore demonstrative public absenteeism and indifference to symbolic procedures; the specificity of the content of the legislative provisions on the abolition of serfdom in the Chernihiv province – the application of "Little Russian" articles in one half of the region, and "Great Russian" articles in the other, and as a result – the progressive landlessness of the peasantry, its colossal migration to urban agglomerations, the concentration of the land fund of the region in the ownership of medium-sized private owners and the beginning of the formation of an agricultural proletariat in provincial communities. The essence of the abolition of serfdom by the Russian autocracy, the long term of redemption operations with the land fund of the region significantly restrained the representatives of the Zemstvo Liberal Party in their efforts to fundamentally address the problems of the development of the agrarian sector of the state economy during their activities in the institutions of city and Zemstvo self-government. Only in the mid-70s of the XIX century, when the main contours of the post-reformed financial and economic intentions in agriculture became clear, liberal zemts began to initiate a complex of progressive initiatives in the district and provincial zemtsky assemblies, the ideology of which was to reorient the activities of the peasantry from agriculture to the sphere of artisan cooperative production. Taking into account the new realities in land ownership and land use of the region, the oppositionists considered it necessary to ensure the independence of former slaves from success in agriculture, through zemstvo credit and banking assistance in the creation and development of industrial and craft industries. In general, it can be argued that the policy of the Zemstvo Liberal Party of Northern Ukraine in the 1970s. in the field of agriculture was palliative and dual. Not wanting a radical problem of the functioning of the agrarian sector in the post-reform Russian Empire, representatives of the opposition aristocratic front of the region did everything possible to preserve the achieved revolutionary gains in the economic*

life of the country until the moment when a favorable and appropriate opportunity would appear again to declare the fateful need for new, modern transformations in the agricultural sector.

Key words: *agriculture, liberal citizens, Chernihiv province, handicrafts, artillery.*

Назар Котельницький

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри права, Чернігівський інститут інформації, бізнесу і права Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Ю. Бугая, м. Чернігів, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4480-365X>

e-mail: subton7@gmail.com

ПОЛІТИКА ЗЕМСЬКОЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ПАРТІЇ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ У ГАЛУЗІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (70-ті рр. XIX ст.)

Анотація. Мета: *з'ясувати ідеологію та зміст політики земської ліберальної партії Північної України у галузі сільського господарства у 70-х рр. XIX ст.*

Наукова новизна *полягає у тому, що на основі вперше введених до наукового обігу першоджерел визначено основні параметри позиції членів опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя щодо розвитку сільського господарства і селянського питання.*

Висновки. *Автором розкрито, що аграрне питання у системі координат та практичної діяльності представників земської ліберальної партії Північної України до середини 70-х рр. XIX ст. не посідало провідного місця. Тільки у середині 70-х рр. XIX ст., коли стали зрозумілими основні контури пореформених фінансово-економічних інтенцій у сільському господарстві, ліберальні земці почали ініціювати у повітових та губернських земських зібраннях комплекс прогресивних ініціатив, ідеологія яких полягала у намаганні переорієнтувати діяльність селянства з землеробства до сфери кустарного кооперативного виробництва з метою забезпечення їх незалежності від успіхів у сільському господарстві. Не бажаючи радикальної постановки проблем функціонування аграрного сектору в пореформеній Російській імперії, представники опозиційної аристократичної фронди регіону робили усе можливе, щоб зберегти досягнуті завоювання в економічному житті країни до того моменту, коли з'явиться сприятлива і доречна нагода знову заявити про доленосну потребу нових, модерних трансформацій в аграрному секторі.*

Ключові слова: *сільське господарство, ліберальні земці, Чернігівська губернія, кустарні промисли, артіль.*

Постановка проблеми. *Історія земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60–80 рр. XIX ст.) продовжує залишатися маловідомою проблемою вітчизняної історичної науки. Сучасна українська історіографія має лише декілька праць загального характеру, у яких на базовому рівні висвітлені основні віхи політичної діяльності земських лібералів українських губерній Російської імперії у 60–80 рр. XIX ст.¹*

Аналіз останніх досліджень і публікацій. *До найменш досліджених сторінок історії аристократичної фронди Північного Лівобережжя належить політика у галузі сільського господарства, органічною та невід'ємною складовою якої була аграрна програма опозиційної партії. Автор цих рядків вже зробив кілька кроків для заповнення існуючої в історіографії прогалини². Цією публікацією ми сподіваємось продовжити формування*

¹ Жиленкова І. Ліберально-демократичний рух в Україні (друга половина XIX - початок XX століття): автореф. дис...канд. іст. наук. Київ, 2000. 16 с.; Мойсієнко В. Ліберально-демократичний рух в Україні (середина 60–80 рр. XIX ст.): автореф. дис...канд. іст. наук. К., 1999. 19 с.; Редькіна О. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття: автореф. дис...канд. іст. наук. Запоріжжя, 2002. 18 с.

² Котельницький Н. Питання меліорації земельного фонду як складова частина аграрної політики земського ліберального руху північної України (60-80 рр. XIX ст.). Історія освіти, науки і техніки в Україні. *Матеріали XIV Всеукраїнської конференції* (м. Київ, 17 травня 2019 р.). Київ 2019. С. 362–364; Котельницький Н. Аграрне питання в діяльності земської ліберальної фронди північної України. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2020. Вип. 33. С. 16–23. Котельницький Н. Проблема поширення сільськогосподарських знань як складова аграрної політики земського лібералізму північної України (60–80 рр. XIX ст.). Історія освіти, науки і техніки в Україні. *Матеріали XV Всеукраїнської конференції* (м. Київ, 15 травня 2020р.). Вінниця: ТОВ «Твори», 2020. С. 79–81; Котельницький Н. Питання агрономічного та метеорологічного моніторингу в аграрній політиці земської ліберальної фронди північної України (60 – 80 рр. XIX ст.). *Науково-інноваційний розвиток агровиробництва як запорука продовольчої безпеки України: вчора, сьогодні, завтра*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 17 листопада 2021 р.). Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2021. С. 44 – 47.

загального уявлення про фундаментальні засади аграрної політики земської ліберальної фронди Північної України у 60–80-х рр. XIX ст. Що стосується можливих питань щодо наукової термінології, то поняття «раб», «рабовласницький лад», «кріпак», «кріпацтво» ми вживаємо як поняття – синоніми, оскільки, на наше переконання, становище поміщицьких селян в українських губерніях Російської імперії до 1861р. мало чим відрізнялося від юридичного статусу соціальної верстви рабів американського континенту.

Мета: з'ясувати ідеологію та зміст політики земської ліберальної партії Північної України у галузі сільського господарства у 70-х рр. XIX ст.

Виклад основного матеріалу. У попередніх працях ми констатували факт того, що аграрне питання у системі координат та практичній діяльності членів земської ліберальної фронди Північного Лівобережжя до середини 70-х рр. XIX ст. не посідало провідного місця. На наш погляд, основні причини такого ставлення серед репрезентантів аристократичної опозиції до проблеми були розкриті демократичними публіцистами – сучасниками доленосної епохи, у комплексі профільних розвідок, надрукованих на шпальтах профільного, ліберального мас-медіа інституцій земського самоврядування регіону – «Земском сборнике Черниговской губернии», однак залишених поза увагою сучасниками і нащадками. Частина з вказаних першоджерел вперше запроваджується до наукового обігу.

Так, П. Дорошенко у своєму нарисі, присвяченому практичній імплементації селянської визвольної реформи на території Чернігівської губернії вказував на те, що навіть на момент березня 1861р., коли вже усі принципи рішення про скасування кріпацтва у Російській імперії були ухвалені, правлячі кола та домінуючий консервативно-реакційний нобілітет краю не приховували свого скептицизму та ідеологічного несприйняття нового внутрішньополітичного курсу самодержавства. Владний офіціоз – «Черниговские губернские ведомости» «ризикнув» опублікувати текст «Маніфесту» про скасування кріпосного права лише 13 березня, коли документ було публічно оприлюднено не представниками влади, а емісарами з Санкт-Петербурга та членами прогресивного соціуму Північного Лівобережжя, скажімо, батьком засновника та лідера земського ліберального руху у Російській імперії І. Петрункевича – Іллею Яковичем Петрункевичем, в усіх церквах і монастирях Чернігівської єпархії.

Відомий краснавець особливо наголошував, що безпосередніми виконавцями, які втілили реформу у життя, були саме представники демократичної частини провінційної громадськості, зокрема «кающиеся дворяне», які з величезними надіями підтримали епоху Великих реформ у державі і вважали своїм морально-етичним обов'язком взяти активну участь у проведенні модерних трансформацій. Наприклад, на відповідальних посадах мирових посередників, які за дорученням держави займалися практичною реалізацією визволення селян, служили знакові персони для земського лібералізму краю: у Борзнянському повіті майбутній член опозиційної аристократичної фронди – Н. Волк-Карачевський, у Городнянському повіті батько яскравого опозиціонера О. Ліндфорса – Федір Федорович та батько відомого фундатора соціально-економічної програми земського ліберального руху П. Червінського – Петро Лаврентійович³. Цілком очевидно, що у такій суспільній атмосфері та політичній аурі дуже важко було розраховувати на симпатії та будь-яку допомогу зі сторони абсолютної більшості панства регіону, що і змушені будуть враховувати у своїй діяльності земські прогресисти.

Іншою вагомою обставиною, яка дуже суттєво коригувала політику ліберальних земців в аграрному секторі, був зміст процедури скасування кріпацтва у регіоні. Публіцисти справедливо наголошували на тому, що від початку скасування кріпацтва у Чернігівській губернії існувала своя специфіка відповідних перетворень. На території краю застосовувалися відразу 2 імперативні норми Положення про звільнення селян 1861 р. – так звані «малоросійські», які використовувались в українських губерніях Російської імперії і «великоросійські» статті, себто ті, які мали використання власне в етнічно російських

³ Дорошенко П. Очерк крепостного права в Малороссии и крестьянской реформы в Черниговской губернии. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1911. №4. С. 102–103.

губерніях держави. Саме цей важливий аспект й визначив соціальні та економічні наслідки звільнення для колишніх кріпаків у майбутньому.

«Малоросійські» статті застосовувалися стосовно до тих земельних латифундій, які переважно належали особисто вільним особам на умовах приватної власності, на яких стабільно працювала фіксована кількість працівників, які переходили у власність у порядку спадку або дарування і які дуже рідко змінювали характер конфігурації. У більшості випадків такі земельні наділи належали так званим «малоросійським козакам» – особливому специфічному прошарку соціуму провінції. «Великоросійські» статті використовувались там, де було поширене громадівське землекористування оскільки приватна власність була відсутня у принципі, то про права успадкування і власності взагалі не йшлося. Сільська община на свій розсуд могла зрівнювати усі параметри. «Малоросійські» статті працювали на територіях половини Чернігівської губернії. Винятком були Мглинський, Суражський, Новозибківський, Стародубський, Новгород-Сіверський, Глухівський та Сосницький повіти, де працювали «великоросійські» статті, або змішана система.

Оскільки більшість дворянства не провела належних процедур розмежування та необхідних досліджень щодо визначення цінності, якості і прибутковості земельних володінь, то це дозволило реакційній аристократії використати комплекс різноманітних маніпуляцій, щоб залишити у своїй власності кращі за якістю землі та на вигідних умовах використовувати працю тимчасовозобов'язаних селян. За результатами впровадження уставних грамот склалася парадоксальна ситуація: чим менше землі у власність отримали селяни, тим більше вони повинні були сплачувати усіляких зборів. Якщо ж врахувати терміни викупної операції – 49 років та ступінь фінансового навантаження – 6%, то стає зрозумілою економічна логіка колишніх кріпаків, коли вони відмовлялися від повноцінних наділів по закону у середньому розмірі 4 десятин і погоджувалися отримати так званий «даровий» наділ від поміщика, який складав частину основного – не більше 2,5 десятин, щоб негайно стати вільними і не мати жодних фінансових зобов'язань перед колишніми власниками та державою, прекрасно розуміючи, що представники нобілітету все одно не обійдуться без праці селян і будуть вимушені наймати їх на роботу, але вже як вільних людей із укладанням відповідних домовленостей й виплатами заробітків⁴.

Що ж стосується викупних процедур по земельному фонду, то публіцисти особливо наголошували, що законодавчі норми дозволяли колишнім поміщицьким селянам в оперативні терміни внести повну суму викупу за земельний наділ, а відповідні регіональні та державні контролюючі органи мали право на моніторинг та верифікацію відповідних трансакцій. Однак цього не відбулось, оскільки як вже збанкрутіле латифундіальне панство, так і щойно звільнене від кріпацтва селянство, перебувало у стані колосальної фінансово-економічної кризи, яка тривала у гострій фазі до початку 80-х рр. XIX ст⁵.

Відомий земський діяч Північного Лівобережжя, симпатик ліберальної опозиції та публіцист – І. Миклашевський у своїй профільній статті те ж відзначав факт того, що на території Лівобережної України лише 5% латифундій були державними. Більшість фонду перебувало у приватній та громадівській власності. Проаналізувавши основні статистичні відомості, автор прийшов до висновку, що більшістю земельного фонду на півночі Лівобережної України володіли представники різних груп державного селянства і «малоросійське козацтво», які, на відміну від поміщицьких селян, були особисто вільними. І. Миклашевський не драматизував домінування серед колишнього кріпацтва дрібного землеволодіння та землекористування, оскільки, по-перше, класичні для українців ментальні імперативи автономного господарювання на землі завжди перемагали, а по-друге, історично характерне для українських губерній Російської імперії міжсмузжя володінь само собою цьому сприяло.

Однак загалом автор прийшов до висновків про те, що системна криза аграрного сектору економіки Російської імперії і прогресуюче обезземелення звільнених селян

⁴ Землевладение бывших помещичьих крестьян и обложение их выкупными платежами. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1896. №4. С. 7 – 15.

⁵ Выкуп крестьянами в полную собственность наделных своих участков посредством внесения долга по выкупной ссуде. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1896. №7. С. 45 - 46.

привели до системної концентрації земельних латифундій у власників вже середнього класу, різноманітних комерсантів, у першу чергу – представників єврейського бізнесу, і навіть представників інтелігенції, які, не працюючи на землі, не маючи фахової сільськогосподарської освіти, маючи капітали, зароблені не на аграрному ринку, інвестували фінанси у придбання та орендування земельних ділянок із одночасним найманням робітників і батраків для відповідних фазенд. Саме вказаний прошарок провінційного соціуму нейтралізував сформований ринок оренди земель після скасування кріпосного права, а великі землевласники змушені були системно переходити до інтенсивних, модерних методологій господарювання, всебічно запозичуючи прогресивний іноземний досвід та направляючи своїх делегатів за кордон для отримання сучасних сільськогосподарських знань⁶.

Зазначимо і те, що скасування кріпосного права суттєво позначилось і на життєдіяльності міських громад, де представники ліберальної опозиційної фронди також переважали не тільки у міських думах й управах, а й різного роду комерційних інституціях. Наприклад, дослідники міського самоврядування Чернігова зауважували, що латифундіальне господарство великого консервативного нобілітету було остаточно підірване після скасування кріпацтва, обезземелене селянство стало основою сільськогосподарського пролетаріату, а селянські власники середніх земельних наділів або кооперувались у новостворені дрібні аграрно – кустарні підприємства, або гуртувались навколо сільськогосподарських і ощадно-позичкових товариств, кас дрібного кредиту тощо.

Однак, більшість колишніх кріпосних, які мали бодай найменші можливості, масово емігрували до міст і містечок. Збанкрутіле дворянство, у своїй більшості, не маючи бажання займатися клопотами сільського виробництва, оселилось у містах та поповнило армію державної бюрократії, різного роду чиновництва і стало класичними «рантьє», заробляючи на життя здачею в оренду придбаної у власність елітної прибуткової нерухомості. Це стало причиною збільшення населення міських агломерацій, бурхливого розвитку транспортних артерій та комунікацій, де колишні кріпаки заробляли на життя вже ремеслом, промислами і торгівлею. Колосальним негативом цих процесів стало суттєве підвищення вартості аграрної продукції, оскільки попит значно переважав пропозицію⁷. Так чи інакше, але навіть на міське середовище скасування кріпацтва ставило вагомий вплив.

Що ж стосується публічної позиції земських прогресистів, то, зокрема, засновник і лідер земської ліберальної партії Північної України – І. Петрункевич у своїх легендарних мемуарах неодноразово наголошував на тому, що вкрай недостатнє забезпечення землею звільненого селянства стало величезною державною помилкою, яка у майбутньому призвела до революційних ексцесів і катаклізмів. Очільник опозиції відзначав, що не можна порівнювати пореформене сільське господарство Російської імперії з аграрним сектором провідних країн західної цивілізації середини XIX ст., скажімо, дрібним фермерством. Іван Ілліч вказував, що у колишнього кріпака монархії Романових була чисельніша родина, набагато більше фіскальних зобов'язань перед урядом та місцевою адміністрацією, колосальна проблема довгострокової викупної операції за землю, повна відсутність залізничного сполучення, сільськогосподарської освіти і модерних технологій аграрного виробництва. Звісно, такий стан справ зумовив формування тривалого перехідного періоду у галузі, спричинивши численні негативні метаморфози у соціальному та економічному житті провінції⁸.

Інший член аристократичної фронди, міський голова Чернігова – В. Хижняков у своїй праці про функціонування та діяльність Чернігівського повітового земства прямо визнав, що земські установи, ліберальна опозиція зокрема, не ставили основною метою своєї діяльності постановку та вирішення проблем економічного розвитку і сільського господарства держави до початку 80-х рр. XIX ст.⁹

⁶ Миклашевский И. Очерки крестьянского хозяйства в Малороссии. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1887. №7 – 8. С. 210 – 259.

⁷ Тридцатилетие городского управления г.Чернигова с 1870 по 1900гг. Чернигов: Типография Губернского земства, 1901. С. 278 – 281.

⁸ Петрункевич И. Из записок общественного деятеля. Воспоминания. Прага, 1934. С. 14 – 15.

⁹ Хижняков В. Обзор развития деятельности Черниговского уездного земства за 50 лет. Москва: Товарищество «Печатня С.Н.Яковлева», 1916. С. 65.

Як бачимо, у своїх нарисах публіцисти Північної України кристалізували достатньо цілісну та промовисту картину реального становища аграрного сегменту економіки Лівобережної України після ліквідації кріпацтва у Російській імперії. У цих умовах, на нашу думку, земська ліберальна фронда краю як опозиційна політична течія у визвольному русі, мала дуже обмежені можливості для постановки питань про вирішення нагальних проблем сільського господарства у радикальній формі. По-перше, законодавство встановлювало тривалий термін дії викупних операцій з земельними фондом імперії, що фундаментальним чином заважало інтенсифікації трансформаційних процесів в аграрному секторі економіки, оскільки російське самодержавство провело селянську реформу за «пруським» варіантом в інтересах держави, а не суспільства, створивши замість соціуму повноправних громадян-власників землі лише громади залежних платників податків. По-друге, стали очевидними пріоритети економічної політики уряду Російської імперії, які першочергово стосувалися відкритого протекціонізму абсолютизму Романових щодо розвитку промислової індустрії. По-третє, не потрібно забувати, що й самі ліберальні земці були середніми землевласниками краю, а тому вони вважали прагматичнішим і раціональнішим піднімати принципові питання еволюції сільського господарства лише після завершення більшості викупних операцій з землею, проведення належних підготовчих процедур протягом певного інтервалу часу, щоб у такий спосіб підготувати громади провінції до якісно нових умов капіталістичного укладу життєдіяльності.

Одним із варіантів підготовки колишніх кріпаків до життєдіяльності у трансформованій економіці держави та максимальної нейтралізації їх залежності від сфери землеробства земські ліберали краю вважали переорієнтацію селянства до активного освоєння кустарних промислів, ремесла у формі кооперативних виробничих артілей та відповідної торгівельної діяльності.

Наприклад, на черговій сесії Городнянського повітового земського зібрання 1875 р. була розглянута профільна спеціалізована доповідь представника опозиційної аристократичної фронди регіону О. Ліндфорса про організацію та створення у Городнянському повіті артілей гончарного виробництва – традиційного, популярного та поширеного серед місцевого населення ремесла, організаційна генеза якого походила від традицій цехових корпорацій українських земель доби Речі Посполитої. 16 вересня за засіданні повітових земських зборів О. Ліндфорс виступив з великою промовою.

Презентуючи доповідь, речник опозиції вказав на те, що як мінімум у 4 волостях повіту можна констатувати значне поширення гончарних промислів, яким заробляють на життя не менше 300 «душ» тимчасовозобов'язаних селян чоловічої статі зі своїми великими родинами. Річне виробництво усього асортименту продукції сягає 2 млн одиниць, що дає 40 тис. руб. валового прибутку, а у перерахунку на кожну родину – 130 руб. Оратор зауважив, що виробництво залишається екстенсивним, хоча ринки для збуту продукції є: відомі ярмарки національного значення на території Лівобережної України, у Чернігівській та Полтавській губерніях. Очевидними проблемами вказаних промислів є відсутність належного обігріву виробничого простору, погіршення стану здоров'я кустарів у наслідок цього та збільшення рівня нерентабельності ремесла у силу підвищення цін на паливні матеріали, що призводить до відсутності належної виробничої конкуренції.

О. Ліндфорс запропонував вихід із становища, що склалося. Репрезентант ліберальної партії ініціював створення розгалуженої мережі виробничих артілей кустарів, які, не полишаючи традиційного гончарного виробництва, перейшли б до виготовлення у промислових масштабах виробів з фарфору і фаянсу та інших корисних копалин, поклади яких присутні на вказаній території, що дозволить колишнім кріпакам збільшити свої заробітки до 2 тис. руб. на рік. На переконання оратора, перехід до нової стадії дозволить збільшити обсяги виробництва як мінімум на 25% та зменшити проблеми зі станом здоров'я у селян, оскільки рівень шкідливості буде нейтралізовано. Що ж стосується проблем з паливними матеріалами, то задекларована пропозиція дозволить зменшити витрати на ці потреби, оскільки розширення виробництва потягне за собою збільшення кількості кустарних артілей, а системне поширення виробничої кооперації та профільного розподілу праці призведе до зменшення використання пропорцій палива і мастил, нового асортименту продукції і головне – до збільшення продуктивності праці та рівня економічного благополуччя колишніх рабів.

Продовжуючи, О. Ліндфорс наголосив на тому, що земські інститути повинні допомогти селянству у справі становлення та розвитку артільного виробництва, оскільки ця форма має колосальні переваги перед індивідуальним промислом, адже у разі надання спеціальної кредитної лінії з земського бюджету на розбудову виробничої інфраструктури, місцеве самоврядування не тільки швидкими темпами поверне ресурси, а й забезпечить населення у провінції робочими місцями, що дуже позитивно вплине на розвиток економіки краю. Олександр Федорович принагідно зазначив, що у Російській імперії вже є успішні приклади поступу артільного руху, наприклад, зусиллями прогресивних демократичних діячів земських установ Новгородської та Тверської губерній. Крім того, оратор поінформував депутатський корпус зборів і про те, що допоміжну роль у вказаних процесах зіграє і розвиток ощадно-позичкових товариств у регіоні, скажімо Олешнянського у Городнянському повіті, яке з 1874 р. змогло збільшити кількість членів-пайовиків з 20 до 200 осіб з різних населених пунктів волості. Репрезентант аристократичної опозиції особливо відзначив, що форма артільного виробництва має незаперечну перевагу – кожен працівник є вільною людиною, а відтак залишається економічно суверенним. Відповідно, якщо у нього будуть фінансові ресурси, хоча б у формі земських кредитів, він зможе у будь-який час змінити колектив колег-кустарів або створити свою артіль у кооперації.

Завершуючи промову, представник лібералів, акцентуючи увагу гласних на тому, що до компетенції органів земського самоврядування належать турботи про розвиток провінційного виробничого ландшафту, а артілі вважаються оптимальною формою організації кустарних промислів і ремесла за допомогою інструментів кредитно-банківської політики, ініціював підготовку офіційного клопотання Городнянського повітового земства до Чернігівського губернського земського зібрання з приводу асигнування з консолідованого бюджету губернського земства профільної кредитної лінії для потреб розвитку кустарних промислів в Олешнянській волості Городнянського повіту на умовах і в обсягах, які губернська інституція буде вважати можливими та доцільними. Земські збори більшістю голосів підтримали ініціативу О. Ліндфорса і прийняли рішення направити до Чернігівського губернського земства відповідне клопотання¹⁰.

На черговій сесії Чернігівського губернського земського зібрання 1875 р. О. Ліндфорс вже як обраний повітовим земством депутат губернського «парламенту», мав на меті довести до логічного завершення постановку питання про кредитно-банківську підтримку розвитку кустарного промислу в Городнянському повіті. На засіданні губернських зборів 14 грудня він виступив з промовою, в якій вказав на те, що територія Чернігівської губернії поділяється на дві принципово різні з аграрної точки зору частини: малородючі північні райони та перспективний південь. Після скасування кріпосного права населення півночі губернії почало масово займатися кустарними промислами і ремеслом. Однак проблема полягала у тому, що за відсутності належної кредитної підтримки, низької рентабельності виробництва, мінімальних конкурентних спроможностей, процеси створення та поступу ремісничих артілей кустарів не мали належного поширення. Наприклад, місцеві адміністрації та фінансові інтереси великого дворянства заважають появі прогресивних тютюнових і цукрових артілей у Ніжинському та інших повітах Чернігівської губернії, організації мережі ощадно-позичкових товариств, кас дрібного кредиту тощо. У зв'язку з цим, репрезентант опозиційної аристократичної фронди заявив, що він вносить до губернського зібрання проєкт рішення про земську кредитну підтримку кустарних виробничих артілей на півночі губернії.

О. Ліндфорс зазначив, що спочатку потрібно ухвалити рішення у принципі, а потім, пізніше, буде сенс підготувати відповідну фінансову програму, згідно з якою губернська управа як виконавчий орган земства зможе визначити конкретний обсяг кредиту та форми його використання. Олександр Федорович наголосив на тому, що крім виробничих артілей,

¹⁰ Журнали очередного и экстренного Городничкого земского собрания 1875 года. Чернигов: Земская типография, 1875. №2. С. 11; Доклад гласного А. Ф. Линдфорса об организации в Городничком уезде гончарных производительных артелей. *Журнали очередного и экстренного Городничкого земского собрания 1875 года*. Чернигов: Земская типография, 1875. С. 27 – 31; Гаврилов М. Свод постановлений уездных земских собраний Черниговской губернии. Т. I. Городничкий уезд (1865-1884). Чернигов: Земская типография, 1886. С. 419 – 421.

де є власні й затверджені владою статuti, виникає все більше об'єднань кустарів, які займаються виробництвом першочергово необхідної продукції для побуту населення провінції, але які не мають статутної документації свого існування. Тому він ініціює перед губернськими зборами пропозицію, щоб земство ухвалило рішення про те, що у таких випадках для губернської управи будуть достатніми аргументи для асигнування кредитної лінії у вигляді відповідних звернень селянських громад волостей, або колегіального клопотання ощадно-позичкових товариств та кас дрібного кредиту як юридичної основи для початку діяльності. Мінімальна кількість членів виробничої кооперації повинна бути не менше 10 працівників, а оптимальна сума кредиту може коливатися в інтервалі до 2000 руб.

Чернігівське губернське зібрання після тривалого обговорення та дискусій постановило: 1. дозволити губернській земській управі відкривати кредитні лінії для створення і розвитку кустарних артілей губернії; 2. у цілому погодитися з аргументацією О. Ліндфорса щодо юридичних форм оформлення діяльності кооперативних виробничих об'єднань; 3. питання про обсяги кредитування та форми його використання вирішити у робочому порядку функціонування земської управи після розгляду предметної фінансової доповіді¹¹. Отже, можемо констатувати факт того, що більшість ініціатив земських лібералів регіону щодо розвитку кустарних промислів були підтримані земськими установами Чернігівської губернії.

Висновки. Резюмуючи викладене, зазначимо, що аналіз вперше введених до наукового обігу розвідок публіцистів Північного Лівобережжя – сучасників та свідків епохи яскраво ілюструє справедливність твердження про те, що аграрне питання у системі координат та практичній діяльності членів земської ліберальної фронди Північної України до середини 70-х рр. XIX ст. не було пріоритетним. Вказана метаморфоза мала комплекс причин: опозиційне ставлення до скасування кріпацтва у Російській імперії серед великого консервативного нобілітету, а відтак показові публічні абсентеїзм та індіферентність до знакових процедур; специфіка змісту законодавчих положень скасування кріпацтва у Чернігівській губернії – застосування на одній половині регіону «малоросійських» статей, а в іншій «великоросійських» і як результат – прогресуюче обезземелення селянства, його колосальна міграція до міських агломерацій, концентрація земельного фонду краю у власності середніх приватних власників та початок формування сільськогосподарського пролетаріату у провінційних громадах. Сутність скасування кріпосного права російським самодержавством, тривалий термін дії викупних операцій з земельним фондом регіону суттєво стримували представників земської ліберальної партії у намаганнях принципової постановки проблем розвитку аграрного сектору економіки держави під час їх діяльності в інституціях міського та земського самоврядування.

Тільки у середині 70-х рр. XIX ст., коли стали зрозумілими основні контури пореформених фінансово-економічних інтенцій у сільському господарстві, ліберальні земці почали ініціювати у повітових та губернських земських зібраннях комплекс прогресивних ініціатив, ідеологія яких полягала у намаганні переорієнтувати діяльність селянства з землеробства до сфери кустарного кооперативного виробництва. Беручи до уваги нові реалії у землеволодінні та землекористуванні краю, опозиціонери вважали необхідним забезпечити незалежність колишніх кріпаків від успіхів у сільському господарстві шляхом земської кредитно-банківської допомоги у створенні та розвитку промислових та ремісничих артілей.

Загалом можна стверджувати, що політика земської ліберальної партії Північної України у 70-х рр. XIX ст. у галузі сільського господарства була паліативною та дуальною. Не бажаючи радикальної постановки проблем функціонування аграрного сектору у пореформеній Російській імперії, представники опозиційної аристократичної фронди регіону робили усе можливе, щоб зберегти досягнуті здобутки в економічному житті країни до того моменту, коли з'явиться сприятлива і доречна нагода знову заявити про доленосну потребу нових, модерних трансформацій в аграрному секторі

¹¹ Журнали заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1875 года. Чернигов: Земская типография. 1875. №11. С. 332 – 334.

References

1. Doroshenko, P. (1911) Ocherk krepostnogo prava v Malorossii i krest'janskoy reformy v Chernigovskoy gubernii. [Essay on serfdom in Little Russia and the peasant reform in the Chernihiv province]. *Zemskij sbornik Chernigovskoy gubernii*. [Zemsky collection of Chernihiv province]. 4, 80 – 115. [In Russian].
2. Doklad glasnogo A.F.Lindforsa ob organizacii v Gorodnickom uезде goncharnyh proizvoditel'nyh artelej. [Report of the vowel A.F. Lindfors on the organization of pottery productive artels in the Gorodnitsky district]. (1875) *Zhurnaly ocherednogo i jekstrennogo Gorodnickogo zemskogo sobranija 1875 goda*. [Journals of the next and emergency Gorodnitsky zemstvo meeting in 1875]. 27 – 31. [In Russian].
3. Gavrilov, M. (1886) Svod postanovlenij uezdnyh zemskih sobranij Chernigovskoy gubernii. Tom I. Gorodnickij uezd (1865-1884). [Code of decisions of county zemstvo assemblies of the Chernihiv province. Volume I. Gorodnitsky district (1865-1884)]. [In Russian].
4. Hizhnjakov, V. (1916) Obzor razvitiya dejatel'nosti Chernigovskogo uездnogo zemstva za 50 let. [Overview of the development of the Chernihiv district zemstvo for 50 years]. [In Russian].
5. Kotel'nic'kij, N. (2019) Pitannja melioracii zemel'nogo fondu jak skladova chastina agrarnoi politiki zems'kogo liberal'nogo ruhu pivnichnoi Ukraïni(60-80rr.HIHst.). [Nutrition for land reclamation as a warehouse part of the agrarian policy of the zemstvo liberal revolution in the production of Ukraine (60-80 pp. XIX century)]. *Istorija osviti, nauki i tehniki v Ukraïni. Materiali HIV Vseukraïns'koi konferencii*. [History of education, science and technology in Ukraine. Materials of the XIV All-Ukrainian Conference], 362 - 364. [In Ukraine].
6. Kotel'nic'kij, N. (2020) Problema poshirenja sil's'kogospodars'kih znan' jak skladova agrarnoi politiki zems'kogo liberalizmu pivnichnoi Ukraïni(60-80rr. HIHst.). [The problem of the expansion of agricultural knowledge as a warehouse of the agrarian policy of the Zemstvo liberalism of the industrial Ukraine (60-80 pp. XIX century)]. *Istorija osviti, nauki i tehniki v Ukraïni. Materiali HV Vseukraïns'koi konferencii*. [History of education, science and technology in Ukraine. Materials of the XV All-Ukrainian Conference], 79 – 81. [In Ukraine].
7. Kotel'nyc'kyj, N. (2020) Agrarne pytannja v dijaj'nosti zems'koi' liberal'noi' frondy pivnichnoi' Ukrai'ny. [The agrarian issue in the activities of the Zemstvo Liberal Front of Northern Ukraine]. *Naukovi zapysky Vinnyc'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu imeni Myhajla Kocjubyns'kogo*. [Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynskyi], 33, 16 – 23. [In Ukraine].
8. Kotel'nic'kij, N. (2021) Pitannja agronomichnogo ta meteorologichnogo monitoringu v agrarnij politici zems'koi liberal'noi frondi pivnichnoi Ukraïni (60-80 rr. st.). [Nutrition of agronomic and meteorological monitoring in the agrarian policy of the Zemstvo liberal frontier of pivnichnoy Ukraine (60-80 pp. XIX century)]. *Naukovo - innovacijnij rozvitok agrovirobnictva jak zaporuka prodovol'choi bezpeki Ukraïni: vchora, s'ogodni, zavtra»: materialy Vseukraïns'koi naukovo-praktichnoi konferencii*. [Scientific - innovative development of agro-production as a guarantee of food security in Ukraine: yesterday, today, tomorrow”: materials of the All-Ukrainian scientific and practical conference]. 44 - 47. [In Ukraine].
9. Miklashevskij, I. (1887) Ocherki krest'janskogo hozjajstva v Malorossii. [Essays on peasant farming in Little Russia]. *Zemskij sbornik Chernigovskoy gubernii*. [Zemsky collection of Chernihiv province]. 7- 8, 210 – 259. [In Russian].
10. Mojsijenko, V. (1999) Liberal'no-demokratychnyj ruh v Ukrai'ni (seredyna 60-80 rr. XIX st.). [Liberal-democratic movement in Ukraine (mid 60-80's of the XIX century)]. Abstrakt of candidate's thesis. [in Ukrainian].
11. Petrunkevich, I. (1934) Iz zapisok obshhestvennogo dejatel'ja. Vospominanija. [From the notes of a public figure. Memories]. 472p. [In Russian].
12. Red'kina, O. (2002) Zemstva Livoberezhnoi' ta Pivdennoi' Ukrai'ny jak organy misceвого samovrjaduvannja ta osередky liberal'nogo ruhu v drugij polovyni XIX – pochatku XX stolittja [Zemstvos of the Left Bank and Southern Ukraine as bodies of local self-government and centers of the liberal movement in the second half of the XIX – early XX centuries]. Abstrakt of candidate's thesis. [in Ukrainian].
13. (1901) Trydtsat let horodskoho samoupravlenija v Chernyhove s 1870 po 1900 hod. [Thirty years of city government in Chernihiv from 1870 to 1900]. [In Russian].
14. Vykup krest'janami v polnuju sobstvennost' nadel'nyh svoih uchastkov posredstvom vnesenija dolga po vykupnoj ssude. [The redemption by peasants of their allotment plots into full ownership by means of making a debt on a redemption loan]. (1896). *Zemskij sbornik Chernigovskoy gubernii*. [Zemsky collection of Chernihiv province], 7, 45 – 54. [In Russian].

15. Zemlevladienie byvshih pomeshhich'ih krest'jan i oblozhenie ih vykupnymi platezhami. [Land ownership of the former landlord peasants and taxation of their redemption payments]. (1896) *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii*. [*Zemsky collection of Chernihiv province*], 4, 7 – 32. [In Russian].
16. Zhilenkova, I. (2000) Liberal'no-demokratichnij ruh v Ukraïni (druga polovina XIX – pochatok XX stolittja). [The liberal-democratic movement in Ukraine (the second half of the 19th – the beginning of the 20th century)]. Abstrakt of candidate's thesis. [in Ukrainian].
17. (1875). Zhurnaly ocherednogo i jekstrennogo Gorodnickogo zemskogo sobranija 1875 goda. [Journals of the next and emergency Gorodnitsky zemstvo meeting in 1875]. [In Russian].
18. (1875) Zhurnaly zasedanij Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija ocherednoj sessii 1875 goda. [Journals of the meetings of the Chernigov provincial zemstvo assembly of the regular session of 1875]. [In Russian].

Надійшла до редакції / Received: 25.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 02.06.2023

УДК 94:[323.232](477+(47+57)) “1918”
DOI: 10.31651/2076-5908-2023-1-110-119

Borys Malynovsky

*PhD (in History), Associate Professor, postdoctoral,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1104-6007>
e-mail: malinovskiyboris73@gmail.com*

POLITICAL PROPAGANDA IN UKRAINE (1918): THE HETMAN GOVERNEMENT AND THE BOLSHEVIKS

Abstract. *The purpose of the research is to determine the peculiarities of propaganda activities of rivals in the struggle for control over Ukraine (1918) - the government of Hetman Pavlo Skoropadsky and the government of communist Russia.*

The scientific novelty of the research is seen in the fact that for the first time in historical science, actual material on the topic is analyzed, conclusions and generalizations are reasoned.

Consideration of the topic leads to the following conclusions. The main features of Russian communist propaganda (power, scale, assertiveness, as well as shamelessness, lying and being of manipulative nature) were fully manifested during the struggle of the Bolsheviks for the conquest of Ukraine. The Hetman government neglected the defining principles of effective propaganda – intensity, scale, and persistence. The constructive political programme of the Hetmanate, aimed at creating a strong Ukrainian national state and ensuring well-being and security of citizens, at a compromise solution of social problems (including the main one – land problem), was implemented without broad public support. This was explained by the fact that the advantages of the political measures of the government of the Ukrainian State were not explained to society.

Key words: *Ukrainian State, Hetman Pavlo Skoropadsky, German troops in Ukraine (1918), agrarian reform, information activity, press, ideology.*

Борис Малиновський

*кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри археології та спеціальних
галузей історичної науки, Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1104-6007>
e-mail: malinovskiyboris73@gmail.com*

ПОЛІТИЧНА ПРОПАГАНДА В УКРАЇНІ (1918): ГЕТЬМАНСЬКИЙ УРЯД І БІЛЬШОВИКИ

Анотація. *Метою* пропонуваного дослідження є визначити особливості пропагандистської діяльності суперників у боротьбі за контроль над Україною в 1918 р.: уряду гетьмана Павла Скоропадського й уряду комуністичної Росії.

Наукова новизна результатів дослідження пов'язана з тим, що вперше в історичній науці здійснено аналіз фактичного матеріалу з теми, обґрунтовано висновки і узагальнення.

Розгляд теми підводить до таких **висновків**. Основні риси російської комуністичної пропаганди – потужність, розмах, наполегливість (а також безсоромність, брехливість та маніпулятивний характер) – повною мірою виявилися під час боротьби більшовиків за підкорення України у 1918 р. Гетьманським же урядом визначальні засади ефективної пропаганди – інтенсивність, масштабність, наполегливість – були залишені без уваги. Конструктивна політична програма Гетьманату, спрямована на створення міцної української національної держави та забезпечення добробуту й безпеки громадян, на компромісне розв'язання соціальних проблем (зокрема, аграрної), впроваджувалася без широкої суспільної підтримки. Не в останню чергу це пояснювалося тим, що переваги політичних заходів уряду Української Держави не були роз'яснені суспільству.

Ключові слова: *Українська Держава, гетьман Павло Скоропадський, німецькі війська в Україні (1918), аграрна реформа, інформаційна діяльність, преса, ідеологія.*

Постановка проблеми. Політична пропаганда – це усне й друковане роз'яснення політичної програми, ознайомлення громадськості з цілями й змістом політичного курсу, обґрунтування його доцільності перед суспільними групами. Інформаційно-пропагандистська робота є важливим складником політичної діяльності. Політичній силі, нездатній переконати суспільство у необхідності впроваджуваних нею заходів, годі розраховувати на широку підтримку в боротьбі за владу, а отже – на перемогу в цій боротьбі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пропагандистську діяльність більшовиків в Україні 1917 – 1918 рр. висвітлено у чисельних публікаціях. Це, зокрема, видані в радянський час статті й книги В. Буднікова, М. Дмитрієнко, Б. Корольова, В. Солдатенка, В. Чуприни, П. Шморгуна¹. Про інформаційну же політику уряду Української Держави (квітень–грудень 1918 р.) спеціальні роботи відсутні.

Мета пропонованої статті – визначити особливості пропагандистської діяльності уряду Української Держави, порівняно з пропагандистськими заходами його суперника в політичній боротьбі – урядом комуністичної Росії.

Виклад основного матеріалу. Відсутність наукових робіт про пропаганду як напрям діяльності гетьманської влади не повинна дивувати, адже для дослідника тут небагато роботи – комплексних заходів у цій сфері уряд Гетьманату не проводив. «Скажу, що наш уряд в одній дуже важливій галузі державного управління був обурливо слабкий і бездарний. Я цю помилку почав виправляти, але пізно. Я хочу вказати на те, що народонаселення зовсім не було проінформовано про нашу роботу. Преса й будь-яка пропаганда були геть відсутні. У мене ця справа зовсім не йшла, незважаючи на те, що я з першого ж дня мого управління країною усвідомлював значення преси й, узагалі, правильної постановки пропаганди наших ідей», – зазначав у спогадах гетьман Павло Скоропадський².

Пропагандистська кампанія на підтримку гетьманського уряду зводилась до нечисленних поодиноких акцій. Найбільш вдалою з них є підстава вважати розповсюдження зображень гетьмана та освітніх книжок. Серед цих видань – біографічний нарис про П. Скоропадського, написаний журналістом О. Маляревським, завідувачем прес-бюро при Штабі гетьмана. Усього було надруковано понад мільйон примірників пропагандистських брошур і портретів гетьмана, включаючи 300 тис. портретів, які були виготовлені в Німеччині за ініціативи її уряду й безкоштовно передані українській стороні³.

Ці видання розійшлися всією країною – особливо портрети, які купували охочіше за книжки⁴. Завдяки їхньому поширенню громадяни, зокрема мешканці сіл, отримали уявлення про те, хто очолює державу і як він виглядає. О. Маляревський навів у спогадах прикметні випадки, про які йому розповідали книгоноші: «Були заяви такого роду: «Чому в Хетьмана папаха (в якій він був зображений на знімку), а не корона. Нам господаря дай у короні, як належить». Інші раділи, що він у військовій формі й казали – цей порядок наведе»⁵.

Спроби пропагувати гетьманську політику, популяризувати гетьманський уряд і особу самого гетьмана були не лише рідкісними і безсистемними, але й не завжди добре продуманими. Через недолугість деякі з них призводили до зворотного результату. Так сталося, наприклад, із фоторепортажем про візит гетьмана до Німеччини (вересень 1918 р.). Під час цих відвідин гетьман обговорив із імператором Вільгельмом II ряд тем, що стосувалися зміцнення української державності. Йшлося про включення до складу гетьманської Ради Міністрів представників українських демократичних партій, про проведення аграрної реформи (передачу поміщицької землі селянам) і про формування української армії.

¹ Історіографічний огляд: Мусиєнко В. В. На защите завоеваний Великого Октября: Компартия Украины во главе борьбы трудящихся за установление Советской власти и защиту ее завоеваний (октябрь 1917–1920 г.). Киев : Политиздат Украины, 1986. С. 116–124.

² Скоропадський П. П. Спогади. Кінець 1917–грудень 1918. Київ ; Філадельфія, 1995. С. 219.

³ Маляревский А. На переэкзаменовке. П. П. Скоропадский и его время. *Архив гражданской войны*. Берлин : Русское творчество, 1923. Вып. 2. С. 118–121.

⁴ Ibid. С. 120.

⁵ Субтельний О. Україна: історія. Київ : Либідь, 1993. С. 438 (фотопортрет П. Скоропадського); Маляревский А. На переэкзаменовке. П. П. Скоропадский и его время. *Архив гражданской войны*. Берлин : Русское творчество, 1923. Вып. 2. С. 120

Проводжаючи гетьмана після розмови, імператор, за свідченням очевидця, на палацовому ганку «ще раз затримав на хвилю і одною рукою стискаючи йому руку та другу положивши на рамя [...] сказав: «Чи пам'ятаєте, пане гетьмане, про що ми говорили?» Коли гетьман поглянув на імператора – наче питаючись – то цар повторив ще раз: «Національне міністерство, земельна реформа і національна армія!»⁶. Вочевидь, відразу після цього фотограф зробив знімок, який потім був розтиражований в офіційних повідомленнях про поїздку П. Скоропадського до Німецької імперії⁷.

Ця фотографія з точки зору PR була вкрай невдалою. Гетьман на ній виглядав не як голова держави, що розмовляє з рівним собі по статусу керівником іншої держави, а як підлеглий, який отримує настанови від начальника. Поширення знімку погано позначилося на реноме П. Скоропадського як державного очільника. Так, російський політичний діяч М. Маргулієс, що восени 1918 р. мешкав у Києві, з обуренням згадував: «На Хрещатику можна було бачити портрети Гетьмана, знятого поряд із його покровителем Вільгельмом II»⁸.

Цей іміджевий промах був тим більш прикритим, що насправді почуття приниженості та меншовартості П. Скоропадському були геть непритаманні. Навпаки, за описами спостерігачів, він тримав себе дуже гідно. Співробітник німецької зовнішньополітичної служби В. Блюхер, очевидець зустрічі українського очільника з канцлером Георгом Гертлінгом, писав у спогадах: «Це була цікава картина – бачити молодого, по-військовому бадьорого гетьмана в його мальовничій чорній козацькій формі поряд із згорбленим від віку сімдесятип'ятирічним рейхсканцлером». П. Скоропадському, що «влаштував прийоми як можновладний князь», зазначав В. Блюхер, вдалося забезпечити «репрезентативний бік свого становища якнайкраще»⁹.

Недооцінка ролі пропаганди в боротьбі за владу була суттєвим недоліком внутрішньої політики гетьманського уряду – тим більшим, що інші політичні сили, що змагались за контроль над Україною у 1918 р., провадили роз'яснювальну діяльність дуже завзято.

У білогвардійців – прихильників відновлення Росії без більшовиків – справа з пропагандою також була поставлена не кращим чином. Якщо в гетьманській Українській Державі проурядовою пропагандою нехтували, то в білогвардійців її провадили доволі енергійно, але без помітного успіху, бо ставлення до справи було переважно формальним. Російський письменник О. Дроздов, характеризуючи діяльність ОСВАГ (Осведомительное агентство) – інформаційної інституції, створеної влітку 1918 р. при командуванні Добровольчої армії, свідчив: «Ті, хто працював [...], три чверті своєї енергії витрачали на боротьбу з [...] тупими щупальцями казенщини, чиновницького самовдоволення, неуцтва й вузькості, якими Осваг душив творчу думку й усіляку творчу ініціативу. [...] Що ж усе-таки було створене громіздким і багатолюдним Освагом? Я кажу з чистим серцем і з чистою душею: нічого, крім шкоди»¹⁰.

Більшовики у сфері ідеологічної боротьби були для гетьманської адміністрації серйозним суперником. Заходи з популяризації власної доктрини й політики були в них організовані дуже добре. Російські комуністи та їх прибічники в Україні надавали пропаганді великого значення, розглядаючи масовий ідеологічний тиск на маси як одну з головних опор створеного ними режиму.

Яскравим прикладом тут можуть служити зусилля комуністів із перетягування на свій бік службовців ворожих військ. Заходи в цій сфері мали два напрями – робота з військовими, що були в строю, і робота з військовими, які потрапили в полон. Головним знаряддям в обох випадках були листівки, брошури й газети. Головним прийомом – поширення цих видань.

⁶ Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 рр. Спомини і роздуми. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2016. С. 394.

⁷ Скоропадський П. П. Спогади. Кінець 1917–грудень 1918. Київ ; Філадельфія, 1995. Ілюстрація № 8.

⁸ Маргулієс М. С. Год интервенции. Берлин : Издательство З. И. Гржебина, 1923. Кн. 1 : Сентябрь 1918–апрель 1919 г. С. 26.

⁹ W. Deutscher W. Deutschlands Weg nach Rapallo. Erinnerungen eines Mannes aus dem zweiten Gliede. Wiesbaden : Limes Verlag, 1951. S. 21. Про сприятливе враження в Німеччині від візиту П. Скоропадського : Golczewski F. Deutsche und Ukrainer 1914–1939. Paderborn, München, Wien, Zürich : Verlag Ferdinand Schöningh, 2010. S. 328, 329. Інша фотографія П. Скоропадського і Вільгельма II : Магочій П.-П. Ілюстрована історія України. Київ: Критика, 2012, С. 261.

¹⁰ Дроздов А. Интеллигенция на Дону. *Архив русской революции*. Берлин, 1921. Т. 2. С. 51, 53.

Створенням і розповсюдженням серед військ супротивника пропагандистської літератури в більшовиків опікувалась ціла мережа установ – партійних, державних, військових. Зокрема, це було завданням кількох підрозділів Народного комісаріату закордонних справ – відділу преси, відділу військовополонених і бюро міжнародної революційної пропаганди. Американська журналістка Л. Брайант залишила опис їх роботи взимку 1917/18 р.: «Всі ці три відділи разом публікували газети на трьох мовах: німецькою – “Die Fackel”; угорською – “Nemzetkzo Socialista” [«Nemzetkzci Szocialista»] та румунською – “Inainte”. Ці газети широко розповсюджувалися серед ворожих військ на всіх фронтах, їх переправляли через передову лінію у ворожі окопи, розповсюджували у таборах військовополонених. Німці, самі майстерні пропагандисти, чудово розуміли, що революційна пропаганда може геть підірвати бойовий дух їхніх військ, і були цим дуже стривожені»¹¹.

За словами Л. Брайант, американські соціалісти Борис Рейнштейн, Джон Рід та Альберт Ріс Вільямс, що працювали в бюро революційної пропаганди, «запровадили в пропаганду елементи американського мистецтва реклами – стислість і конкретність враження». Засоби фотомистецтва, які антибільшовицькі сили, зокрема й гетьманський уряд, у боротьбі за симпатії мас використовували не дуже активно й не завжди з користю для себе, Б. Рейнштейн і його помічники застосовували часто й результативно. Л. Брайант наводить один приклад. У підготовленому бюро революційної пропаганди ілюстрованому випуску газети «Die Fackel» було вміщено знімок, на якому гурт робітників зручно влаштувався в якомусь палаці. Під фотографією був підпис – звернення до німецьких солдатів і працівників: «Робітники завжди будували палаци й захищали їх, проливаючи свою кров. І ось тепер уперше вони живуть у палацах, які будували й захищали. Чому б і вам не взяти з них приклад?»¹².

Готуючи до друку свої видання, більшовицькі пропагандисти діяли зі знанням справи, використовували науковий підхід. Аргументація фактами, залучення якісних засобів (наприклад, агітаційних плакатів – справжніх художніх творів¹³), різноманіття матеріалів (відозви, повідомлення, звіти, офіційні документи, зокрема закони й ін.), простота викладу, його доступність для неосвіченого читача, невеликий розмір публікацій, їх «наступальний, бойовий тон, що демонструє упевненість у перемозі», – усе це застосовували умисно, цілком свідомо. «У змісті матеріалів слід було враховувати особливості аудиторії противника. Щоб підірвати боєздатність [ворожих військ], читачам із дуже упередженою думкою треба було логічно довести правильність висунутих положень, обравши для цього відповідний психологічний момент, який визначали класові, національні, релігійні, сімейні та інші чинники. Тому в друкованій пропаганді більшовики й використовували політичні, логічні, психологічні аргументи»¹⁴.

Ефективним прийомом було висміювання політичних опонентів. Нерідко воно поєднувалося з грубощами та образами. Приміром, одна з агіток проти гетьмана (фактично, проти української державності), що імітувала купюру в сто карбованців, мала такий вигляд: «На одному боці [...] знаходився карикатурний портрет гетьмана Скоропадського, в якого замість скіпетра в руці була виделка з галушкою, в іншій – замість держави – чарка з горілкою. [...] Поряд із портретом стояв босий німецький солдат із гвинтівкою, одягнений у [...] шаровари, з пальцем у носі. У центрі [був] напис «За сто карбованців у Державної Скарбниці видається одна або дві дулі» [...]. На іншому боці [...] були написи: «Сто карбованців ходять по світу Нарівні з мягеньким папіром» [...] «Розмін цих карбованців забезпечується усим добром Державної Скоро-Падії, пана Гетьмана брехнею, німецьким штиком та гайдамацьким нагаєм» [...]»¹⁵. Самі вже граматичні помилки у написах на цій агітці (виконаній, до слова, дуже якісно – це була різнокольорова літографія, вельми схожа на справжні гроші) виражали глузування з керівника Української Держави та з державної мови.

¹¹ Брайант Л. Шість червоних місяців в Росії. Уривки з книги / переклад з англійської Ю. Тереха. *Всесвіт*. 1989. № 11. С. 107.

¹² Ibid.

¹³ Дроздов А. Интеллигенция на Дону. *Архив русской революции*. Берлин, 1921. Т. 2. С. 53.

¹⁴ Эйхе Г. А. Печатная пропаганда партии большевиков среди австро-германских войск (1917–1919 гг.). *Вестник МГУ. Серия 9. Журналистика*. 1967. № 5. С. 29.

¹⁵ Тункель А. Деньги-прокламации. *Наука и жизнь*. 1967. № 12. С. 17.

Крім згаданих газет «Die Fackel», «Nemzetkzci Szocialista» і «Inainte», російський комуністичний уряд у 1918 р. видавав багато інших – англійською, польською, китайською, корейською, французькою, турецькою, фінською та іншими мовами¹⁶. Німецькою мовою в Москві виходила газета «Die Weltrevolution». У грудні 1918 р. тираж кожного випуску цього видання сягнув 38 тис. примірників¹⁷. Крім України та Росії, його розповсюджували також у Австрії, Фінляндії, Швеції, Данії, Нідерландах, Швейцарії¹⁸. Усього протягом 1918 р. більшовиками було видано близько 800 тис. примірників різних газет німецькою мовою¹⁹. Поряд із газетами більшовицький уряд публікував й інші матеріали, розраховані на німецькомовного читача. Так, у Москві протягом 1918 р. вийшли друком 18 брошур на німецькій мові тиражем 510 тис. примірників і 110 тис. листівок²⁰.

Газети та інші більшовицькі пропагандистські видання були створені дуже оперативно. Більшовики захопили владу в Петрограді 7-8 листопада 1917 р., тоді ж сформували свої вищі органи влади, а вже 23 листопада на засіданні одного з цих органів – Всеросійського центрального виконавчого комітету – ухвалили рішення видавати газету німецькою мовою для німецьких солдат. Випуск газети «Die Fackel» розпочався за два тижні – 6 грудня 1917 р²¹.

Про те, як ці газети та інші пропагандистські матеріали використовували для вербування ворожих солдатів, що потрапили в полон, дає уявлення розповідь американського журналіста Ісаака Макбрайда в інтерв'ю журналу «Liberator» (1920). У 1919 р. І. Макбрайд перейшов лінію фронту між Латвією та теренами, підконтрольними більшовикам, маючи на меті зробити репортаж про події у «варварській радянській Росії» (так називалася книга, яку він видав після повернення в США). На запитання «Liberator» про ставлення червоних командирів до військовополонених І. Макбрайд відповів: «О, в них чудова система. [...] От що вони роблять. Полонених ведуть прямо до казарми, саджають долу, потім приходять один червоноармієць із кошиком хліба, а другий – із самоваром. [...] Доки полонені їдять, ще один червоноармієць вносить кипу літератури. Якщо серед полонених є німецький солдат, йому дають літературу німецькою мовою, литовцю дають на литовській, а якщо це француз – що ж, література є на всіх мовах. Доки полонені перебувають у частині, їх годують три рази на день [...] і примушують весь час читати. Коли полонені не читають, із ними розмовляють комісари, розповідають їм про міжнародне становище, про причини війни і про те, навіщо їх пригнали до Росії. Ця методика відпрацьована настільки, що буквально за п'ять хвилин після взяття в полон полоненим дають поїсти, і не мине ще п'яти хвилин, як їм дають літературу»²².

На території Гетьманату комуністична пропагандистська періодика призначалася для розповсюдження серед німецьких і австро-угорських солдат (зі складу підрозділів, розташованих в Україні у межах військової допомоги її уряду). Війська Німеччини й Австро-Угорщини ввійшли в межі української держави наприкінці лютого 1918 р. і відразу стали «адресатом» більшовицьких пропагандистських видань. Так, 11 квітня 1918 р. командування 45-ої ландверної дивізії доповідало керівництву, «що революційні елементи останнім часом знову спробували підсунути нашим солдатам друковані матеріали й твори революційного змісту»²³. Розповсюдження пропагандистських матеріалів серед військ Центральних держав в Україні мало масовий характер – йшлося про значну кількість одиниць. Приміром, протягом жовтня 1918 р. німецька група Федерації іноземних

¹⁶ Интернационалисты. Трудящиеся зарубежных стран – участники борьбы за власть Советов на юге и востоке Республики. Москва : Наука, 1971. С. 265-276.

¹⁷ Ibid. С. 268, 269.

¹⁸ Поворот мирового значения. Воспоминания немцев – участников Великой Октябрьской социалистической революции и борьбы против интервентов и контрреволюционеров в 1917–1920 годах. Москва : Прогресс, 1964. С. 22; Эйхе Г. А. Печатная пропаганда партии большевиков среди австро-германских войск (1917–1919 гг.). *Вестник МГУ. Серия 9. Журналистика*. 1967. № 5. С. 28.

¹⁹ Эйхе Г. А. Печатная пропаганда партии большевиков среди австро-германских войск (1917–1919 гг.). *Вестник МГУ. Серия 9. Журналистика*. 1967. № 5. С. 27.

²⁰ Поворот мирового значения. Воспоминания немцев – участников Великой Октябрьской социалистической революции и борьбы против интервентов и контрреволюционеров в 1917–1920 годах. Москва : Прогресс, 1964. С. 11.

²¹ Ibid. С. 10.

²² Россия победоносная. Беседа с Исааком Макбрайдом / публикация и вступление И. М. Краснова. *Иностранная литература*. 1987. № 11. С. 190.

²³ Militarismus gegen Sowjetmacht 1917 bis 1919. Das Fiasko der ersten antisowjetischen Aggression des deutschen Militarismus. Berlin : Deutsche Militärvverlag, 1967. S. 98.

комуністичних груп РКП(б) надіслала в Україну понад 25 тис. примірників газети «Die Weltrevolution» і пропагандистських брошур²⁴.

Добиваючись, щоб пропагандистські матеріали опинилися в руках у австро-угорських та німецьких військовослужбовців, агенти більшовиків в Україні діяли зухвало й винахідливо. У Катеринославі у вересні 1918 р. юнак кинув листівки перед німецьким підрозділом, що крокував центральною вулицею міста – Катерининським проспектом. У Полтаві «дівчата, члени Союзу молоді, гуляючи міським садом, вручали листівки німецькою мовою у конвертах австро-німецьким солдатам». У Миколаєві продавець загортав у листівки придбаний солдатами товар²⁵.

Характерною є історія Марії Макарової–Нікітіної, діячки комуністичного підпілля на Катеринославщині. Дочка стрілочника й дружина слюсаря, мешканка селища біля залізничної станції Нижньодніпровськ, вона з юності «втянулася в революційну діяльність». У 1918 р. М. Макарова, якій тоді було 24 роки, брала участь у розповсюдженні пропагандистських видань серед австрійських і німецьких солдат²⁶.

Судячи з її записок, на схилі життя їй було дуже приємно згадати діяння «героїчної молодості». Особливо гріли душу спогади про випадки, коли їй вдалося, прикриваючись малими доньками, ошукати переслідувачів, обернувши проти них же їх шляхетність і добросердя. Про кілька таких епізодів Макарова розповідає докладно. Так, на початку жовтня 1918 р. вона отримала завдання доставити таємні документи з Нижньодніпровська в село Кулибівку. Сховала папери, як робила це завжди, під одягом дворічної доньки («обмотала» – спеціальна технологія й спеціальна термінологія!), сіла з нею в потяг і там натрапила на співробітників Державної варти. Правоохоронці спробували її затримати, але на заваді стали два німецькі офіцери, що також їхали цим потягом. Офіцери втрутилися, бо їх обурило брутальне поводження з жінкою і дитиною. Даремно вартові пояснювали, що ця жінка – небезпечна злочинниця, «большевичка и комиссарша», яку розшукують три контррозвідки – українська, австрійська й німецька. Один із офіцерів, погрожуючи револьвером, вигнав службовців Варти з вагону (навіть ударив їхнього керівника), запросив М. Макарову до свого купе й опікувався нею та дитиною, доки тривала подорож. Дівчинка й військовий гралися і потоваришували («как сроднились»). «Так и доехали до села Кулибовки. Начала офицеров благодарить мимикой. Взяла Лидусю и начала выходить с вагона, они за мной, помогли выйти и сами вышли, ожидали пока тронутся поезду и сколько видно было с тамбура, махали фуражками...»²⁷.

Було зрозуміло, що гетьманській адміністрації у сфері пропаганди варто брати приклад із комуністів, таких вправних і таких успішних у справі насаджування своєї ідеології. За свідченням О. Маляревського, у вищих урядових колах Гетьманату «багато говорили про необхідність наслідувати розмах і широту більшовиків, розмах яких часто був більш грандіозним ніж той, який заведено називати американським»²⁸.

Однак цього наслідування так і не сталося. На тлі масштабної й інтенсивної комуністичної пропаганди інформаційна діяльність гетьманської влади виглядала скромною. Тоді як більшовики зуміли налагодити випуск цілого ряду газет, гетьманський уряд спромігся створити один єдиний офіціоз – газету «Мир». Вона з'явилася наприкінці 1918 р. й до повалення гетьманського уряду її редакція встигла видати лише кілька номерів²⁹.

Завдяки зусиллям комуністичних пропагандистів іноземні армійці в Україні добре знали (а багато хто й поділяв) політичну програму більшовиків. Гетьман же та його уряд

²⁴ Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917–1920). Київ : Наукова думка, 1967. С. 287.

²⁵ Потемкин А. И. Антивоенная и революционная пропаганда в австро-венгерской оккупационной армии на Украине и в Крыму в 1918 г. *Вестник МГУ. Серия 9. История*. 1966. № 4. С. 62.

²⁶ Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 4533. Оп. 1. Спр. 15. Воспоминания Марии Галактионовны Макаровой-Никитиной. Арк. 3.

²⁷ Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 4533. Оп. 1. Спр. 15. Воспоминания Марии Галактионовны Макаровой-Никитиной. Арк. 8, 9. Інший подібний випадок – див. Додаток.

²⁸ Маляревский А. На переэкзаменовке. П. П. Скоропадский и его время. *Архив гражданской войны*. Берлин : Русское творчество, 1923. Вып. 2. С. 134.

²⁹ Скоропадський П. П. Спогади. Кінець 1917–грудень 1918. Київ ; Філадельфія, 1995. С. 221; Маляревский А. На переэкзаменовке. П. П. Скоропадский и его время. *Архив гражданской войны*. Берлин : Русское творчество, 1923. Вып. 2. С. 138, 139.

так і не змогли популяризувати свою політику серед німецьких військ та їх командирів. Правник М. Шкільник, посадовець Міністерства закордонних справ Української Держави, писав у спогадах: «Німці і австріяки не знали ані історії України, ані кількасотлітнього гніту зі сторони Росії, ані національних відносин і революційних процесів в Україні – очевидно давали послух російським колам і переконанням, бо для них «українська земля була незнана». У цьому була деяка вина й українського уряду, що занедбав створити і поширити між німцями і австрійцями інформаційну літературу про правду України і створити відповідні центри, клуби і т.п. інституції для освідомлення чужинців»³⁰.

Головним же недоліком інформаційної діяльності гетьманського уряду стала неспроможність популяризувати свою політику серед власних громадян. Це було критично необхідно. Аграрна реформа, задумана гетьманом, суперечила очікуванням селян – вони бажали отримати неселянську землю усю й безкоштовно, а не частково й за викуп, як це планував П. Скоропадський. Суть пропонованих ним змін він визначав так: «Ставши при владі, я основувався на економічних постулятах парцеляції (роздроблювання) землі. Але для мене було бажаним, щоб селянин заплатив за свою землю і таким чином почував би себе її законним власником. З другого боку, я розробив широкий план, який рівночасно дозволяв задержання земель, під певними умовами, в тих маєтках, що були під культурою буряків, головного джерела багатства мого краю – цукрової індустрії»³¹. Однак і часткової оплатної передачі неселянської землі селянам за гетьмана не відбулося – його уряд, витративши кілька місяців на розробку закону про примусовий продаж поміщицьких угідь селянам, був скинутий українськими республіканцями й не встиг втілити цей закон на практиці.

Розмірковуючи у вигнанні над помилками, яких припустився під час перебування на чолі держави, П. Скоропадський доходив висновку, що слід було якщо не відразу після здобуття влади здійснити примусовий продаж поміщицької землі селянам, то хоча би проголосити його початок – запровадити зміни в цілому, «малювати картину широкими мазками»³², відклавши розробку деталей на пізніший час. Крім того, слід було пояснити суспільству, що уряд має твердий намір здійснити реформу, що вона точно відбудеться і що селяни гарантовано отримають додаткову землю.

Унаслідок браку інформації в селах просто не знали про наміри й цілі гетьманського уряду. Співробітник Особливого відділу штабу гетьмана полковник Григорович, з'ясовуючи влітку 1918 р. суспільні настрої в Катеринославській та Харківській губерніях, дійшов такого висновку: «якщо б з'явилась можливість ширше інформувати населення про всілякі нові положення й закони за посередництва Української влади [...] – влади міцної, про яку мріє не менше населення – усе це, не дивлячись на пропаганду, яку провадять більшовики, значно сприяло би загальному заспокоєнню народу»³³.

Звернені до гетьмана заклики його прихильників і партнерів (зокрема, німецьких представників в Україні³⁴) прискорити проведення реформи й посилити пропагандистську роботу, подібні ж заклики самого гетьмана до його власного уряду залишились без результату. Розмови так і не перейшли у справи. Чому? Основних причин було дві.

Перша – властиве значній частині гетьманської адміністрації нерозуміння важливості пропаганди. Тоді як гетьман і багато урядовців наголошували на необхідності нарощувати інтенсивність державної інформаційної діяльності, інші посадовці, наприклад керівники Міністерства внутрішніх справ, заперечували цю необхідність, вважаючи, що кошти й сили слід спрямувати на придушення антиурядової пропаганди, а не на розгортання

³⁰ Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 рр. Спомини і роздуми. Київ : Кліо, 2016. С. 274.

³¹ Передрук першого після відновлення політичної діяльності інтерв'ю Гетьмана України швейцарській газеті «Gasette de Lausanne» 15 жовтня 1920 р. *Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873 – 1945*. Київ : Академпрес, 1993. С. 243, 244.

³² Скоропадський П. П. Спогади. Кінець 1917–грудень 1918. Київ ; Філадельфія, 1995. С. 164.

³³ Малиновська Т. В., Малиновський Б. В. Українське село на межі літа й осені 1918 року: суспільні настрої. *Український селянин*. Черкаси : Вид-во ЧНУ, 2020. Вип. 24. С. 21.

³⁴ Маляревський А. На переэкзаменове. П. П. Скоропадский и его время. *Архив гражданской войны*. Берлин : Русское творчество, 1923. Вып. 2. С. 107.

проурядової, що взагалі не варто дбати про інформування громадськості, бо «все і так буде добре, без зайвої витрати енергії»³⁵.

Друга причина – це недостатня впорядкованість гетьманської влади, схильність її представників відкладати рішення, навіть безумовно термінові, брак енергії та ініціативності. Адже й аграрну реформу гетьманське керівництво не форсувало, хоча добре розуміло, що її проведення є запорукою збереження гетьмана при владі. Згубні наслідки мало поширене серед посадових осіб Гетьманату переконання, що німецькі війська перебуватимуть в Україні тривалий час і захистять гетьманську адміністрацію від усіх її ворогів. «Це ілюзорне усвідомлення гарантованого спокою за німецькими багнетами змушувало не поспішати з розробкою сеймового закону. З цієї ж причини не поспішали і з аграрним питанням і аграрними законами. Тому тягнули нудну канитель мирних переговорів із більшовицькою мирною делегацією, яку очолював Г.Х. Раковський»³⁶. Це ж підводило й до думки, що витрати на пропаганду є зайвими – завдяки німецькій військовій допомозі Гетьманат і без налагодження контакту з власним населенням здолає всі труднощі.

Висновки. «Сутністю пропаганди є простота, сила впливу й цілеспрямованість, – повчав Геббельс своїх підлеглих у промові з нагоди створення нацистського міністерства народної освіти та пропаганди (15 травня 1933 р.), – [потрібно], відкинувши дрібниці й аксесуари ідей, обнажити ці ідеї в усій їх примітивності, зробити зрозумілими для народу, а потім із такою силою й напористістю вдовбувати їх громадськості, щоб врешті-решт кожна остання людина з вулиці зрозуміла, про що йдеться»³⁷. Широке застосування рекламних технологій, різноманітність засобів і прийомів, потужність, розмах, наполегливість (а також грубість, безсоромність, брехливість, маніпулятивний характер) були освоєні російською комуністичною пропагандою задовго до нацистської пропаганди – «вершини» й «зразка» ідеологічної обробки суспільства в умовах тоталітарного режиму – і в повній мірі були використані більшовиками під час їхньої боротьби за підкорення України.

Гетьманським же урядом визначальні засади ефективної пропаганди – інтенсивність, масштабність, системність – були знехтувані. Конструктивна політична програма Павла Скоропадського, орієнтована на створення міцної української національної держави, забезпечення добробуту й безпеки громадян, компромісне вирішення соціальних проблем (зокрема, аграрної), впроваджувалася без достатньої підтримки з боку суспільства. Не в останню чергу це пояснювалося тим, що переваги вжитих або оголошених урядом політичних заходів не були роз'яснені широким верствам. Розповсюдження портретів голови держави й популярних освітніх брошур, поодинокі PR - акції на підтримку урядової політики й урядових діячів справу не вирішували. Одна з причин краху Гетьманату, як визнав згодом і сам його провід, – це брак ефективної пропагандистської роботи.

References

1. Musienko, V. (1986). Na zaschite zavoevaniy Velikogo Oktyabrya: Kompartiya Ukrainyi vo glave borbyi trudyaschihsya za ustanovlenie Sovetskoy vlasti i zaschitu ee zavoevaniy (oktyabr 1917–1920 g.) [On the defense of the gains of the Great October Revolution: The Communist Party of Ukraine at the head of the struggle of the working people for the establishment of Soviet power and the defense of its gains (October 1917–1920)]. Kiev: Politizdat Ukrainyi. [in Russian].
2. Skoropadskiy, P. (1995). Spohady. Kinets 1917–hruden 1918 [Memories. End of 1917–December 1918]. Kyiv ; Philadelphia. [in Ukrainian].
3. Malyarevskiy, A. (1923). Na pereekzamenovke. P. P. Skoropadskiy i ego vremena. Arhiv grazhdanskoj voynyi [On re-examination. P. P. Skoropadsky and his time. Archive of the Civil War]. Berlin: Russkoe tvorcestvo, 2, 105–142. [in Russian].
4. Subtelny, O. (1993). Ukraina: istoriia [Ukraine: history]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

³⁵ Маляревский А. На переэкзаменовке. П. П. Скоропадский и его время. *Архив гражданской войны*. Берлин : Русское творчество, 1923. Вып. 2. С. 112, 115, 120; Скоропадський П. П. Спогади. Кінець 1917–грудень 1918. Київ ; Філадельфія, 1995. С. 219 – 221.

³⁶ Могиланський Н. М. Трагедія України (Із пережитого в Києві в 1918 році). *Архив русской революции*. Берлін, 1923. Т. 11. С. 96.

³⁷ Горошкова Г. Н. Становление фашистского режима: узурпация и пропаганда. *Ежегодник германской истории 1969*. Москва : Наука, 1970. С. 397.

5. Shkilnyk, M. (2016). Ukraina u borotbi za derzhavnist v 1917–1921 rr. Spomyny i rozдумы [Ukraine in the struggle for statehood in 1917–1921. Memories and reflections]. Kyiv: Klio. [in Ukrainian].
6. Margulies, M. (1923). God interventsii [Year of intervention]. Berlin: Izdatelstvo Z. I. Grzhebina. [in Russian].
7. Бльчер, W. (1951). Deutschlands Weg nach Rapallo. Erinnerungen eines Mannes aus dem zweiten Gliede. Wiesbaden: Limes Verlag. [in German].
8. Golczewski, F. (2010). Deutsche und Ukrainer 1914–1939. Paderborn, Мьнchen, Wien, Зьрих : Verlag Ferdinand Schoningh. [in German].
9. Mahochii, P.-R. (2012). Iliustrovana istoriia Ukrainy [Illustrated history of Ukraine]. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
10. Drozdov, A. (1921). Intelligentsiya na Donu. [The intelligentsia on the Don]. Arhiv russkoy revolyutsii. [Archive of the Russian Revolution]. Berlin, 2, 45–58. [in Russian].
11. Braiant, L. (1989). Shist chervonykh misiatsiv v Rosii [Six red months in Russia]. Vsesvit [Universe], 11, 97–109. [in Ukrainian].
12. Eyhe, G. (1967). Pechatnaya propaganda partii bolshevikov sredi avstro-germanskih voysk (1917–1919 gg.) [Print propaganda of the Bolshevik party among the Austro-German troops (1917–1919)]. Vestnik MGU. Seriya 9. Zhurnalistika [The Moscow University Herald. Series 9. Journalism], 5, 26–37. [in Russian].
13. Tunkel A. (1967). Dengi–proklamatsii [The money–leaflet]. Nauka i zhizn [Science & Life]. 12, 16–17. [in Russian].
14. Internatsionalisty. Trudyaschiesya zarubezhnyih stran – uchastniki borbyi za vlast Sovetov na yuge i vostoке Respubliki [Internationalists. The workers of foreign countries are participants in the struggle for Soviet power in the south and east of the Republic]. (1971). Moscow: Nauka. [in Russian].
15. Povорот mirovogo znacheniya. Vospominaniya nemtsev – uchastnikov Velikoy Oktyabrskoy sotsialisticheskoy revolyutsii i borbyi protiv interventov i kontrrevolyutsionerov v 1917–1920 godah [A turn of world significance. Memoirs of the Germans - participants in the Great October Socialist Revolution and the struggle against the interventionists and counter-revolutionaries in 1917-1920]. (1964). Moscow: Progress. [in Russian].
16. Rossiya pobedonosnaya. Beseda s Isaakom Makbraydom (1987). [Russia is victorious. Conversation with Isaac McBride]. Inostrannaya literatura [Foreign Literature], 11, 187–194. [in Russian].
17. Militarismus gegen Sowjetmacht 1917 bis 1919. Das Fiasko der ersten antisowjetischen Aggression des deutschen Militarismus. (1967). Berlin: Deutsche Militärverlag. [in German].
18. Zarubizhni internatsionalisty v riadakh bortsiv za vladu Rad na Ukraini (1917–1920) [Foreign internationalists in the ranks of the fighters for the power of Rada in Ukraine (1917–1920)]. (1967). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
19. Potemkin, A. (1966). Antivoennaya i revolyutsionnaya propaganda v avstro-vengerskoy okkupatsionnoy armii na Ukraine i v Kryimu v 1918 g. [Anti-war and revolutionary propaganda in the Austro-Hungarian occupation army in Ukraine and Crimea in 1918]. Vestnik MGU. Seriya 9. Istoriya [The Moscow University Herald. Series 9. History], 4, 56–69. [in Russian].
20. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti. F. 4533. Op. 1. Spr. 15. Vospominaniya Marii Galaktionovnyi Makarovoy-Nikitinoy. [State archive of Dnipropetrovsk region. Fol. 4533. Aids. 1. Coll. 15. Memories of Maria Galaktionovny Makarova-Nikitina.]. [in Russian].
21. Peredruk pershoho pislia vidnovlennia politychnoi diialnosti interviiu Hetmana Ukrainy shveitsarskii hazeti «Gasette de Lausanne» 15 zhovtnia 1920 r. Ostannii hetman. Yuvileinyi zbirnyk pamiati Pavla Skoropadskoho. 1873 – 1945 [Reprint of the first interview of the Hetman of Ukraine after the resumption of political activity to the Swiss newspaper “Gasette de Lausanne” on October 15, 1920. The last Hetman. Jubilee collection in memory of Pavel Skoropadskyi. 1873 – 1945]. (1993). Kyiv: Akadempres. [in Ukrainian].
22. Malynovska, T. & Malynovskyi, B. (2020). Ukrainse selo na mezhi lita y oseni 1918 roku: suspilni nastroi [The Ukrainian village on the verge of summer and autumn 1918: social attitudes]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*. Cherkasy: Vyd-vo ChNU, 24, 16–23. [in Ukrainian].
23. Mogilyanskiy, N. (1923). Tragediya Ukrayni (Iz perezhitogo v Kieve v 1918 godu) [Tragedy of Ukraine (From what was experienced in Kyiv in 1918)]. Arhiv russkoy revolyutsii [Archive of the Russian Revolution]. Berlin, 11, 74–105. [in Russian].
24. Goroshkova, G. (1970). Stanovlenie fashistskogo rezhima: uzurpatsiya i propaganda [Formation of fascist regime: usurpation and propaganda]. Ezhegodnik germanskoy istorii 1969 [Annual of German History]. Moskva: Nauka, 381–414. [in Russian].

Додаток

Спогади М. Г. Макарової - Нікітіної
(фрагмент)

В большинстве случаев я использовала своих маленьких детей, особенно 2-летнюю Лиду, которую обматывала документами и воззваниями и проходила почти везде беспрепятственно.

Один из многих случаев [1918 года]. Нужно было срочно распространить воззвания среди немцев в симферопольских казармах [в Екатеринославе], а туда никого не пропускали. Я взяла на руки Лиду, предварительно зарядила воззваниями, а она уже привыкла, не волынила, а старшую девочку Нину пяти лет от роду [взяла] за руку и пошла. Долго шли, с Нижне-Днепровска верст 15. Добрались, сама заморилась, и дети раскисли, уже вечерет, подошли к симферопольским казармам, кругом часовые, даже не пускают по улицам. Я подошла к часовым и давай просить на пантомимах, что я иду домой с детьми в Лоцманку Камянку.

Тут как по заказу заревели не своим голосом Лида (что с роду с нею не было), а Нина поддержала. Видно, австриец сжалился, видно какой-то небольшой начальник на ломанном русском языке спрашивает, куда мать идешь. Я, плача, ему рассказала, что иду домой, а вже на дворе ночь, а детки маленькие. Он сжалился, берет за руку старшенькую Нину: «Пойдем». Подошли к казарме, спрашивает, на пантомимах показывает, кушать хотите, а я ему показываю черствый ржаной кусок хлеба, дети тянутся, просят. Я отломала по маленькому кусочку. Схватили, кушают, давятся, а мой австриец стоит, смотрит, а слезы капают с глаз. Схватил Нину на руки и бегом побежал вперед, я еле за ним поспеваю. Привел нас до кухни, кричит на повара, а я не знаю что, повар вылупил глаза, не поймет. Потом разобрался. Вытащил с котла большой кусок мяса, насыпал супу. Друг принес белого хлеба детям, печенья, конфет. Растерялись мои крошки, хватают мясо, а в рот пхнут конфеты. Собралось очень много солдат, особенно австрийцев. Некоторые плачут, а этот, который нас привел, места не находит, ругается. И так мы покушали, начала я благодарить, спрашиваю: «Можно идти» – и показываю по направлению Лоцманки... Поблагодарила за угощение. Навязали мне еще узел продуктов, и я пошла, а мои крошки понаедались, спать хотят. Отошла я от казармы, скрылась, села, взяла на руки Лидочку, освободила мой груз воззвания и помаленьку пошла, а Нина тянет за юбку, киснет «Я спать хочу». «Вот придем до бабушки, с нею и будешь спать», а сама куролесю по казарменных дворах. На меня никто не обращает внимания. Выбираю укромные места, засовываю и к счастью начало темнеть. И так таща за собой двух детей, свой драгоценный революционный груз я разместила на видных укромных местах. Уже стемнело, когда я спустилась в балку, подхватила детей и что есть духу побежала по направлению рыбалской балки. Не знаю, сколько я бежала, шла ночью, на улицах в городе никого нет. Спустилась на Пушкинскую улицу, и тут возле Арестантских рот кусты, я в изнеможении упала, дети на руках двое спали как мертвые, уснула и я. Чуть зорька прокинулась. Через кусты нельзя идти, надо на лодку и пробираться через Днепр. Приехали лодкой благополучно... Пришли домой, а там уже трагедия. Мать кричит, рвет на себе волосы, девушки плачут, а парни похилили головы. Сколько радости, а мои полюшники занялись гостинцами. «Бабушка, это дядя нам дал», – лепечет старшенькая.

Особенно оживилась деятельность партизан-разведчиков и связных в сентябре 1918 г., когда приехали члены Областного комитета Донецко-Криворожского бассейна. Меня назначили командиром разведотряда. Приходилось выполнять самые сложные и секретные задания в большинстве случаев со своими малютками, подвергая свою жизнь и жизнь детей смертельной опасности.

*(Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 4533. Оп. 1. Спр. 15.
Воспоминания Марии Галактионовны Макаровой-Никитиной. Арк. 3-6.)*

Надійшла до редакції / Received: 18.04.2023
Схвалено до друку / Accepted: 02.06.2023

УДК 32.019.51:631:94(477)

DOI: 10.31651/2076-5908-2023-1-120-126

Kyrylo Mieliekiestsev

PhD (in History), Associate Professor of the Department of History of Ukraine and Special Branches of History, Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnitsa, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4931-9576>

e-mail: k.melekestsev@donnu.edu.ua

AGRICULTURAL AND PEASANT IMAGES OF THE HISTORY OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF INFORMATION CONFLICT

Abstract. *The aim of the study is to highlight the place of “peasant” and “agrarian” images and senses in the scope of information warfare surrounding the history and modernity of Ukraine, identifying the main types and variants of the use of senses, the means and goals of informational influences related to them.*

The scientific novelty of the research results is based on the use of the latest sources on the Internet, attention to microhistory – the features of the emergence of new meanings and “memes” related to agrarian images/senses in Ukraine, and the synergy of historical research with linguistic and cultural research.

Research methodology *includes content analysis of sources found on the Internet with the help of specific search operators in the Google search system and in-built systems of Twitter and Facebook social networks.*

Conclusions: *The use of “agrarian” images in the information confrontation surrounding Ukraine and its history is a long-term historical phenomenon, internalized in the consciousness of a part of Ukrainian society. These images are used both in anti-Ukrainian and pro-Ukrainian propaganda, and at the modern stage they are becoming more “aggressive”, rather than simply being used for ridicule, as was the case in previous historical periods. The goals of Moscow-aligned forces are to mock the Ukrainians and intimidate the cityfolk with the “peasantry invasion” into cities; their means of propaganda include: news releases, Internet blogs, comments on social networks, cinema; they are most interested in the following periods of history: the era of the Romanov empire, the Ukrainian revolution (1917–1921), World War II, the current Moscow-Ukrainian war. The goals of the Ukrainian forces are to expose enemy propaganda, criticize their ideological opponents, entertain themselves with irony, and rally the powerbase; their means are mostly identical, except for classic TV and cinema-oriented filmmaking being secondary to newer forms of video content widespread over the Internet; their narratives touch upon the Medieval period, the period of collectivization in the USSR and the Holodomor, and, lastly, the current Muscovite-Ukrainian war.*

Key words: *agrarian history, foreign influence, information war, information warfare, history of Ukraine, neologisms, propaganda*

Кирило Мелекєсцев

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки, Донецький національний університет

імені Василя Стуса, м. Вінниця, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4931-9576>

e-mail: k.melekestsev@donnu.edu.ua

АГРАРНІ ТА СЕЛЯНСЬКІ ОБРАЗИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ

Анотація. *Мета – розкрити місце селянських та аграрних образів в інформаційному протистоянні навколо історії та сучасності України, визначивши основні види та варіанти використання образів, засоби та цілі пов'язаних із ними інформаційних впливів.*

Наукова новизна *результатів дослідження базується на використанні новітніх джерел у мережі Інтернет, увазі до мікроісторії – особливостях появ нових сенсів та «мемів», пов'язаних із аграрними образами в Україні, синергії історичного дослідження з лінгвістичними, культурологічними.*

Методологія *дослідження включає контент-аналіз джерел, винайдених в мережі Інтернет за допомогою уточнюючих пошукових операторів у пошуковій системі Google та внутрішньомережєвих системах соціальних мереж Twitter та Facebook.*

Висновки: «Аграрні» образи у інформаційному протистоянні навколо України та її історії є тривалим історичним явищем, інтерналізованим у свідомості частини українського суспільства. Як у антиукраїнській, так і проукраїнській пропаганді ці образи використовуються, причому на сучасному етапі вони стають більш «агресивними», ніж просто глузливими, як у попередні історичні періоди. Цілі московських сил – глузування з українців та залякування містян «нашестьям селяків»; їх засоби пропаганди: випуски новин, блоги в мережі Інтернет, коментарі у соцмережах, кінематограф; найбільше цікавлять їх такі періоди історії, щодо яких проводиться пропаганда: доба імперії Романових, Українська революція (1917–1921 рр.), Друга світова війна, теперішня московсько-українська війна. Цілі українських сил – викриття ворожої пропаганди, критика своїх ідеологічних опонентів, розвага навколо іронізування, згуртування колективів; їх засоби здебільшого ідентичні, за винятком кінематографу; розкривають період середньовіччя, період колективізації та Голодомору, сучасну московсько-українську війну.

Ключові слова: аграрна історія, зовнішні впливи, інформаційна війна, інформаційне протистояння, історія України, неологізми, пропаганда.

Постановка проблеми. Серед різних аспектів українського буття та історії пропаганда торкається не лише конкретних подій, осіб, процесів, а й загальних характеристик українства. Історичне протиставлення колоніальними владами українського села з містами, які перетворювалися на центри колоніальних адміністрацій і, відповідно, поширення впливу представників імперського центру, призвело до формування тривалої та впливової зневажливої характеристики українців як цілковито неписьмених селян, а України – як аграрного придатку. В умовах мережі Інтернет для дослідників з'являються нові можливості переглянути використання «аграрних» образів у пропаганді щодо історії України та українства, в межах ширшого дослідження інформаційних впливів на сприйняття історії України.

Мета роботи – розкрити місце селянських та аграрних образів в інформаційному протистоянні навколо історії та сучасності України, визначивши основні види та варіанти використання образів, засоби та цілі пов'язаних із ними інформаційних впливів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інформаційне протистояння Москви та України, включно з протистоянням навколо історії, ще з початку московського вторгнення у 2014 р. отримало особливий інтерес українських дослідників (істориків, політологів, соціологів, філологів, юристів), і цей інтерес лише зростає з часом. Проте саме вивчення образів України та українців в московській пропаганді є достатньо специфічною темою. На думку політолога П. Катеринчука, московська пропаганда підбирала певні образи для спланованої інформаційної війни з метою того, щоб сформувати у споживачів інформації (серед них і українців) хибне уявлення про європейську інтеграцію, революційні події, цінності¹.

Ще більш специфічним є огляд «селянських» і «аграрних» образів у пропаганді. М. Рябчук запропонував поділити наративи про українців в московській пропаганді на два специфічних образи: політичний, агресивний «бандерівець» та дурнуватий, сільський «хохол»². Радянський досвід формування таких наративів розкрила історикиня К. Кузіна³, виділивши три напрями наративів: «українське селянство, яке протестувало проти колгоспної системи, маркувалося «куркульсько-петлюрівським елементом»; та частина українського суспільства, яка прагнула до справжнього суверенітету країни, таврувалася ... «петлюрівці», «бандерівці» (іноді із помилкою «бендеровци»); українським митцям, науковцям та політичним діячам загрожувало бути призначеними «українськими буржуазними націоналістами». Жодна з цих категорій не мала меж, що означало для пересічних українців небезпеку перетворитися на ворога будь-якого штибу»⁴.

¹ Katerynchuk P. Російська пропаганда як інструмент зовнішньополітичної стратегії щодо України. *ІППСС*. № 33-34(2016). 2017. С. 222–229.

² Рябчук М. “Хохли”, “малороси”, “бандери”: стереотип українця у російській культурі. *Наукові записки*. Вип. 1(81). ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. С. 170–194. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/riabchuk_khokhly.pdf

³ Кузіна К. Як агітаційно-пропагандистські кампанії легітимізували державний терор проти українців? *За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі* / Відп. ред. В. Смолій; Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2022. Книга 2. С. 1190–1203.

⁴ Кузіна К. Як створити «ворога»: дегуманізація українців радянським агітпропом. *Україна Модерна*. 22 лютого 2023 р. URL: <https://uamoderna.com/war/yak-stvoryty-voroha-dehumanizatsiia-ukraintsiv-radianskym-ahitpropom/>

Хоча темі загалом не вистачає спеціалізованих досліджень, але «селянських» образів у зображенні історії України також торкаються у своїх роботах дослідники та дослідниці А. Березовенко, Р. Демчук, О. Таран, М. Заяць, крім того тема все надалі отримує увагу в українських ЗМІ. Ці напрацювання та публікації оглядатимуться в основному матеріалі статті.

Виклад основного матеріалу. Московська антиукраїнська пропаганда використовує «сільську» тематику як серію негативних образів задля мобілізації власних людських ресурсів, а також для підйому бравади московських бійців (як реальних, так і інформаційних фронтів), зображаючи їх суперників як непрофесійних селян. Рекрутуючи собі агентів поміж українського населення московські сили намагаються протипоставити міщан і селян, апелюючи до перших, що, мов, «російськомовне місто» втрачає позиції («*селюки, що прорвалися в Київ, формують нову реальність*»), йдеться в довіднику для колаборантів⁵. Перетворення образу «селяка» з жартівливого, з якого можна кепкувати, на монструозний, яким можна залякати, помічають в сучасному московському кінематографі, порівнюючи радянську та нинішню адаптації «Днів Турбіних»: якщо раніше зображали бійців УНР як таких, що не знають нічого, крім сільського господарства, через що тікають лише почувши про наступ червоноармійців, то в новітній адаптації це небезпечно для нарочито «російського» міста загарбники, які чинять звірства, згадки про які не було в романі М. Булгакова⁶.

«Аграрні» образи характерні не лише для власне московської пропаганди про Україну, але й для українського внутрішнього споживання. Шукаючи згадки «селянського» образу українців в літературі у мережі Інтернет, то можна знайти немало московських закидів у бік України з образами «сільської» тематики, але ще більше знаходиться українського обговорення такої поведінки москвинів, при чому різних прошарків: від ключових пропагандистів до окремого «баріна в Малоросії» XIX ст.

Перший аспект цього явища стосується інтерналізації українцями свого бачення антиукраїнських наративів, які торкаються образів селянства. У дослідженні А. Березовенко представлені українські особові джерела, які зображають апологетів московської пропаганди в очах українців, як таких хто «зневажав цих селяків-хахлів, але його зневага була не злісна, а дивним чином поблажливо добродушна, як до недорозвинених дітей, але таки дітей». При чому, згідно з роботою авторки, подібні наративи українцями помічалися і в імперській, і в радянській, і в пострадянській часи, де в основі лежить ставлення носія мови центру імперії до носіїв мови «периферії»⁷. Акцентування на сільських образах України та українства як на негативних, образливих стали характерними для українського дискурсу, як наукового («*Радянський кінематограф створював або негативні образи українців (куркулів, бандерівців, поліцаїв), або кумедні (селюків-”хохлів”)*»⁸), так і в медійному («*Що ми маємо? Або серіальних селяків, які змивають сміття в унітаз. Або нескінченні спроби створити героїчного українця*»⁹). Образ «селяка» та «рагуля» навіть використовувався для образливої характеристики українських військових з боку представників українського шоу-бізнесу¹⁰. Тим часом блогосфера пов'язує образ селяка з

⁵ В рф випустили спеціальний довідник для проросійських зрадників і колаборантів. *АрміяInform*. 27 липня 2022 р. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/07/27/v-rf-vypustyly-speczialnyj-dovidnyk-dlya-prorosijskyh-zradnykiv-i-kolaborantiv/>

⁶ Крапивенко Д. «Найважливіше з мистецтв», що породило російську пропаганду. Як із радянського кіно виросла риторика Скабєєвої і Ко. *TEXTY.org.ua*. 11 квітня 2023 р. URL: <https://texty.org.ua/articles/109393/najvazhlyvishe-z-mystectv-sho-porodylo-rosijsku-propahandu-yak-iz-radyansko-ho-kino-vyroslo-rytoryka-skabyeuyevoyi-i-ko/>

⁷ Березовенко А. В. Після майдану 2014: образи України і Росії у російському політичному дискурсі. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України*. 2019. Випуск 3–4(95–96). С.272–294. С. 274

⁸ Демчук Р. В. Ментальність як ідентифікаційне поняття у матриці української культури. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2017. № 1. С. 28–33

⁹ Чиченіна Л. Петра — нова Антоніна. Чому образи українців у кіно вигадують за нас. *Детектор медіа*. 29 грудня 2021. URL: <https://detector.media/kritika/article/195196/2021-12-29-petra-nova-antonina-chomu-obrazu-ukraintsiv-u-kino-vygyaduyut-za-nas/>

¹⁰ Культререр К. Сніжана Єгорова цинічно обізвала українських воїнів селяками: «Повилазили, рагулі...». *Радіо Трек: НОВИНИ*. 22 вересня 2020 р. URL: https://radiotrek.rv.ua/news/snizhana_yegorova_tsynichno_obrazyla_ukrainskyh_voiniv_selyukamy_povylyazyly_raguli_video_255307.html

бажанням москвинів дегуманізувати противника (подібно до сталінської антиселянської пропаганди в кінематографі) та позбавити права на власну історію¹¹.

Крім власне московських діячів, образи села також були інтерналізовані як негативні власне українцями, навіть державними діячами. Серед прикладів – висловлювання у Facebook колишнього радника керівника ОП О. Арестовича, у яких він кличе опонентів його точки зору «селюками», заявляючи також, що «між свинопасами та Святославом обирає Святослава», таким чином нав'язуючи читачеві хибну дихотомію між повагою до середньовічної історії України та «селянством»¹². Інші представники ЗМІ «селюками» та «хитрими Паньками» величають переляканих сусідів (при чому міщан!), які не хочуть українізації та не знають історії України, але пам'ятають про радянських «хозяйственників», мислячи певними штампами, мов, московські ракети бомблять саме «українізовані» райони міст¹³. В обох випадках аргументи та особи опонентів авторів не пов'язані із селом. Це показує, що «селянство» вже перетворилися на інтерналізований українцями культурний код, у якому висловлюється «щось своє, українське, але при цьому з негативною конотацією» (сусіди недолугі – «вони селюки», не знають історії України – «свинопаси»). Враховуючи ключову значущість селянства для формування модерної української нації, такі висловлення можуть бути й явищем інтерналізованої українофобії.

Другий аспект українського споживання «сільської» пропаганди в інформаційному просторі це використання «аграрних» образів українцями (навіть початково образливих образів) для позитивного змалювання історії української держави. Характерно, що шлях до українських позитивних образів почався з іронії над негативними образами. В онлайн-словнику українського сленгу SlangZone було зафіксовано слово «агрорейх», визначаючи слово і виводячи його етимологію з українського кепкування над, з одного боку, спробами оголосити історію України й український патріотизм «фашистськими», а з іншого – принизити українців як «селянську» націю: «*Агрорейх – жартівлива назва України, складається з 2-х частин, агро — якое з грецької це перекладається як сільськогосподарський (натяк на топові позиції експорту України) і рейх — з німецької «імперія». Сама назва — наслідок багаторічних дискусій і російського шовінізму, який з 2014 звинувачує Україну у нацизмі (звідси частина рейх) і принижує її (типу, «шо ви хлібороби можете?»)*» (авторська орфографія збережена). Редакторами онлайн-словника також наводяться приклади використання вищезгаданого слова в українській блогосфері, для зображення як реальних економічних успіхів України в питаннях сільського господарства, так і жартівливих «вихвалень» таємними інтригами України, в яких її звинувачують на Москві та серед прихильників 45-го американського президента Дональда Трампа¹⁴.

Сутність цього явища була влучно визначена дослідницями лінгвістики О. Таран та М. Заяць як «лінгвокреативний вибух», що проявився у створенні неологізмів шляхом контамінації існуючих слів чи частин слів¹⁵. Хоча дослідниці пов'язують появу неологізмів із повномасштабним московським вторгненням у 2022 р., але першоджерела з соціальних мереж можуть продемонструвати нам використання слова «агрорейх» для характеристики України і в попередні періоди московсько-української війни: у 2017 р. обговорював із українським волонтером у соцмережі Twitter вищеописане явище Д. Кулеба¹⁶. Образ «агрорейху» набув не лише розважального змісту (жартівливий, сатиричний), але й спонукає до колективного залучення підтримувати український агросектор, ЗСУ, цікавитися історією

¹¹ Миревич М. Глупые селюки, несостоявшееся государство: российские мифы про украинцев и Украину 24 канал. 5 сентября 2019 г. URL: https://24tv.ua/ru/glupyie_selyuki_nesostoyavsheesya_gosudarstvo_rossiyskie_mifyi_pro_ukraintsev_i_ukrainu_n1314838

¹² Редакція. Олексій Арестович назвав противників перейменування України «довбанями селюками» з блідою спірохетою. *Український репортер*. 09 вересня 2021. URL: <https://ukrreporter.com.ua/suspilstvo/oleksij-arestovych-nazvav-protivnykiv-perejmenuvannya-ukrayiny-dovbanymy-selyukamy-z-blidoyu-spirohetoyu.html>

¹³ Катраник Д. Славчання полтавських селюків на «російську велич». *Останній Bastion*. 12 лютого 2022 р. URL: https://bastion.tv/skavchannya-poltavskih-selyukiv-na-rosijsku-velich_n52486

¹⁴ Tailor G. Агрорейх що це? *SlangZone*. 06 березня 2023 р. URL: <https://www.slangzone.net/word/Агрорейх>

¹⁵ Таран О., Заяць М. Комп'ютерний контент-аналіз інтернет-мемів про російсько-українську війну 2022 року. *Studia Linguistica*, 2022. Вип. 21. С. 57–67 DOI: <https://doi.org/10.17721/StudLing2022.21.57-67>

¹⁶ Kuleba D. *Twitter*. 25 липня 2017 р. URL: <https://twitter.com/DmytroKuleba/status/889938207307071488>

розвитку традицій сільськогосподарської праці в Україні. Прикладом такого позитивного використання образу стає канал новин Boroshno News, що активно використовує образ у просуванні вищеописаних змістів¹⁷, а також у волонтерській діяльності, розпродаючи відповідну символіку для збору коштів на підтримку українських військових¹⁸.

Негативні образи українського села українцями перетворюються на вшанування особливих сільських традицій та історії країни, борються зі спробами приховувати своє походження, цуратися сільських родичів і мови. «Ренесансом» для відновлення поваги до українського селянства стала, на диво, така нібито «міська» новинка як Інтернет, що дозволив багатьом українцям з різних куточків країни продемонструвати своє життя, креативність, культуру. Серед прикладів нового, позитивного переосмислення «селянської культури» – гурт з смт на Харківщині “Курган і Агрегат”, який збирає повні зали, гордо називають себе селюки, розмовляють та співають суржилом, сільські відеоблогери такі як Даша Євтюх та «Я і мої кози», «Сільські історії ШоТам», «Old Khata Project», «Броди online». Ренесанс села в такому стилі протипостовляється періоду колективізації та Голодомору, в ході якого українське село занепало, більшість населення стала містянами¹⁹. Образи «колхозників» і «селюків» використовуються для самоідентифікації українськими воїнами, що стоять на бороні України, а відомим символом українського супротиву агресії став трактор, який транспортує полишений окупантом танк та іншу техніку²⁰.

Висновки. «Аграрні» образи у інформаційному протистоянні навколо України та її історії не є новітнім явищем, – навпаки, їх негативна конотація вже інтерналізована у, як мінімум, частині українського суспільства. Великою зміною у використанні «аграрних» образів за сучасності, в порівнянні з радянським та імперським періодами, є значно більша «зубастість», небезпечність образу, при чому це проявляється як у антиукраїнській, так і проукраїнській пропаганді.

По-перше, московські суб’єкти інформаційного протистояння використовують «аграрні» образи як для (старого вже, з імперських і радянських часів) глузування, дискредитації українства («селюки», «рагулі», «миколи», «свині»), так і для залякування своєї аудиторії («селюки захоплюють міста», «село ріже російських людей»). Серед засобів: випуски новин, блоги в мережі Інтернет, коментарі у соцмережах, кінематограф, що зачіпляє історію України. Ключові періоди історії, щодо яких проводиться пропаганда: доба імперії Романових (коли «російський барін їздив Малоросією»), Українська революція (1917–1921 рр.), Друга світова війна, теперішня московсько-українська війна.

По-друге, українські сили використовують «аграрні» образи у двох конотаціях: негативній і позитивній. Негативний дискурс щодо «аграрних» образів представлений або з усвідомленням московської пропаганди та висловленням незгоди з нею, комплексів щодо дискредитації українства шляхом зведення до лише «селянства», або, у зв’язку з вищезгаданими комплексами, інтерналізована ненависть до всього «селянського», характеристика власних опонентів як «селюків». Позитивний дискурс представлений бажанням «знов відкрити» історію українського села, культури селянства для більшості населення України, а також іронією щодо власної «аграрності», яка тим не менш не заважає інформаційним опонентам України звинувачувати нібито «відсталу» країну у різноманітних інтригах, шпигунстві, створенні страшного режиму. Їх засоби здебільшого ідентичні, але місце телевізійних фільмів та кіно на великому екрані займає відео-контент новітнього формату у мережі Інтернет. Ключові періоди історії, які розкривають ці інформаційні впливи: середньовіччя, період колективізації та Голодомору, сучасна московсько-українська війна.

¹⁷ Boroshno News. *Instagram*. 2023. URL: <https://www.instagram.com/boroshnnews/>

¹⁸ Boroshno News. Аукціон на стікери Жорна Агрорейху. *MGB*. 2022. URL: <https://maxgamevalue.com/ua/product/стікери-на-жорна-агрорейху/>

¹⁹ Леонова Т. Геноцид українців: непокаране зло обов’язково повертається. *Суспільне Культура*. 26 листопада 2022 р. URL: <https://suspihne.media/325310-genocid-ukrainciv-nepokarane-zlo-obovazkovo-povertaetsa/>

²⁰ Братушак О., Реуцький К. “Треба вижигати Москву”. Як “група селюків” біла росія в Ізюмі. *Українська правда*. 21 жовтня 2022 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/10/21/7372824/>

References

1. Berezovenko, A. (2019). *Pislia maidanu 2014: obrazy Ukrainy i Rosii u rosiiskomu politychnomu dyskursi* [After the Maidan 2014: the images of Ukraine and Russia in Russian political discourse]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. [Scientific notes of the Institute of Political and Ethnonational Studies named after I. F. Kuras NAS of Ukraine]*, 3–4 (95–96), 272–294. [in Ukrainian].
2. Boroshno News. (2022). *Auktsion na stikery Zhorna Ahroreikhu* [Auction for Millstones of the Agroreich themed stickers]. *MGB*. Retrieved from: <https://maxgamevalue.com/ua/product/стикери-на-жорна-агрорейху/> [in Ukrainian].
3. Boroshno News. (2023). *Instagram*. Retrieved from: <https://www.instagram.com/boroshnonews/> [in Ukrainian].
4. Bratushchak, O. & Reutskyi, K. (2022, October 21). “*Treba vyzhyhaty Moskvu*”. *Yak “hrupa seliukiv” byla rosiian v Iziumi*. [“Moscow must be burned.” How a “group of peasants” beat the Russians in Izyum]. *Ukrainska pravda. [Ukrainian truth]*. Retrieved from: <https://www.prawda.com.ua/articles/2022/10/21/7372824/> [in Ukrainian].
5. Chychenina, L. (2021, January 29). *Petra — nova Antonina. Chomu obrazy ukraintsiv u kino vyhaduiut za nas* [Petra is the new Antonina. Why are images of Ukrainians in the movies made up for us]. *Detektor media. [Media detector]*. Retrieved from: <https://detector.media/kritika/article/195196/2021-12-29-petra-nova-antonina-chomu-obrazy-ukraintsiv-u-kino-vyhaduyut-za-nas/> [in Ukrainian].
6. Demchuk, R. (2017). *Mentalnist yak identyfikatsiine poniattia u matrytsi ukrainskoi kultury* [Mentality as a question of identification in the matrix of Ukrainian culture]. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv. [Bulletin of the National Academy of Managers of Culture and Arts]*, 1, 28–33. [in Ukrainian].
7. Katerynychuk, P. (2017). *Rosiiska propahanda yak instrument zovnishnopolitychnoi stratehii shchodo Ukrainy* [Russian propaganda as a tool of foreign policy strategy regarding Ukraine]. *Istoriyko-politychni problemy suchasnoho svitu. [Historical and political problems of the modern world]*, 33–34, 222–229. DOI <https://doi.org/10.31861/mhpi2016.33-34.222-229>
8. Katranyk, D. (2022, February 12). *Skavchannia poltavskykh seliukiv na «rosiisku velych»*. [The longing of the Poltava peasants for “Russian greatness”]. *Ostannii Bastion. [Last Bastion]*. Retrieved from: https://bastion.tv/skavchannya-poltavskih-selyukiv-na-rosijsku-velich_n52486 [in Ukrainian].
9. Krapyvenko, D. (2023). “*Naivazhlyvishe z mystetstv*”, *shcho porodylo rosiisku propahandu. Yak iz radianskoho kino vyroslo rytoryka Skabieievoi i Ko*. [“The most important of the arts”, which gave rise to Russian propaganda. How the rhetoric of Skabeeva and Co. grew out of Soviet cinema]. *TEXTY.org.ua*. Retrieved from: <https://texty.org.ua/articles/109393/najvazhlyvishe-z-mystectv-sho-porodylo-rosijsku-propahandu-yak-iz-radianskoho-kino-vyroslo-rytoryka-skabyeyevoyi-i-ko/> [in Ukrainian].
10. Kuleba, D. (2017, July 25). *Monopolno volodiemo unikalnoiu transkordonnoiu tekhnolohiieiu - pidkup hrechkoivu vybortsiv ta chleniv vyborchyykh komisii v bud-iakomu kutochku svitu* [We have a monopoly on a unique cross-border technology - bribery of voters and members of election commissions in any corner of the world]. *Twitter*. 25 lypnia 2017 r. Retrieved from: <https://twitter.com/DmytroKuleba/status/889938207307071488> (in Ukrainian).
11. Kultreger, K. (2020, September 22). *Snizhana Yehorova tsynichno obizvala ukrainskykh voyniv seliukamy: «Povylazyly, rahuli...»* [Snezhana Yehorova cynically called the Ukrainian soldiers peasants: “Here they come, the peasantry...”] *Radio Trek: NOVYNY*. Retrieved from: https://radiotrek.rv.ua/news/snizhana-yehorova-tsynichno-obizvala-ukrainskykh-voyniv-selyukamy-povylazyly-rahuli-video_255307.html [in Ukrainian].
12. Kuzina, K. (2022). *Yak ahitatsiino-propahandystski kampanii lehitymizували derzhavnyi teror proty ukraintsiv?* [How did agitation-propaganda campaigns legitimize state terror against Ukrainians?] *Za Identychnist i Nezalezhnist. Viina Rosii proty Ukrainy: istorychni peredumovy, heopolitychni paraleli*, 2, 1190–1203.
13. Kuzina, K. (2022, February 22). *Yak stvoryty «voroha»: dehumanizatsiia ukraintsiv radianskym ahitpropom* [How to create an “enemy”: the dehumanization of Ukrainians by Soviet agitprop]. *Ukraina Moderna. [Ukraine Modern]*. Retrieved from: <https://uamoderna.com/war/yak-stvoryty-voroha-dehumanizatsiia-ukraintsiv-radianskym-ahitpropom/>
14. Leonova, T. (2022, November 26). *Henotsyd ukraintsiv: nepokarane zlo obov'iazkovo povertaietsia*. [Genocide of Ukrainians: unpunished evil is bound to return]. *Suspilne Kultura*. Retrieved from: <https://suspilne.media/325310-genocid-ukrainciv-nepokarane-zlo-obovazkovo-povertaetsia/> (in Ukrainian).

15. Mirovich, M (2019, September 5) *Glupye seliuki nesostoivsheesia gosudarstvo rossiiskie mify pro ukrainsev i Ukrainu*. 24 kanal. [Stupid Selyuks failed state Russian myths about Ukrainians and Ukraine]. Retrieved from: https://24tv.ua/ru/glupye_selyuki_nesostoyavsheesya_gosudarstvo_rossiyskie_mify_pro_ukrainsev_i_ukrainu_n1314838 (in Russian).
16. Redaktsiia (2021, September 9). *Oleksii Arestovych nazvav protyvnykiv pereimenuvannia Ukrainy "dovbanymy seliukamy" z blidoiu spirokhetoiu*. [Oleksiy Arestovych called the opponents of the renaming of Ukraine "dummy peasants" with a pale spirochete]. *Ukrainskyi reporter*. [Ukrainian reporter]. Retrieved from: <https://ukrreporter.com.ua/suspilstvo/oleksij-arestovych-nazvav-protyvnykiv-pereimenuvannya-ukrayiny-dovbanymy-selyukamy-z-blidoiu-spirohetoju.html> [in Ukrainian].
17. Riabchuk, M (2016). "Khokhly", "malorosy", "bandery": stereotyp ukraintsia u rosiiskii kulturi ["Khokhly", "Little Russians", "Banderites": the stereotype of a Ukrainian in Russian culture]. *Naukovi zapysky*. [Proceedings], 1 (81), 170–194. Retrieved from: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/riabchuk_khokhly.pdf
18. Tailor, G. (2023, March 06). *Ahroeikh shcho tse?* [AgroReich – what is it?] *SlangZone*. 06 березня 2023 р. Retrieved from: <https://www.slangzone.net/word/Агропейх> [in Ukrainian].
19. Taran, O. & Zaiats, M. (2022). *Kompiuternyi kontent-analiz internet-memiv pro rosiisko-ukrainsku viinu 2022 roku* [Computer Content Analysis of Memes about the russian-Ukrainian war in 2022] *Studia Linguistica*. [Study Linguistics], 21, 57–67. DOI: <https://doi.org/10.17721/StudLing2022.21.57-67> [in Ukrainian].
20. V rf vypustyly spetsialnyi dovidnyk dlia prorosiijskykh zradnykiv i kolaborantiv [The Russian Federation issued a special guidebook for pro-Russian traitors and collaborators]. (2022, July 27). *Armiiainform*. [Army Information]. Retrieved from: <https://armyinform.com.ua/2022/07/27/v-rf-vypustyly-speczialnyj-dovidnyk-dlya-prorosiijskykh-zradnykiv-i-kolaborantiv/> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 19.04.2023
Схвалено до друку / Accepted: 02.06.2023

УДК 94:[636.09:316.77](477.46-35)«18/19»(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2023-1-127-136

Sylka Oksana

*Doctor of Historical Sciences, Associate Professor;
National Union of Local Historians of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0406-1938>
e-mail: omedalieva@ukr.net*

COMMUNICATION IN THE EARTH ENVIRONMENT AT THE END OF THE XIX – BEGINNING OF THE XX CENTURY: VETERINARY CASE (BASED ON THE MATERIALS OF THE ZOLOTONOSHA DISTRICT OF POLTAVA PROVINCE)

Abstract. *The purpose of the article is to highlight the historical specifics of the formation of communication networks between administrative-territorial levels in the process of organizing the Zolotonsky Zemstvo Veterinary of Poltava Province.*

Scientific innovation. *On the basis of reporting and statistical sources, the author highlighted for the first time the main milestones of the creation of veterinary and epizootic control in the Zolotonsky zemstvo of the Poltava province in the specified chronological period. The emergence of the veterinary care system is considered as the result of communication links between the state, provincial and district zemstvos.*

Conclusions. *At the beginning of the 20th century, veterinary medicine became part of the Zemstvo medical system. The organization of veterinary affairs in the Zolotonsky Zemstvo had its own peculiarities and took place in close cooperation with the state and the provincial Poltava Zemstvo. We define the organizational structure of veterinary medicine in Zolotonsha district as “mixed”, in which both the provincial and district zemstvos played an important role.*

Key words. *Zemstvo veterinary medicine, Zolotonsky zemstvo, social communication, veterinary epizootic supervision, veterinary clinic.*

Силка Оксана

*доктор історичних наук, доцент,
Національна спілка краєзнавців України, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0406-1938>
e-mail: omedalieva@ukr.net*

КОМУНІКАЦІЯ У ЗЕМСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.: ВЕТЕРИНАРНА СПРАВА (НА МАТЕРІАЛАХ ЗОЛОТОНІСЬКОГО ПОВІТУ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Анотація. *Мета статті полягає у висвітленні історичної специфіки формування комунікаційних мереж між адміністративно-територіальними рівнями у процесі організації Золотоніської земської ветеринарії Полтавської губернії.*

Наукова новизна. *На основі звітно-статистичних джерел авторка вперше висвітлила основні віхи створення ветеринарно-епізоотичного контролю у Золотоніському земстві Полтавської губернії у зазначений хронологічний період. Поява системи ветеринарної допомоги розглядається як результат комунікаційних зв'язків між державою, губернським та повітовим земствами.*

Висновки. *На початок XX ст. ветеринарія стала частиною земської медичної системи. Організація ветеринарної справи у Золотоніському земстві мала свої особливості і проходила у тісній співпраці з державою та губернським Полтавським земством. Організаційну структуру ветеринарної медицини Золотоніського повіту визначаємо як «змішану», у якій і губернське, і повітове земства відігравали важливу роль.*

Ключові слова. *Земська ветеринарія, Золотоніське земство, соціальна комунікація, ветеринарно-епізоотичний нагляд, ветеринарна амбулаторія.*

Постановка проблеми. *Зародження земської системи ветеринарної допомоги населенню у другій половині XIX ст. мало свої особливості, які були відмінними від побудови системи медичної допомоги. Реалізація проєкту «Земська ветеринарна справа» стала можливою завдяки кільком рівням комунікації: держава-губернія-повіт, лікар-*

фельдшер-селянин та повітовий справник-гласний-волосний старшина. Земська ветеринарія зародилась як необхідність боротьби з чумними захворюваннями худоби, а вже згодом сконцентрувалася на заходах із ліквідації інших хвороб – сапу та сибірської язви. І лише після цього відбулось запровадження обов'язкових щеплень, створювались лабораторії для виготовлення вакцин, виділялись кошти на компенсації за вбитих тварин. Вершиною ветеринарної допомоги стало виникнення лікувальної ветеринарії – організували лікувальні амбулаторії, запровадили ветеринарні ділянки з лікарями та фельдшерами. Відмінність у становленні земської ветеринарії від земської медицини полягає у їхній спрямованості. Так, якщо земська медицина виникла з потреби організації лікування, а потім перейшла до профілактичних (санітарних) завдань, то земська ветеринарія виникла з необхідності локалізації епідемії та забезпечення від них інші села, з часом перейшла до розуміння необхідності організації системи лікування худоби. У Золотоніському повіті земська ветеринарія існувала за змішаним принципом, який полягав у різних комбінаційних підходах участі у ній Полтавського губерньського та Золотоніського повітового земств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема комунікації у земському середовищі в останній третині XIX – на початку XX ст. у сучасній історіографії практично не виокремлюється як напрям наукових досліджень, хоча і актуалізується в контексті іншої проблематики. Так, наприклад, вектори та результати комунікаційних практик між земством на регіональному та місцевому рівнях у сфері соціальної роботи проаналізовано у роботі О. Іванченко¹, питання співпраці органів місцевого самоврядування Лівобережних земств із агропросвітницькими товариствами – Л. Крот², особливості діяльності земських установ Полтавської губернії з розгортання традиційних українських промислів – Т. Малєєва³, комунікаційні мережі земства та населення у організації протипожежних заходів – С. Сташенка⁴ тощо. Осібно в історіографії з соціальних комунікацій виокремлено дослідження І. Верховцевої про специфіку взаємовідносин земських органів влади із селянським соціокультурним простором⁵.

Мета статті полягає у висвітленні історичної специфіки формування комунікаційних мереж між різними адміністративно-територіальними рівнями у процесі організації Золотоніської земської ветеринарії Полтавської губернії, систематизації наявної у звітних матеріалах Золотоніського земства інформації про ветеринарію та введення до історіографії персональних імен земських ветеринарів і фельдшерів.

Виклад основного матеріалу. Серед чисельних завдань, які постали перед Золотоніським земством у перші роки його діяльності (з 1865 р.), значилася організація у повіті «Ветеринарного відділу». І лише 30 травня 1869 р. за дорученням земських зборів, розпочалася робота з влаштування в повіті земської ветеринарії. Причин активізації цього питання було дві: перша – наполягання Полтавського губерньського земства на необхідності налагодити структуру інформування губерньського центру про захворювання тварин по лінії «губерньське земство-повітове земство-волосне правління», а друга – чергова поява у Золотоніському повіті «холери, ящура та тифозної гарячки» у свійської худоби. Протягом 1869 р. року від поширення епізоотій, переважно ящура та тифозної гарячки, у повіті було вражено хворобами 7962 голови худоби, з яких загинуло 541⁶.

¹ Іванченко О. Традиції та новаторство земських практик у соціальній роботі в Україні : дис. на здобуття наук. ступ. д-ра філософії. Запоріжжя, 2021. 246 с.

² Крот Л. Про роль земських установ Лівобережної України в формуванні та діяльності дрібних сільськогосподарських товариств. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2007. Вип. 39–40. С. 188–193.

³ Малєєва Т. Діяльність земських установ Полтавської губернії з розгортання традиційних українських промислів у період з 1864 по 1914 роки : автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 2002. 21 с.

⁴ Сташенко С. Протипожежна діяльність земств Лівобережної України : автореф. дис... канд. іст. наук. Черкаси, 2004. 20 с.

⁵ Верховцева І. Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 рр.): дис... канд. іст. наук. Ізмаїл, 2004. 240 с.; Верховцева І. Вітчизняний досвід взаємин між органами місцевого самоврядування: сільське самоврядування та земство. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: публічне управління та адміністрування*. 2022. Т. 33 (72), № 3. С. 152–161.

⁶ Отчет за 1869 год Золотоношской уездной земской управы. Полтава: в типографии Пигуренко, 1870. С. 133.

Однак земські ветеринарні справи далі обговорень на засіданнях не рухалися впритул до 1882 р. Причина полягала, за звітно-статистичними документами, у відсутності достатньої суми коштів для повного фінансування роботи земського ветеринарного лікаря та його помічників. Натомість заходами із локалізації та ліквідації епізоотичних хвороб займалися Золотоніська земська управа та Комітет громадського здоров'я⁷. У межах Полтавської губернії станом на 1868 р. лише 5 повітів спромоглися на започаткування ветеринарної допомоги населенню – Зінківське, Кобеляцьке, Лохвицьке, Полтавське та Прилуцьке⁸.

Необхідність локалізувати та ліквідувати епідемічні хвороби худоби щоразу змушувала місцевих депутатів та керівництво Золотоніського земства ставити на обговорення питання про організацію роботи ветеринарного лікаря. Після тривалих дискусій Золотоніське земство спромоглося забезпечити фінансування одного земського ветеринарного фельдшера за умов оплати його праці лише на період епідемії. Відомо, що у 1871 р. на цій посаді працював фельдшер Щербина⁹. Така практика була традиційною у Золотоніському земстві на початку втілення проєкту «Земська ветеринарія» – при виникненні чергової хвилі інфекційного захворювання худоби земські збори голосували за запрошення фахівця, а після локалізації та ліквідації епідемії, співпраця з лікарем/фельдшером припинялася¹⁰.

Коли у 1872–1873 рр. у Золотоніському повіті вчергове було зафіксовано епідемію чуми великої рогатої худоби, земство запросило допомоги у Рейнфельда – ветеринарного лікаря 3-го гусарського Єлисаветградського полку, який квартирувався у Золотоноші. Тут ми спостерігаємо своєрідну комунікацію між земськими органами влади та Військовим міністерством Російської імперії. Адже військовий ветеринар повинен був отримати дозвіл на проведення цивільної діяльності у свого безпосереднього керівництва. Оплата праці лікаря, зафіксована у документах Золотоніської земської управи, складала 3 руб. на добу та «проїзні». Загалом за свою роботу Рейнфельд отримав 737 руб. 25 коп., а фельдшер Щербина – 250 руб.¹¹ Також у період активізації епізоотичних хвороб Золотоніське земство додатково виділило кошти на «облаштування у інфікованих чумою місцевостях у літній період карантинних загонів, на оренду у зимовий час карантинних дворів, на облаштування загонів та дворів відповідним обладнанням, на оплату працю працівникам цих дворів та загонів, на заходи, які були спрямовані на посилення поліцейного контролю за цими територіями та на залучення, на договірній основі, тимчасових ветеринарних фельдшерів»¹². На цю статтю видатків Золотоніське земство у 1872 р. виділило 945 руб. 57 коп. Проблема нестачі вільних коштів була вирішена за рахунок надання кредиту з боку Полтавського губернського земства у розмірі 1000 руб. «для запровадження заходів, які будуть спрямовані на ліквідацію чуми»¹³. Прохання Золотоніського, Лохвицького, Переяславського та Кременчуцького земств до губернського центру про взяття на свій баланс оплату праці лікарів-ветеринарів було відхилено¹⁴. Додамо, що оплата праці військового ветеринарного лікаря Рейнфельда та нового для земства фельдшера Мензелевського розтягнулася на кілька років. Принаймні у 1875 р. Золотоніське земство ще оплачувало їхню роботу за 1872 – 1873 рр. у розмірі 446 руб. 10 коп.¹⁵ Цілком можливо, що фельдшер Мензелевський був одним із «тимчасово запрошених» Золотоніським земством.

3 червня 1879 р. на рівні держави був прийнятий закон «Про обов'язкову ліквідацію зачумлених тварин». Саме необхідність виконання норм цього закону стимулювала на місцях чергове обговорення питання організації системи земської ветеринарії.

«Звіти» Золотоніського земства за 1879 р. містять інформацію, що «до ліквідації чуми» за рахунок земських коштів були залучені «ветеринарний лікар з фельдшерами»¹⁶. Але, на

⁷ Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1882 год. Полтава : тип. Н. Пигуренка, 1883. С. 134.

⁸ Велецкий С. Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии с 1866 по 1892 год. Краткий отчет. Полтава : тип. Л. Фришберга, 1894. С. 103.

⁹ Тут і далі у матеріалах золотоніського земства відсутні ініціали у ветеринарних лікарів та фельдшерів.

¹⁰ Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1882 год. Полтава : тип. Н. Пигуренка, 1883. С. 134.

¹¹ Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1873 год. Полтава : тип. Пигуренка. 1874. С. 123–124.

¹² Там само.

¹³ Там само. С. 123.

¹⁴ Велецкий С. Н. Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии с 1866 по 1892 год. Краткий отчет. Полтава : тип. Л. Фришберга, 1894. С. 103.

¹⁵ Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1875 год. Полтава : тип. Н. Пигуренка, 1876. С. 20, 106.

¹⁶ Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1879 год. Полтава: тип. Н. Пигуренка, 1880. С. 141.

жаль, при цьому жодного прізвища не зазначено. Ми, як робочу версію, припускаємо, що цим ветеринарним лікарем міг бути золотоніський житель, лікар-ветеринар, надвірний радник Франц Станіславович Топчевський (1822–1908?). Він брав участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 р.¹⁷ і після демобілізації повернувся до Золотоноші. Принаймні це перше прізвище місцевого фахівця, який мав державну ліцензію на проведення ветеринарної практики.

Після підтвердження чергової чуми на початку 1880 р., до справи лікування худоби та організації карантину так само, як і у попередні періоди, земство долучило «ветеринарного лікаря та фельдшера»¹⁸. І знову – у земських документах відсутні прізвища ветеринарів.

У 1882 р. у межах Золотоніського повіту вибухнула щорічна епідемія чуми. Комітет громадського здоров'я спрямував у епіцентр захворювання м-ко Бубнів ветеринарного лікаря Франца Топчевського. Того року Золотоніське земство увійшло у колаборацію з державним Комітетом громадського здоров'я у вирішенні питання щодо оплати праці найманим лікарем і фельдшеру та організації карантинних заходів. Так, при загальних витратах у 700 руб. земство профінансувало протиепізоотичні заходи на суму 448 руб. Однак цих коштів було недостатньо для ліквідації хвороб і восени 1882 р. чума та ящур продовжили ширитися Золотоніським повітом. Коштів на локалізацію хвороб катастрофічно не вистачало. Земство змушене було узяти кредит на 600 руб. (на закупівлю ветеринарно-медичних препаратів) і відмовитися від послуг лікаря та фельдшера. За цей рік зафіксовано відомості, що ветеринарні фельдшери працювали/проживали у Богодухівській та Вознесенській волості¹⁹. Саме ці волосні центри стануть у подальшому одними з дільничних центрів у структурі Золотоніської земської ветеринарії.

У 1883 р. до справи організації ветеринарної земської медицини на місцях учергове долучилося Полтавське губернське земство, яке спромоглося обґрунтувати у Міністерства внутрішніх справ необхідність фінансування роботи 10 ветеринарних лікарів у межах губернії. У Золотоніському повіті за цією програмою упродовж 1883 – листопада 1885 рр. працював лікар Фірсов. Згідно з офіційними списками ветеринарних лікарів, можемо припустити, що «лікар Фірсов» – це колецький секретар Петро Іванович Фірсов²⁰. Після того, як він звільнився зі своєї посади, місце ветеринара було вакантним до серпня 1886 р. Згідно з рішенням Полтавських губернських зборів, обов'язки ветеринара на Золотоніщині виконував державний ветеринарний лікар Переяславського повіту, паралельно зі своїми. У серпні 1886 – березні 1888 рр. урядовим ветеринарним лікарем (позаштатним) Золотоніського та Пирятинського повітів був пан Шурменьов/Шурмев²¹.

Власне Золотоніське земство у частині ветеринарії працювало й над її законодавчим забезпеченням. Були прийняті «Обов'язкові правила для населення повіту щодо попередження сапа, сказу та інших захворювань домашньої худоби» (1885 р.)²². Усі інші дії місцевої влади з метою уникнення епізоотичних хвороб були спрямовані на: обмеження перебування худоби на ярмарках та людних місцях, виплату компенсацій за забій хворих тварин, аренду або купівлю приватної землі для відведення її під могильники худоби²³.

З березня 1888 р. Полтавське губернське земство вдруге організувало оплату плаці ветеринарного лікаря у Золотоноші та повіті за рахунок губернського земства у межах реалізації програми «Попередження та ліквідації чуми рогатої худоби». До обов'язків

¹⁷ Памятник восточной войны 1877–1878, заключающий в себе в алфавитном порядке. С.Пб. : тип. Б. Г. Янпольского, 1878. С. 410.

¹⁸ Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1880 год. Полтава: тип. Н. Пигуренка, 1881. С. 134.

¹⁹ Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1882 год. Полтава : тип. Н. Пигуренка, 1883. С. 134–138, 328.

²⁰ Российский медицинский список : списки врачей, ветеринаров, зубных врачей, фармацевтов и аптек на 1883 год. С.Пб. : Упр. гл. врачебного инспектора М-ва внутренних дел, 1883. С. 372.

²¹ Отчет Золотоношской уездной земской управы XXIII очередного созыва за 1886 год. Полтава : тип. Н. Пигуренка, Полтава, 1887. С. 163.; Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XXIV очередного созыва за 1887 год. Полтава : тип. Н. Пигуренка, 1888. С. 155.

²² Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XXII очередного созыва за 1885 год. Полтава : тип. Пигуренка, 1886. С. 137.

²³ Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XXIII очередного созыва за 1886 год. Полтава : тип. Пигуренка, 1887. С. 163–166.; Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XXIV очередного созыва за 1887 год. Полтава : тип. насл. Пигуренка, 1888. С. 155–156.

нового ветеринара входило не лише фахове реагування на факти виявлення чуми, але й контроль та лікування усіх епізоотичних хвороб. Золотоніська земська управа залучала цього ветеринара у 1888 р. для ліквідації епідемії сибірської язви в одному із сіл повіту (с. Прохорівка)²⁴.

У 1889 р. Полтавські губернські збори відмовили Золотоніській земській управі у вирішенні питання про фінансування з губернського бюджету оплати «подорожніх» коштів для ветеринарних лікарів та фельдшерів²⁵.

Фінансові звіти Золотоніського земства за 1889 р. містять інформацію, що ветеринарним лікарем, який працював за губернською програмою, був Гнат Гнатович Дидзюль/Диздюль/Дидвуль (умовно ставимо дату з 1888? р.). Державну ліцензію на проведення лікарняної практики Г. Дидзюль отримав у 1884 р. і був підзвітний Міністерству внутрішніх справ²⁶; помічником-фельдшером від Полтавського губернського земства у нього був Андрейченко (умовно теж з 1888 р.). Оплата їхньої праці у звітному році становила 916 руб. 63 коп. та 240 руб. відповідно²⁷. У статистичних матеріалах загальнодержавного рівня за 1890 р. зазначено, що у Золотоноші «в'язничим, міським та ветеринарним» лікарем працював Макар Іванович Гуссов²⁸. У 1891 р. Г. Дидзюль отримав 1000 руб. оплати праці, а його помічник-фельдшер Андрій Ченка – 240 руб. відповідно²⁹. У 1891 р. «подорожні» кошти за рахунок Золотоніського земства для ветеринарного лікаря та фельдшера становили 253 руб. 86 коп.³⁰, у 1892 р. – 500 руб.³¹ У 1892 р. оплата праці Г. Дидзюля становила 1000 руб., а нового фельдшера Васильченка – 240 руб.³² У 1893 р. додався ще один запрошений фельдшер – Забегайло. Свою роботу у Золотоніському повіті фельдшери поєднували із роботою в інших повітах. Так, відомо, що фельдшер Васильченко працював «на ліквідації чуми» у Константиноградському повіті, а фельдшер Забегайло у м. Прилуках³³.

Вперше зустрічаємо звіт ветеринарного лікаря Г. Дидзюля з приставкою «земський» за 1895 р.³⁴. Золотоніське земство не виділяло коштів а ні на закупівлю ліків від хвороб, а ні інструментів, якими лікар мав працювати. При виявленні хвороби у тварини, її власник повинен був придбати і ліки, й інструменти за власний рахунок. Відповідно, кількість бажаних відводити свою худобу до ветеринара, була мінімальною. Зміни сталися у 1896 р., коли на чергове звернення Г. Дидзюля «Про необхідність створення земської ветеринарної амбулаторії» Золотоніські повітові збори дали згоду на виділення відповідних коштів – «на купівлю ліків для безоплатного використання та інструментів»³⁵. Ветеринарна лабораторія була відкрита 1 травня 1897 р. Цей захід сприяв кількісному збільшенню звернень до ветеринарної служби. Також восени 1897 р. обговорювалося питання про виділення додаткових коштів на оплату праці 3 земських ветеринарних фельдшерів, закупівлю для них медикаментів та інструментів з метою організації у повіті 3 фельдшерських пунктів.

²⁴ Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XXVI очередного созыва 1890 год. Полтава : тип. Л. Фришберга, 1890. С. 196.

²⁵ Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1889 год Золотоношскому уездному земскому собранию XXVI очередного созыва 1890 год. Полтава : тип. Л. Фришберга, 1890. С. 309.

²⁶ Российский медицинский список : списки врачей, ветеринаров, зубных врачей, фармацевтов и аптек на 1886 год. Петроград : Упр. гл. врачебного инспектора М-ва внутренних дел, 1886. С. 507.

²⁷ Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XXVI очередного созыва 1890 год. Полтава : тип. Л. Фришберга, 1890. С. 255.

²⁸ Российский медицинский список : списки врачей, ветеринаров, зубных врачей, фармацевтов и аптек на 1890 год. Петроград : Упр. гл. врачебного инспектора М-ва внутренних дел. 1890. С. 55.

²⁹ Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XXVIII очередного созыва 1892 год. Золотоноша : тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1892. С. 289.

³⁰ Отчет Золотоношской уездной земской управы за 1891 год Золотоношскому уездному земскому собранию XXVIII очередного созыва 1892 год. – Золотоноша : тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1892. С. 239.

³¹ Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XXIX очередного созыва за 1892 год. Золотоноша : тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1893. С. 37.

³² Там само. С. 121.

³³ Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XXX очередного созыва за 1893 год. Золотоноша : тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1894. С. 143.

³⁴ Приложение к отчету Золотоношской уездной земской управы за 1895 год. Золотоноша : тип. Лепского и Вурмана, 1896. С. 199–201.

³⁵ Приложение к отчету Золотоношской уездной земской управы за 1897 год. Золотоноша : лито-тип. Лепского и Вурмана, 1898. С. 251.

Зважаючи на це, 1897 р. можемо вважати роком започаткування ветеринарної структури у Золотоноському повіті. Станом на 1898 р. у Золотоноському повіті вона була такою: діяла ветеринарна амбулаторія у повітовому місті Золотоноша; створено осередки ветеринарних ділянок у волосних центрах Гельмязові, Богодухівці та Ірклієві; оплата праці фельдшерів здійснювалася за рахунок повітових земських коштів (300 руб. оплата та 120 руб. «подорожніх»); за консультування та допомогу у роботі фельдшерів лікар Г. Дидзюль додатково отримував фінансове стимулювання у розмірі 600 руб. на рік із коштів Золотоношського земства. На нашу думку, варто наголосити ще раз на тому факті, що Гнат Дидзюль працював як Полтавський губернський земський лікар, а Золотоношське земство забезпечувало йому виплату «подорожніх». У 1898 р. було розповсюджено «Інструкцію» Золотоношських земських зборів щодо обов'язків ветеринарного персоналу. Усі ці дії сумарно стимулювали звернення селян за ветеринарною допомогою, покращували стан худоби у повіті та поступово змінювали на позитив ставлення селян до фахових знань фельдшерів.

Щодо особи ветеринарного лікаря, то за 1898 р. звітно-статистичні матеріали зазначають Г. Дидзюля та надвірного радника Франца Станіславовича Топчевського³⁶. Тобто, через 16 років Золотоношське земство знову запрошує військового 76-річного ветеринара на службу. Упродовж 1899–1905 рр. Ф. Топчевський значиться єдиним ветеринаром у повіті; у 1906–1907 рр. – знову два лікаря: Ф. Топчевський та Г. Дидзюль; упродовж 9 квітня – 23 червня 1908 р. – Г. Зеленський; у 1908 – 1912 рр. – Г. Дидзюль та фельдшер Федір Григорович Андрейченко (до 1915 р.); у 1912 р. другим фельдшером значиться вже нам відомий К. Буякас; у 1913–1916 рр. призначено нового повітового лікаря Миколу Олексійовича Крутикова. Останній у 1916 р. був мобілізований до лав війська, і його змінив Г. Дидзюль³⁷.

Станом на 1900 р. у повіті вже активно діяла створена ветеринарна структура: у Золотоноші працював міський лікар (Ф. Топчевський) та фельдшер, у повіті – 3 дільничних фельдшерів, які працювали у амбулаторіях – Гельмязівський, Іркліївський та Богодухівський³⁸.

Збільшення обсягів роботи у ветеринарного лікаря та фельдшерів поставило питання перед Золотоношським земством про необхідність розширити штат фахових лікарів. Однак брак коштів змушував земство звертатися до Полтавського губернського земства з клопотанням узяти на себе оплату праці майбутніх двох ветеринарних лікарів шляхом надання позики Золотоношському земству у розмірі 1500 руб.³⁹ Посаду другого лікаря планувалося надати Золотоношському земському стипендіату Г. Зеленському, який проходив навчання у Харківському ветеринарному інституті у 1899–1907 рр. Ветеринарні фельдшери фінансово утримувалися Золотоношським земством. Усі вони, згідно з земськими звітами, станом на 1904 р. не мали фахової освіти, а «досвід ветеринарної практики отримали під час проходження військової служби»⁴⁰.

На 1905 р. Полтавське губернське земство затвердило кошторис, в якому передбачило виділення субсидій земствам на розвиток ветеринарії. Зокрема, по 600 руб. на кожного лікаря та 150 руб. на кожного фельдшера. Оскільки у Золотоношському повіті працювали 1 лікар (Ф. Топчевський) та 5 фельдшерів, на рахунки земства було спрямовано 1350 руб. Згідно з новими фінансовими розрахунками, Золотоношське земство продовжило розвиток ветеринарної структури, запланувавши створити 8 фельдшерських ділянок із 8 фельдшерами. У результаті обговорень та взаємодії, не завжди продуктивної з

³⁶ Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1899 год. – Полтава : лито-тип Губ. правления, 1899. Золотоношский уезд. С. 15. Разд. паг.

³⁷ На матеріалах «Адрес-календарей и справочных книжек Полтавской губернии на 1899–1916 годов. Полтава : лито-тип Губ. правления, 1899–1917. Золотоношский уезд».

³⁸ Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XXXVIII очередной сессии за 1901 год. Золотоноша : тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1902. С. 26.; Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1900 год. Полтава : лито-тип Губ. правления, 1901. Золотоношский уезд. С. 12. Разд. паг.

³⁹ Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XXXX очередной сессии за 1903 год. Золотоноша : тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1904. С. 30.

⁴⁰ Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XLI очередной сессии за 1904 год. Золотоноша : тип. Лепского и Вурмана, 1905. С. 38.

губернським центром, зупинилися на створенні 3 нових ділянок. Як засвідчує повітовий звіт, «усі нові ветеринарні волосні амбулаторії мають аптекарський посуд, шафи для зберігання медикаментів, необхідний медичний інструментарій, книги, інструкції, список сіл та графік їхнього відвідування фельдшером»⁴¹.

Станом на 1 січня 1905 р. Золотоніська земська структура ветеринарної допомоги була такою: Золотоніська міська амбулаторія, лікар + фельдшер, Богодухівська ділянка (з 1898 р.), Гельмязівська ділянка (з 1898 р.), Іркліївська ділянка (з 1898 р.), Піщанська ділянка (з 1905 р.), Великохутірська ділянка (з 1905 р.), Бойківщицька (Деркачівська) ділянка (з 05.1905 р.), Вереміївська ділянка (з 1905 р.), Великобурімська ділянка (з 1905 р.). На цей період встановлено й ім'я одного із земських фельдшерів Іркліївської ділянки – Казимир Гнатович Буякас/Буякась. Він працював до 20 серпня 1904 р. і залишив земську службу у зв'язку з призивом до війська. До кінця року посада фельдшера Іркліївської ділянки залишалася вакантною, а його обов'язки поєднував зі своїми фельдшер Вереміївської ділянки. Після повернення з армії Казимир Гнатович навчався у фельдшерській школі на стипендію від Золотоніського земства, у 1906 р. був Золотоніським земським запасним фельдшером до 26 травня 1913 р., а потім і ветеринарним фельдшером м. Золотоноша у 1913–1915 рр.⁴²

Фінансові звіти за 1906 р. повідомляють про оплату праці 2 лікарів (1200 руб.) та 10 фельдшерів (3000 руб.)⁴³. Такий склад ветеринарного персоналу збережеться у Золотоніському повіті до 1917 р. Структура та матеріальна частина ветеринарії з 1905 р. зазнавали поступових змін. Так, територія повіту була поділена на дві великі частини. До першої належала Золотоніська ділянка з амбулаторією та лікарем, Великохутірська ділянка, Бойківщинська ділянка, Гельмязівська ділянка, Прохорівська ділянка, Безпальчівська ділянка; до другої – Іркліївська ділянка з амбулаторією та лікарем, Вереміївська ділянка, Великобурімська ділянка та Богодухівська ділянки. Для Іркліївської амбулаторії Золотоніське земство орендувало приміщення, а з 1 січня 1913 р. виплачувало «квартирні» кошти лікареві у розмірі 300 руб. на рік (150 руб. із земських та 150 руб. із губернських коштів)⁴⁴.

Щодо персонального складу земських ветеринарних фельдшерів, то збереглися імена К. Пустовойта (1 грудня 1910 р.) та Д. Юхна (з 8 грудня 1910 р.) Безпальчівської ділянки, О. Шафороста (з 30 серпня 1910 р.) та І. Іляшенка (з 12 вересня 1910 р.) Великобурімської ділянки, В. Перетятка (до 20 серпня 1910 р.) Іркліївської ділянки⁴⁵.

У 1909 р. Золотоношському земству вдалося організувати роботу центрального земського складу медикаментів, який належав Полтавському земству як пункту, із якого розподілялися медикаменти й ветеринарному лікареві та фельдшерам. Наступним етапом стала побудова у Золотоноші спеціального приміщення для потреб ветеринарії – «Ветеринарної лікувальної амбулаторії-поліклініки». Місто виділило землю площею 1400 кв. сажень «на польовій дорозі, яка з'єднує на лісовими складами Піщанську та Гельмязівську дороги з міста»⁴⁶. Це приміщення планувалося побудувати як амбулаторію з квартирою для фельдшера, з інфекційним відділенням, з квартирою для лікаря, службовими приміщеннями та парканом. Терміни будівництва визначалися 1913–1914 рр.⁴⁷

Отже, створення Золотоніської земської ветеринарної системи відбувалося за складних економічних умов та в ситуації «кадрового професійного голоду». Перші 10 земських років протиепідеміологічні заходи реалізовувалися у тісній співпраці з державними та

⁴¹ Там само. С. 37.

⁴² Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XLIII очередной сессии за 1906 год. Золотоноша : тип. Лепского и Вурмана, 1907. С. 104. 145 с.; Памятная книжка Полтавской губернии на 1915 год. Полтава : типо-лит. Губ. правления, 1915. Золотоношский уезд. С. 187.

⁴³ Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XLIII очередной сессии за 1906 год. Золотоноша : тип. Лепского и Вурмана, 1907. С. 192.

⁴⁴ Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию L очередной сессии за 1913 год. Золотоноша : тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 64.

⁴⁵ Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XLVII очередной сессии за 1910 год и приложения. Золотоноша : тип. Лепского и Вурмана, 1911. С. 276.

⁴⁶ Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию L очередной сессии за 1913 год. Золотоноша : тип. Лепского и Вурмана, 1914. С. 64–66.

⁴⁷ Там само. С. 65.

губернськими органами влади. Закон від 3 червня 1879 р. вчергове актуалізував проблему організації епізоотичних заходів та спричинив обговорення питання про необхідність звернення уваги на стан ветеринарії, а його виконання у перспективі – створило систему земської ветеринарної допомоги населенню. Організація ветеринарної справи у Золотоніському земстві мала свої особливості й проходила у тісній співпраці з губернським Полтавським земством. Відсутність фінансових коштів не дозволила Золотоніському земству швидко організувати систему ветеринарної допомоги та відповідно реагувати на факти появи епідемічних захворювань худоби. Як правило, земство обмежувалося запрошенням тимчасового лікаря та фельдшера на час епідемії. У зв'язку з цим Полтавське земство з 1880-х рр. узяло на себе частину фінансових витрат за статтею «ветеринарія». За його рахунок фінансувалася оплата праці одного ветеринарного лікаря та одного фельдшера-помічника, які працювали у Золотоноші. Золотоніське земство працювало над інформаційними заходами щодо комунікації із селянами, оплачувало «подорожні» витрати ветеринарного лікаря. Із часом адміністрації губернського і повітових земств усвідомили той факт, що результативна боротьба з епідеміями худоби буде ефективною лише за умов спільних дій кількох повітів, а то і губерній. У 10-х рр. ХХ ст. Золотоніське земство уже оплачувало роботу 1 лікаря, «подорожні» двом лікарям, роботу та «подорожні» 10 фельдшерам, закупувало необхідні медикаменти та інструментарій, а також винаймало приміщення для амбулаторії у с. Іркліів. Загалом структуру ветеринарної системи Золотоніського повіту можна визначити як «змішану», в якій і губернське, і повітове земства відігравали важливу роль.

References

1. Adres-kalendar i spravochnaia knyzhka Poltavskoi hubernyy na 1899 hod (1899) [Address-calendar and reference book of the Poltava province for 1899]. Poltava : lyto-tyt Hub. Pravleniya [in Ukrainian].
2. Ivanchenko, O. (2021). Tradytsii ta novatorstvo zemskykh praktyk u sotsialnii roboti v Ukraini [Traditions and innovation of zemstvo practices in social work in Ukraine]. Candidate's thesis. Zaporizhzhia: Zaporizkyi natsionalnyi universytet [in Ukrainian].
3. Krot, L. (2007). Pro rol zemskykh ustanov Livoberezhnoi Ukrainy v formuvanni ta diialnosti dribnykh silskohospodarskykh tovarystv [On the Role of Zemstvo establishment of Left-Bank Ukraine in the Formation and Activity of Small rural societies]. Istoriiia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy [History of national economy and economic thought of Ukraine], 39–40, 188–193 [in Ukrainian].
4. Malieieva, T. (2002). Diialnist zemskykh ustanov Poltavskoi hubernii z rozghortannia tradytsiinykh ukraïnskykh promysliv u period z 1864 po 1914 roky [Activities of zemstvo institutions of the Poltava province on the deployment of traditional Ukrainian crafts in the period from 1864 to 1914]. Abstrakt of candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
5. Otchet za 1869 hod Zolotonoshskoi uezdnoi zemskoi upravu (1879) [Report for 1869 of the Zolotovo County Land Administration]. Poltava: v typohrafyy Pyhurenko [in Ukrainian].
6. Otchet Zolotonoshskoi uezdnoi zemskoi upravu XXIII ocherednoho sozhva za 1886 hod (1887) [Report of the Zolotonovsky County Zemstvo XXIII Ordinary Convocation for 1886]. Poltava: typ. N. Pyhurenka [in Ukrainian].
7. Otchet Zolotonoshskoi uezdnoi zemskoi upravu za 1873 hod (1874) [Report of the Zolotonovsky County Zemstvo for 1873.]. Poltava: typ. Pyhurenka [in Ukrainian].
8. Otchet Zolotonoshskoi uezdnoi zemskoi upravu za 1875 hod (1876) [Report of the Zolotonovsky County Zemstvo for 1875]. Poltava: typ. N. Pyhurenka [in Ukrainian].
9. Otchet Zolotonoshskoi uezdnoi zemskoi upravu za 1879 hod (1880) [Report of the Zolotov County Zemstvo for 1879]. Poltava: typ. N. Pyhurenka, 1880 [in Ukrainian].
10. Otchet Zolotonoshskoi uezdnoi zemskoi upravu za 1880 hod (1881) [Report of the Zolotonovsky County Zemstvo for 1880]. Poltava: typ. N. Pyhurenka [in Ukrainian].
11. Otchet Zolotonoshskoi uezdnoi zemskoi upravu za 1882 hod [Report of the Zolotonovsky County Zemstvo for 1882]. (1882). Poltava : typ. N. Pyhurenka. [in Ukrainian].
12. Otchet Zolotonoshskoi uezdnoi zemskoi upravu za 1891 hod Zolotonoshskomu uezdnomu zemskomu sobranyiu XXVIII ocherednoho sozva (1892) [Report of the Zolotonovsky County Zemstvo for 1891 to the Zolotonovsky County Zemstvo Zemstvo XXVIII Regular Convocation 1892]. Zolotonosha: typ. P. Lepskoho y Y. Vurmana [in Ukrainian].

13. Otchet Zolotonoshskoi uezdnoi zemskoi upravyy Zolotonoshskomu uezdnomu zemskomu sobranyiu XXIII ocherednoho sozyva za 1886 hod (1887) [Report of the Zolotonovsky County Zemstvo to the Zolotonovsky County Council of the XXII Regular Convocation for 1886]. Poltava: typ. Pyhurenka. [in Ukrainian].
14. Otchet Zolotonoshskoi uezdnoi zemskoi upravyy Zolotonoshskomu uezdnomu zemskomu sobranyiu XXVI ocherednoho sozyva 1890 hod (1890) [Report of the Zolotonovskaya County Zemstvo to the Zolotonovskaya County Council of the XXVI Ordinary Convocation of 1890]. Poltava: typ. L. Fryshberha [in Ukrainian].
15. Otchet Zolotonoshskoi uezdnoi zemskoi upravyy Zolotonoshskomu uezdnomu zemskomu sobranyiu XXVIII ocherednoho sozyva 1892 hod (1892) [Report of the Zolotonovsky County Zemstvo to the Zolotonovsky County Zemstvo to the XXVII Regular Meeting of 1892]. Zolotonosha: typ. P. Lepskoho y Y. Vurmana [in Ukrainian].
16. Otchet Zolotonoshskoi uezdnoi zemskoi upravyy Zolotonoshskomu uezdnomu zemskomu sobranyiu XXIX ocherednoho sozyva za 1892 hod (1893). [Report of the Zolotonovsky County Zemstvo to the Zolotonovsky County Zemstvo XXIX Regular Meeting for 1892]. Zolotonosha: typ. P. Lepskoho y Y. Vurmana [in Ukrainian].
17. Otchet Zolotonoshskoi uezdnoi zemskoi upravyy Zolotonoshskomu uezdnomu zemskomu sobranyiu XXX ocherednoho sozyva za 1893 hod (1894) [Report of the Zolotonovsky County Zemstvo to the Zolotonovsky County Zemstvo XXX Regular Meeting for 1893]. Zolotonosha: typ. P. Lepskoho y Y. Vurmana [in Ukrainian].
18. Otchet Zolotonoshskoi uezdnoi zemskoi upravyy Zolotonoshskomu uezdnomu zemskomu sobranyiu XXXX ocherednoi sessyy za 1903 hod (1904) [Report of the Zolotonovsky County Zemstvo to the Zolotonovsky County Zemstvo XXX Regular Session for 1903]. Zolotonosha: typ. P. Lepskoho y Y. Vurmana [in Ukrainian].
19. Otchet Zolotonoshskoi uezdnoi zemskoi upravyy Zolotonoshskomu uezdnomu zemskomu sobranyiu XLI ocherednoi sessyy za 1904 hod (1905) [Report of the Zolotonovsky County Zemstvo to the Zolotonovsky County Zemstvo XLI Regular Session for 1904]. Zolotonosha: typ. Lepskoho y Vurmana [in Ukrainian].
20. Otchet Zolotonoshskoi uezdnoi zemskoi upravyy Zolotonoshskomu uezdnomu zemskomu sobranyiu XLIII ocherednoi sessyy za 1906 hod (1907) [Report of the Zolotonovsky County Zemstvo to the Zolotonovsky County Zemstvo to the XIX Regular Session for 1906]. Zolotonosha: typ. Lepskoho y Vurmana [in Ukrainian].
21. Otchet Zolotonoshskoi uezdnoi zemskoi upravyy Zolotonoshskomu uezdnomu zemskomu sobranyiu L ocherednoi sessyy za 1913 hod (1914) [Report of the Zolotonovsky County Zemstvo to the Zolotonovsky County Zemstvo L Regular Session for 1913]. Zolotonosha: typ. Lepskoho y Vurmana [in Ukrainian].
22. Otchet Zolotonoshskoi uezdnoi zemskoi upravyy Zolotonoshskomu uezdnomu zemskomu sobranyiu XXIV ocherednoho sozyva za 1887 hod (1888) [Report of the Zolotonovskaya County Zemstvo to the Zolotonovsky County Council of the XXIV Regular Convocation for 1887]. Poltava: typ. N. Pyhurenka [in Ukrainian].
23. Pamiatnyk vostochnoi voyny 1877–1878, zakliuchaiushchyi v sebe v alfavytnom poriadke (1878) [Monument to the Eastern War 1877-1878, consisting in alphabetical order]. S.Pb.: typ. B. H. Yanpolskoho [in Ukrainian].
24. Prylozhenye k otchetu Zolotonoshskoi uezdnoi zemskoi upravyy za 1895 hod (1896) [Annex to the Zolotov County Land Office Report for 1895]. Zolotonosha: typ. Lepskoho y Vurmana. [in Ukrainian].
25. Prylozhenye k otchetu Zootonoshskoi uezdnoi zemskoi upravyy za 1897 hod (1898) [Appendix to the Zolotov County Land Office Report for 1897]. Zolotonosha: lyto-typ. Lepskoho y Vurmana [in Ukrainian].
26. Rossyiskyi medytsynskiy spysok: spysky vrachei, veterynarov, zubnykh vrachei, farmatsevtov y aptek na 1883 hod (1883) [Russian medical list: lists of doctors, veterinarians, dentists, pharmacists and pharmacists for 1883]. S.Pb.: Upr. hl. vrachebnogo ynspektora M-va vnutrennykh del [in Russian].
27. Rossyiskyi medytsynskiy spysok: spysky vrachei, veterynarov, zubnykh vrachei, farmatsevtov y aptek na 1886 hod (1886) [Russian medical list: lists of doctors, veterinarians, dentists, pharmacists and pharmacists for 1886]. Sankpeterburh: Upr. hl. vrachebnogo ynspektora M-va vnutrennykh del [in Russian].
28. Rossyiskyi medytsynskiy spysok: spysky vrachei, veterynarov, zubnykh vrachei, farmatsevtov y aptek na 1890 hod (1890) [Russian medical list: lists of doctors, veterinarians, dentists, pharmacists and pharmacists for 1890]. Sankpeterburh: Upr. hl. vrachebnogo ynspektora M-va vnutrennykh del [in Russian].

29. Stashenko, S. (2004). Protypozhezhna diialnist zemstv Livoberezhnoi Ukrainy [Fire-fighting activity of zemstvos of Left-Bank Ukraine]. Abstrakt of candidate's thesis. Cherkasy [in Ukrainian].
30. Veletskyi, S. (1894). Dvadsat piat let deiatelnosty zemstva v Poltavskoi hubernyy s 1866 po 1892 hod. Kratkyi otchet [Veletsky S. N. Twenty-five years of activity of the Zemstvo in the Poltava province from 1866 to 1892]. Poltava: typ. L. Fryshberha [in Ukrainian].
31. Verkhovtseva, I. (2004). Diialnist zemstv Pravoberezhnoi Ukrainy (1911–1920 rr.) [Activity zemstvos Right-Bank Ukraine (1911–1920)]. Candidate's thesis. Izmail: Izmails. derzh. hum. un-t [in Ukrainian].
32. Verkhovtseva, I. (2022). Vitchyzniani dosvid vzaiemyn mizh orhanamy mistsevoho samovriaduvannia: silske samovriaduvannia ta zemstvo [Domestic experience in local government relations rural self-government and zemstvo]. Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Serii: publichne upravlinnia ta administruvannia [Scientific notes of the Tauride National University named after V.I. Vernadsky. Series: Public Administration and Administration], 33 (72), 3, 152–161 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 03.03.2023
Схвалено до друку / Accepted: 12.06.2023

УДК 94(477.46):[316.334.55:331.4]”1851/1917”(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2023-1-137-145

Natalia Tatsiyenko

PhD (History), associate professor of the Department of History of Ukraine, historical faculty, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7872-9008>

e-mail: tatsiyenko_natalia@ukr.net

EVERYDAY WORKING CONDITIONS OF THE UKRAINIAN PEASANTRY IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY (ON THE EXAMPLE OF UMAN DISTRICT OF KYIV HUBERNIYA)

Abstract. *The purpose of the article is an attempt, using the example of the Uman district of the Kyiv province, to trace the conditions of daily work of the Ukrainian peasantry, its attitude to the land as one of the greatest values, which directly influenced the worldview, the connection between the way of life of farmers, their daily life and mentality in the second half of the 19th century - at the beginning of the 20th century.*

The scientific novelty *of the article lies in the fact that, on the basis of archival and periodical sources, the regional aspect of the history of the Ukrainian peasantry is supplemented, because the daily life of rural laborers of one of the largest and most numerous districts of the Kyiv province and the Right Bank in general is highlighted.*

Conclusions. *Considered the importance of land as the greatest value and the main source of existence, which significantly influenced the formation of the mentality of the Ukrainian peasantry. It is noted that the cult of work was decisive in the peasant worldview, but there were also prohibited days for agricultural work, which mostly fell on Orthodox church holidays. Rural workers did not always use their allotments productively. The profitability of peasant lands was directly affected by the narrowness of the land, the lack of draft cattle, insufficient fertilization of the land, the lack of proper agricultural stock, and to some extent the conservatism of the Ukrainian peasantry, which was marked by indifference to agronomic and agrotechnical innovations. Local periodicals of the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries were analyzed, which became a source of coverage of the problem of land lease, hiring peasants for seasonal work, insufficient understanding of production processes, which created merciless working conditions and in many cases led to injuries.*

The lack of land and a difficult financial situation forced the peasants to sometimes agree to the worst and most unfair terms of employment just to receive advance payments, which were used by the managers of landlord estates. It is emphasized that forced labor in landlord economies even in the post-reform period, even in the post-reform period, created fair parallels in the society of that time with the work of peasants in the period of serfdom, because along with the oppressive working conditions, corporal punishment was also often encountered as a method of influencing and asserting the low social status of peasants. One of the most common types of work that most often led to industrial injuries was work on threshing machines and work in mills. It was noted in the periodicals that the problem of insurance and compensation was not solved in any way, and the victims, in addition to physical suffering for a long time, lost the opportunity to work. The question of the work of peasant child workers, who were a constant help to their parents, is considered. In addition, an important stage of the socialization of each child was the performance of certain types of work at the appropriate age.

Key words: *peasants, Uman district, labor, land, traumatism, «Zorya», peasant economy.*

Наталія Тацієнко

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, історичний факультет, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7872-9008>

e-mail: tatsiyenko_natalia@ukr.net

ПОВСЯКДЕННІ УМОВИ ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (НА ПРИКЛАДІ УМАНСЬКОГО ПОВІТУ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Анотація. Метою статті є аналіз на прикладі Уманського повіту Київської губернії умов щоденної праці українського селянства, його ставлення до землі як однієї з найбільших цінностей, що безпосередньо впливало на світобачення, зв'язок між способом життя хліборобів, їх побутом та менталітетом у другій половині XIX – на початку XX ст.

Наукова новизна статті полягає в тому, що на основі архівних та періодичних джерел доповнено регіональний аспект історії українського селянства, адже висвітлено повсякденне буття сільських трударів одного з найбільших та найчисельніших повітів Київської губернії та й Правобережжя загалом.

Висновки. Розглянуто значення землі як найбільшої цінності та головного джерела існування, що істотно впливало на становлення менталітету українського селянства. Зазначено, що культ праці був визначальним у селянському світогляді, однак були й табуовані для сільськогосподарської праці дні, що переважно припадали на православні церковні свята. Сільські трудівники не завжди продуктивно використовували свої наділи. На рентабельність селянських угідь безпосередньо впливали й черезсмужжя, нестача тяглової худоби, недостатнє удобрення земель, відсутність належного сільськогосподарського реманенту та й певною мірою консервативність українського селянства, яке відзначалося індивідуальністю до агрономічних і агротехнічних нововведень. Проаналізовано місцеві періодичні видання другої половини XIX – початку XX ст., які стали джерелом висвітлення проблеми оренди земель, найму на сезонні роботи селян, недостатнього розуміння виробничих процесів, що породжували нещадні умови праці та в багатьох випадках призводили до травматизму. Малоземелля та скрутне матеріальне становище змушувало селян погоджуватися іноді на найгірші та несправедливі умови найму аби лише отримати завдаткові виплати, чим користувалися управителі поміщицькими маєтками. Наголошено, що вимушене скрутними економічними обставинами наймитування у поміщицьких економіях навіть в пореформеній період породжувало в тогочасному суспільстві справедливі паралелі з працею селян у період кріпацтва, адже поряд з кабальними умовами праці часто зустрічалися ще й тілесні покарання як метод впливу й утвердження низького соціального статусу селян. Одним із найпоширеніших видів робіт, що найчастіше призводили до виробничого травматизму були роботи на молотильних машинах та праця на млинах. У тогочасних періодичних виданнях зазначалося, що ніяк не вирішувалася проблема страхування та компенсації і потерпілі, окрім фізичних страждань на довгий час, а той назавжди втрачали можливість працювати. Розглянуто питання праці селянських дітей-робітників, які були постійною допомогою батькам. Окрім того, важливим етапом соціалізації кожної дитини було виконання певних видів робіт у відповідному віці.

Ключові слова: селяни, Уманський повіт, праця, земля, травматизм, «Зоря», селянське господарство.

Постановка проблеми. В українського селянина XIX – початку XX ст. весь життєвий цикл обертався навколо щоденної праці. Заняття сільським господарством унеможлилювало неробство, адже селянин з діда-прадіда був прив'язаний до землі та вважав її головним джерелом існування. У селянському середовищі склався своєрідний культ праці, а тому селяни не вбачали власної вигоди в участі у промисловому виробництві й продовжували традиційно віддавати перевагу сільському господарству.

Вивчення життя пересічних людей, звичні, повсякденні практики поведінки, які на перший погляд є малопомітними через свою очевидність і буденність, складають важливий аспект історії повсякденності українського селянства другої половини XIX – початку XX ст. Висвітлення окремих аспектів цієї проблеми має свою історію у працях істориків, етнографів, які вивчали не тільки господарювання на селі, досвід ведення землеробства та інших галузей сільського господарства, їх агротехнічну оснащеність, а й соціальний аспект, різні сторони селянського буття. Прагнення дізнатися як живе селянин, з'ясувати його буденні проблеми й інтереси є актуальним і на сьогодні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Селянська проблематика залишається однією з актуальних у наукових дослідженнях. Останніми десятиріччями посилювся інтерес до мікроісторії та історії повсякденності, які дозволяють трансформувати історичне тло через призму досвіду окремо взятої людини. Привертає увагу монографія Ю. П. Присяжнюка¹, яка присвячена вивченню соціоментальної історії українського селянства кінця XIX – початку XX ст. Автор підкреслює, що латентним підґрунтям світоглядних уявлень, побутового

¹ Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2007. 640 с.

мислення сільських трудівників були архетипи та похідні від них настанови, цінності, норми, які визначали спектр інтересів, манери та тенденції еволюції соціальної поведінки. Інтерес викликає дисертація В. В. Малікова², присвячена комплексному дослідженню звичаєво-правового інституту наймитування в українській етнокультурі другої половини XIX – початку XX ст. На регіональному рівні проблема представлена у науковій розвідці С. М. Білівненка³, який робить спробу охарактеризувати повсякденні умови праці селянства Степової України на основі нарративних джерел. Автор виділяє особливості саме Степової України і в підсумку зазначає, що умови праці регламентувалися одночасно традиційністю, погодно-кліматичними умовами, міжетнічними взаємовідносинами та релігійними аспектами.

Загалом, доповнення регіонального аспекту історії українського селянства та спроба висвітлення повсякденного буття сільських трударів одного з найбільших та найчисельніших повітів Київської губернії й зумовили актуальність даного дослідження. Джерельну базу наукової розвідки становлять архівні матеріали та дані періодичних видань, що висвітлювали соціально-економічне та суспільне життя сільського населення Уманського повіту в другій половині XIX – на початку XX ст.

Метою наукової розвідки є систематизація архівних матеріалів та даних періодичних видань про повсякденні умови праці селянства Уманського повіту у другій половині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Важливу роль у веденні селянського господарства відігравали особисті якості господаря, його ставлення до праці. Орієнтація хліборобів на землю як одну з найбільших цінностей зумовлювалася передусім усвідомленням родючості українського чорнозему⁴. Возвеличення землі, любов до батьківської ниви передавалися селянам з покоління в покоління. Така історична детермінанта й послугоувала однією з основних причин формування специфічної землеробської «душі» українського хлібороба. Однак, у пореформений період, навіть за умов майже побожного ставлення українського селянина до землі-годувальниці, селянське господарювання за багатьма показниками залишалося відсталим. Зазвичай сільські трудівники непродуктивно використовували свої наділи. У багатьох господарствах не лише не впроваджувалася більш прогресивна та ефективна багатопільна сівозміна, а навіть скорочувалося трипільля. Про внесення добрив, а також належне чергування вирощування рослин навіть не думали. Для продуктивного ведення господарства у селян не було належних умов та можливостей, тому більшість їх не мала змоги поліпшувати техніку виробництва. При гострому малоземеллі, навіть за наявності у селянина коштів, витрати на придбання більш досконалого реманенту не окупувалися. Однією з основних причин цього була вузькосмужність. На вузьких смугах польових наділів неможливо було розвернутися навіть плугом, не кажучи вже про кінні сівалки⁵.

На результативності селянських господарств позначалися нестача передусім тяглової худоби, поголів'я якої зростало повільніше, ніж приріст населення, а також її слабосилля та нерідко непридатність для запряжки в плуг. Так, на Правобережній Україні трикінними було 18,1% господарств, двокінними – 24,2%, однокінними – 5,1%, а кількість безкінних господарств становила 49,3%. Не кращою була ситуація з поголів'ям овець та великої рогатої худоби. За 1863–1883 рр. приріст овець становив 11,3%, ВРХ – 7%. І це за умов, що селяни цілком усвідомлювали важливу роль вівчарства, яке значною мірою мало товарний характер. Лише кількість свиней, котрі не потребували пасовищ, зростала відповідно до потреб населення⁶. Отже, зниження ефективності та рентабельності селянських господарств було пов'язане з малою кількістю домашньої худоби, недостатнім

² Маліков В. В. Звичаєво-правовий інститут наймитування в українській етнокультурі другої половини XIX – початку XX століть : дис. ... кандидата історичних наук : 07.00.05 / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського. Київ, 2012. 211 с.

³ Білівненко С. Повсякденні умови праці селянства Степової України. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 21. Київ, 2010. С. 382-390.

⁴ Історія українського селянства: нариси: В 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Т. 1, Київ : Наук. думка, 2006. С. 381.

⁵ Історія українського селянства: нариси: В 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Т. 1, Київ : Наук. думка, 2006. С. 382.

⁶ Історія українського селянства: нариси: В 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Т. 1, Київ : Наук. думка, 2006. С. 382.

угноєнням землі, неякісним посівним матеріалом, нестачею, а то й повною відсутністю належного сільськогосподарського реманенту. Така ситуація значною мірою пояснювалася ще й певною консервативністю українського селянства, яке відзначалося індиферентністю до будь-яких нововведень, зокрема й агрономічних і агротехнічних.

Хижацьке використання ґрунту, зумовлене малоземеллям, призводило до того, що надільна земля давала сякий-такий врожай лише за найсприятливіших кліматичних умов. У газеті «Життя і мистецтво» за 1896 р. йдеться про те, що більшість селянських полів с. Шаулиха Уманського повіту, за високої родючості чорнозему, неналежної якості. Попри те, що у заможних селян був належний реманент, худоба, та, зрештою, і на їхніх полях озимина поросла бур'янами, як і у більшості трударів. На думку кореспондента, причина тут все ж таки не в незнанні чи нерозумінні технології виробництва, адже запитавши будь-кого з селян про переваги одного знаряддя праці над іншим чи способу обробітку, кожен точно і детально пояснював⁷. Причиною такої рутини в більшості була традиційність, яка підкріплювалася обмеженим селянським світоглядом. Дописувач газети, порівнюючи селянські та поміщицькі господарства чи німецькі колонії, у 90% відповідей чув, що «то у панів та у німців так, а ми – мужики, так у нас по-мужицьки». Інші ж посилалися на бідність. На пропозицію кореспондента скласти 10 господарям по 25 руб. і придбати молотильну машину, селяни заявляли «що справді, можна було б, але так у нас ще ніколи й не було». Через таку невпевненість та страх перед змінами і на початку ХХ ст. у селах Уманського повіту використовувалася трипільна система, яка призводила до швидкого виснаження ґрунту та знижувала врожайність, позбавляючи можливості удобрювати поля⁸. Важкі умови праці, рутинна сільськогосподарська техніка зумовлювали неякісну підготовку ґрунту, поганий засів, несвоєчасний збір урожаю, довготривалий обмолот снопів, а як наслідок – подекуди, низький урожай та значні втрати зернових культур⁹.

Селяни, які мали робочу худобу, наймалися на польові роботи, займалися візництвом, зокрема транспортуванням зерна до Одеси і солі у зворотному напрямку, перевезенням лісу тощо. Жителі с. Погоріла Уманського повіту скаржилися, що економія розташовувалася приблизно за 3 версти від їх села. Окрім того, одним із видів робіт було перевезення лісу в с. Стрижавка Таращанського повіту. Долаючи відстань у 100 верст, селяни несли матеріальні затрати на харчування та догляд худоби, часто втрачаючи її в дорозі¹⁰. Проте існували й заборонені дні для сільськогосподарських робіт. Найчастіше така заборона стосувалася православних церковних свят – Різдва, Великодня, Благовіщення, Трійці. Звичаєвість наголошувала на обов'язковій невідворотності Божого покарання за працю у святкові дні. Але все ж таки працювали. Дозволяли нехтувати церковними та народно-моральними приписами та легітимізували працю швидше за все десятиліття кріпацтва¹¹. Адже селяни змушені були відробляти панщину усі дні тижня, окрім недільних та святкових днів, у які поспішали виконати власні роботи. Тому дорослі подекуди працювали навіть в Страсну седмицю і ледве могли знайти день для сповіді та відвідання церковної служби. У рапорті до генерал-губернатора Уманський земський справник зазначав, що прийшовши з мировим посередником до церкви с. Ладижинка в неділю, вони побачили, що майже вся громада була в храмі – рідкісний випадок у час польових робіт¹². Зазначимо, що досить часто поняття праці видозмінювалося або заборона не стосувалася домашньої роботи¹³.

⁷ Крестьянское хозяйство. Жизнь и искусство. № 325. 24 ноября 1896. С. 4.

⁸ Крестьянское хозяйство. Жизнь и искусство. № 325. 24 ноября 1896. С. 4.

⁹ Тацієнко Н. Л. Селянство Правобережної України в імперський період (1793–1917 рр.): на матеріалах Уманського повіту : дис. ... кандидата історичних наук : 07.00.01 / Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Умань, 2019. С.130.

¹⁰ ЦДДАУ. Ф. 442. Оп. 300. Спр. 4. 25 мая 1861 – 29 августа 1861, арк. 6-7.

¹¹ Білівненко С. Повсякденні умови праці селянства Степової України. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 21. К., 2010. С. 384–385.

¹² Тацієнко Н. Л. Селянство Правобережної України в імперський період (1793–1917 рр.): на матеріалах Уманського повіту : дис. ... кандидата історичних наук : 07.00.01 / Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Умань, 2019. С. 80.

¹³ Білівненко С. Повсякденні умови праці селянства Степової України. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 21. К., 2010. С. 388.

У період жнив, а особливо у врожайні роки, поміщики та заможні селяни відчували потребу в робочих руках. Наймали робітників переважно з піших селян, які, порівняно з тяглими, мали менші земельні наділи. Такий заробіток дозволяв їм отримати продовольство для забезпечення власних родин, адже платню робітники отримували здебільшого не грошми, а снопами (в урожайні роки селяни зазвичай претендували на третій сніп або ж третю частину від зібраного збіжжя, у час неврожаю – на п'ятий, а іноді й шостий сніп)¹⁴. Також поміщики наймали селян на заготівлю кормів для худоби. На осінь припадали «бурякові жнива», як подекуди називали копання буряків. Багато господарів засівали земельні ділянки буряками, а потім продавали їх заводам, тому наймали селянок із дітьми, які складали контингент робітників для сапання, триразового поління і копання технічної культури¹⁵.

З газети «Зоря» відомо, що у 1884 р. через неврожай ціни на робочі руки були невисокими: чоловік отримував на день 40 коп., жінка – 30 коп. А от у 1883 р. в цю саму пору чоловік отримував 60 коп., жінка – 40 коп. і то важко було знайти робітника¹⁶. У 1906–1908 рр. у Київській губернії середня щоденна плата дорослому пішому робітнику під час жнив (з харчуванням роботодавця) складала 57 коп.¹⁷ З іншого боку, такі заробітки давалися взнаки тяжкими збитками для власних селянських господарств, які занедбувалися на час наймів.

Економії, які мали значні обсяги робіт, оформляли з робітниками письмові договори та видавали трудові книжки, дрібніші ж господарства обмежувалися простими, переважно усними, умовами. Коли селяни не мали термінової потреби в грошах, а в економіях проводилися невідкладні роботи, приказчики вдавалися до певних хитрощів. Вони запрошували музик, наливали горілку, активно торгувалися щодо платні, підвищуючи її, роздавали обіцянки, що звичайно ж подобалося селянам і вони приставали на умови, навіть усвідомлюючи, що не всі обіцянки будуть виконані. Така форма укладання договору фактично перебувала в межах селянських звичаєво-правових норм щодо найму, які передбачали усність угоди, укладання її при свідках, у громадському місці (зокрема на ярмарку, в корчмі, де грала музика та лунали пісні), виставлення горілки однією або обома сторонами угоди, розпиття цього могоричу й надання завдатку¹⁸. Етнограф П. Чубинський підкреслював значення «могоричу» у селянському середовищі, адже наймит вже не мав права відмовитися від угоди, розпивши його. Різниця і час, коли укладалися угоди. Це залежало від потреб господарств у робочих руках, селян у коштах, виду сільськогосподарських робіт. Так, приказчики та підрядники намагалися наймати робітників на літні польові роботи в найбільш нужденний для селян час – пізньої осені, взимку, коли скрутне матеріальне становище змушувало селян погоджуватися навіть на найгірші умови¹⁹. Так, управитель маєтків баронеси Корф у селах Синиця та Осігна Уманського повіту придумав, як хитрістю змушувати селян до обробітку поміщицьких земель. Оскільки багато селян через малоземелля зверталися в економію за орендою, де плата варіювалася в межах 6–8 руб. за десятину, управитель підняв її до 10 руб., але щоб це не так кидалося у вічі, то він перевів оплату в фізичний відробіток. Селянин брав одну десятину в оренду, а за це повинен був обробити своїми кіньми дві поміщицькі десятини. Такі види робіт на 1881 р. вартували по 5 руб. за десятину, тому в результаті й виходило 10 руб. Водночас, управитель не погоджувався на розрахунок грошми, а вимагав відпрацьовувати на його умовах²⁰.

¹⁴ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. Санкт-Петербург: Тип. М-ва внутрен. дел, 1852. Ч. 2. С. 327–328.

¹⁵ Маліков В. В. Звичаєво-правовий інститут наймитування в українській етнокультурі другої половини XIX – початку XX століть : дис. ... кандидата історичних наук : 07.00.05 / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського. Київ, 2012. С. 68.

¹⁶ Уманский уезд. Заря. №152. 10 июля 1884. С. 3.

¹⁷ Статистический Справочник по Югу России. Полтава : Электрическая типо-лит. преemn. «И. А. Дохман». 1910. С.30.

¹⁸ Маліков В. В. Звичаєво-правовий інститут наймитування в українській етнокультурі другої половини XIX – початку XX століть : дис. ... кандидата історичних наук : 07.00.05 / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського. Київ, 2012. С. 76–77.

¹⁹ Маліков В. В. Звичаєво-правовий інститут наймитування в українській етнокультурі другої половини XIX – початку XX століть : дис. ... кандидата історичних наук : 07.00.05 / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського. Київ, 2012. С. 77–79.

²⁰ Умань. Заря. №5. 8 января 1881. С. 3–4.

Із розгляду справи селян, які працювали в маєтках баронеси Корф мировим суддею Іділянки Уманського судово-мирового округу, дізнаємося, що подібні несправедливі й кабальні умови найму були непоодиноким явищем. Так, взимку 1880 р. управитель економії баронеси Чаплинський уклав із селянами письмову угоду про найм на сезонні роботи. За цією угодою селяни мали пропрацювати в економії півроку, за що кожен з робітників повинен був отримати по 38 руб., тобто орієнтовно по 20 коп. в літній робочий день. Економія видала майбутнім робітникам завдаток у 25–30 руб. Також був визначений штраф по 1 рублю за кожен пропущений день. Коли ж настав час робіт, то частина селян, хто через хворобу, хто через мізерність платні, пропрацювавши 3–4 місяці покинули роботи, а були й такі, що зовсім їх пропустили. Ось ці прогуляні дні й стали Чаплинському приводом для позову в суд, який він подав на 25 селян. На суді сільські трударі підтвердили, що дійсно пропускали робочі дні, вказуючи причини пропусків і заявляючи, що готові їх відпрацювати. Чаплинський на це не погоджувався, а вимагав, щоб суд зобов'язав селян виплатити штраф. Було немало селян, які пропустили два і навіть три місяці робіт, тому мали б заплатити по 60 і навіть 90 руб. штрафу. Зрештою, управитель погодився на повернення селянами лише завдатку. Серед робітників були й такі, що сумлінно пропрацювали 3–4 місяці, однак все одно мали повернути гроші²¹. Чаплинський не погоджувався на мирову угоду, а заявляв судді, що коли в нього будуть «виконавчі листи», то селяни самі прийдуть до нього миритися. Це й зрозуміло, адже селянам було потрібно або повернути виплачені їм гроші, або ж пропрацювати наступного року шість місяців уже без будь-яких виплат. Звичайно, і наступного сезону не всі зможуть відпрацювати усі дні і це знову стане приводом до позову²².

Нещадна експлуатація селянської праці, відсталість сільськогосподарської техніки, недостатнє розуміння виробничого процесу породжували важкі умови праці і як результат – високу смертність сільського населення. Адже селянська праця вимагала постійної уваги та могла в будь-який момент привести до травми, каліцтва або навіть смерті. Селяни, що працювали на молотарках, нарікали на невизначений термін робіт, понаднормовий робочий день, відсутність перерви на відпочинок та обід²³. У 80-х рр. XIX ст. в Уманському повіті у всіх поміщиків, заможних селян, у багатьох священиків були кінні молотильні машини. У більшості випадків головним заправником або машиністом був звичайний селянин, який через недостатнє знання техніки і необережність, під час роботи машини часто міг щось у ній поправляти, змащувати, що призводило зрештою до травматизму. Так, у вересні 1881 р. у с. Побійна Уманського повіту під час молотьби зерна фартух машиніста, який на ходу вирішив змастити колесо, потрапив до лещат, що призвело до серйозного каліцтва працівника, який після лікування так і не зміг повноцінно відновитися. Тогочас священик с. Попівка Уманського повіту отримав важкі травми руки, теж змащуючи колесо під час роботи молотарки²⁴. Про травматизм селян в Уманському повіті на молотильних машинах повідомлялося і в періодичних виданнях. Як зазначав кореспондент, найчастіше травмувалися кінцівки. У с. Кутах він бачив п'ятьох селян із такими каліцтвами. Трагедія полягала в тому, що, окрім фізичних страждань, потерпілі на довгий час або й назавжди втрачали можливість працювати, а господарі машин зазвичай не виплачували жодної компенсації²⁵. На сторінках газети «Зоря» зазначалося, що в урядових колах неодноразово порушувалося питання страхування робітників від нещасних випадків на фабриках і заводах, однак це не стосувалося сільських працівників.

Окремою категорією селян-робітників були діти. Вони змалечку мали хатні обов'язки, доглядаючи молодших братів і сестер та виконуючи дрібну домашню роботу. Досягнувши 10-річного віку, дитина фактично ставала повноцінним членом громади²⁶ і залучалася до роботи. На запитання про вік дитини селяни зазвичай відповідали: «та вже пастушок»,

²¹ Умань. Заря. № 41. 20 лютого. 1881. С. 3.

²² Уманський уезд. Заря. №120. 2 лютого 1882. С. 3.

²³ ЦДДАУ. Ф. 442. Оп. 300. Спр. 4. 25 лютого 1861 – 29 лютого 1861, арк. 6–7.

²⁴ Изъ уманского уезда, 6 лютого. Заря. № 274. 13 лютого 1881. С. 3.

²⁵ Внутренний отдель. Заря. № 214. 6 лютого 1883. С. 3.

²⁶ Білівненко С. Повсякденні умови праці селянства Степової України. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 21. К., 2010. С. 384–385.

«погонич», «робітничок», «косар», тобто вік визначався по тому, які саме господарські обов'язки на неї поклалися²⁷. За традиційними уявленнями селянства брати участь у косовиці й жнивах могли лише дорослі члени громади. Вираз «він уже косар» про молодого парубка означав визнання його справжнім робітником, який мав продемонструвати свою здатність косити на рівні з дорослими²⁸.

Найм підлітків часто не передбачав оплати їхньої праці, а лише утримання в сім'ї роботодавця. Поширеним явищем було надання наймитам харчів, одягу та житла на час виконання ними робіт. Традиційне уявлення про значно меншу цінність трудового внеску дитини, порівняно з працею дорослої людини, було досить зручним виправданням майже безкоштовної експлуатації дітей коло машин на сільськогосподарських роботах чи у майстернях ремісників, а також у хатньому господарстві²⁹.

Часто навантаження не відповідали фізичному розвитку робітника, що призводило до трагічних наслідків. Наприкінці березня 1903 р. на фермі «Ольгино» у с. Павлівка Уманського повіту підліток Іван Завгородній під час оранки поля упав при повороті плуга під ноги волів. Від отриманих травм хлопець помер. Рідні звинувачували керуючого фермою, адже він найняв хлопця за 20 руб. з 1 березня до 1 жовтня з умовою не відряджати його на «тяжку роботу». Однак, не дотримався обіцянки, відправивши підлітка в поле з 4 волами, запряженими в плуг, керувати яким було не під силу юнаку, оскільки для такої упряжі необхідно двоє дорослих людей³⁰. Загалом загроза бути потоптаним кінями чи волами постійно стояла перед селянами, особливо перед дітьми, під час виконання сільськогосподарських робіт³¹.

Серед видів робіт, що призводили до частого травматизму, варто виокремити працю на млинах. В окремих випадках необережність, зрештою халатність та незнання елементарних правил безпеки, призводили до трагедії^{32 33 34 35 36}. Так, у грудні 1881 р. у с. Воронне Уманського повіту заможний селянин, який разом із сином-підлітком працював на власному вітряному млині, доручив йому наглянути за процесом. Хлопець вирішив зупинити жорна, через що отримав серйозну травму руки. Фельдшер, надавши першу медичну допомогу, рекомендував одразу везти постраждалого в уманську лікарню, щоб йому зробили операцію. Вражає байдужість батька, який мав для поїздки все необхідне, однак сказав «як має там (в Умані) помирати, хай краще тут помре». Юнака залишили вдома, де протягом трьох тижнів він страждав через ускладнення. Батько ж не раз говорив, що «йому не шкода грошей на лікування, якби він був упевнений, що син видужає, а як він помре, то ж і гроші даремно пропадуть». Хлопцю потрібно було ампутувати руку, однак батько не хотів бачити сина калікою, непридатним до роботи, «так дорога селянину робоча сила»³⁷.

Іноді здавалося б звичні для селян заготівля дров та добування глини через обвали землі та падіння дерев призводили до біди^{38 39}. У місцевих газетах неодноразово наголошувалося про потребу заборонити використання праці неповнолітніх, які мали недостатній досвід та фізичний розвиток, на важких та небезпечних роботах⁴⁰.

²⁷ Історія українського селянства: нариси: В 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Т. 1, Київ : Наук. думка, 2006. С. 387.

²⁸ Маліков В. В. Звичаєво-правовий інститут наймитства в українській етнокulturі другої половини XIX – початку XX століть : дис. ... кандидата історичних наук : 07.00.05 / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського. Київ, 2012. С. 67.

²⁹ Маліков В. В. Звичаєво-правовий інститут наймитства в українській етнокulturі другої половини XIX – початку XX століть : дис. ... кандидата історичних наук : 07.00.05 / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського. Київ, 2012. С. 65–66.

³⁰ ЦДІАУ. Ф. 442. Оп. 633. Спр. 2. Ч. 1. 15 января 1903 – 22 августа 1903, арк. 93.

³¹ Білівненко С. Повсякденні умови праці селянства Степової України. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 21. К., 2010. С. 388.

³² ЦДІАУ. Ф. 442. Оп. 629. Спр. 2. 1899, арк. 30–45, 177–179.

³³ ЦДІАУ. Ф. 442. Оп. 43. Спр. 2. 5 января 1864 – 23 июня 1864, арк. 196, 323.

³⁴ ЦДІАУ. Ф. 442. Оп. 48. Спр. 325. Ч. 1. 18 января 1869 – 12 марта 1869, арк. 193.

³⁵ ЦДІАУ. Ф. 442. Оп. 48. Спр. 325. Ч. 3. 16 апреля 1869 – 9 августа 1869, арк. 276.

³⁶ ЦДІАУ. Ф. 442. Оп. 541. Спр. 2. 23 января 1888 – 25 января 1889, арк. 70.

³⁷ Изъ уманського уезда, 10-го января. Внутренний отделъ Заря. № 19. 24 января 1882. С. 4.

³⁸ ЦДІАУ. Ф. 442. Оп. 43. Спр. 2. 5 января 1864 – 23 июня 1864, арк. 113, 142, 281, 325.

³⁹ ЦДІАУ. Ф. 442. Оп. 48. Спр. 325. Ч. 3. 16 апреля 1869 – 9 августа 1869, арк. 192, 242.

⁴⁰ Областные вести (Отъ наших корреспондентовъ). *Жизнь и искусство*. № 207. 29 июля 1896. С. 3.

Вимушене економічними обставинами або й примусове наймитування селян у поміщицьких економіях у пореформений період породжувало у тогочасному суспільстві справедливі паралелі з працею у поміщиків за часів кріпацтва. Такий характер найманої праці безпосередньо впливав на утвердження низького соціального статусу селян, які до неї вдавалися⁴¹. Певною мірою можна погодитися з твердженням Ю. Присяжнюка, що «селяни не відчували потреби, а отже, належно не осмислювали принципової різниці між характером праці в ринкових умовах (заробітки в поміщицьких маєтках тощо) і колишньою панщиною...»⁴². Пережитком кріпацтва навіть наприкінці XIX ст. залишалися тілесні покарання робітників. У газеті «Зоря» за 1882 р. зазначалося, що фізичні покарання залишалися досить поширеним явищем. Так, управитель однієї з економій Уманського повіту сильно побив нагайкою найманого хлопчика, який підняв руку на лінивого вола⁴³. На початку грудня 1881 р., за наказу управителя маєтками дружини барона Мейсндорфа, на економічному дворі в присутності місцевих десяцького і старости, а також управителя Фурмана висікли сторожа економії Никифора Казанюка за те, що він бив одного з коней, що належали економії⁴⁴.

Висновки. Отже, тісний зв'язок українців із землею впливав на соціально-економічні аспекти їхнього життя, традиційну культуру, систему світоглядних цінностей. Землеробська свідомість селянства насамперед містила любов до землі, повагу до власності, проте відзначалася індивідуальністю до змін та нововведень. Через консервативність та архаїчність традиційного селянського світогляду сільські трудівники вкрай неохоче застосовували удосконалений сільськогосподарський реманент, сівозміни, удобрення угідь тощо. Робочий день нормувався погодними умовами, здоровим глуздом та низкою табуєваних днів, що визначалися на основі православного календаря. Селянські діти були постійною допомогою батькам, займаючись не лише домашніми справами, а й наймаючись на роботи, які часто не передбачали оплати їхньої праці, а лише утримання в сім'ї роботодавця за харчі, одяг та житло. Традиційне уявлення про значно меншу цінність дитячої праці, порівняно з працею дорослої людини, було досить зручним виправданням майже безкоштовної експлуатації дітей. Важкими і небезпечними видами сільськогосподарських робіт залишалися праця на молотильних машинах та млинах, що часто призводила до селянського травматизму, адже давалися ознаки недостатнього розуміння виробничих процесів та й халатність робітників, що могло призводити до часткової або повної втрати працездатності.

References

1. Bilivnenko, S. (2010). Povsiakdenni umovy pratsi selianstva Stepovoї Ukrainy. [Everyday working conditions of the peasantry of Steppe Ukraine]. Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv. [Scientific notes. Collection of works of young scientists and graduate students]. T. 21. K., S. 382-390. [in Ukrainian].
2. Vnutrennii otdel (1882). [Internal department]. Zaria. [Star]. № 116. 28 maia. S 3. [in Russian].
3. Vnutrennii otdel (1883). [Internal department]. Zaria. [Star]. № 214. 6 oktiabria. S 3. [in Russian].
4. Iz umanskogo uezda. [From Uman district]. 6 dekabria (1881). Zaria. [Star]. № 274. 13 dekabria. S 3. [in Russian].
5. Iz umanskogo uezda. [From Uman district]. 10-go ianvaria. Vnutrennii otdel. (1882). Zaria. [Star]. № 19. 24 ianvaria. S 4. [in Russian].
6. Istoriiia ukrainskoho selianstva: narysy: V 2 t. [History of the Ukrainian peasantry: essays: in 2 volumes] / vidp. red. V. A. Smolii; Nats. akad. nauk Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. (2006). T. 1, Kyiv: Nauk. dumka. 631s. [in Ukrainian].
7. Krestianskoe khoziaistvo [Peasant economy] (1896). Zizn i isskustvo. [Life and art]. № 325. 24 noiabria. S 4. [in Russian].

⁴¹ Маліков В. В. Звичаєво-правовий інститут наймитування в українській етнокulturі другої половини XIX – початку XX століть : дис. ... кандидата історичних наук : 07.00.05 / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського. Київ, 2012. С. 69.

⁴² Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, ПП Кондич С. Г., 2007. С. 422.

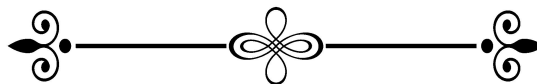
⁴³ Внутренний отдел. Заря. № 116. 28 мая 1882. С. 3.

⁴⁴ Умань, 8-го января. Заря. № 9. 13 января 1882. С. 3.

8. Malikov, V. V. (2012). Zvychaievo-pravovyi instytut naimyuvannia v ukrainskii etnokulturi druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolit : [The customary law institution of hiring in the Ukrainian ethnoculture of the second half of the 19th and early 20th centuries] dys. ... kandydata istorychnykh nauk : 07.00.05 / Instytut mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnologii imeni M. T. Rylskoho. Kyiv. 211 s. [in Ukrainian].
9. Oblastnie vesti. Ot nashikh korrespondentov. [Regional news (From our correspondents)]. (1896). Zizn i isskustvo. [Life and art]. № 207. 29 iiulia. S 3. [in Russian].
10. Prysiashniuk, Yu. P. (2007). Ukrainske selianstvo Naddnyprianskoi Ukrainy: sotsiamentalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [The Ukrainian peasantry of Dnieper Ukraine: socio-mental history of the second half of the 19th - beginning of the 20th century]. Cherkasy: Vertykal, PP Kondych S. H., 640 s. [in Ukrainian].
11. Statisticheskii Spravochnik po IUgu Rossii. [Statistical Handbook for the South of Russia]. Poltava Elektricheskaia tipo-lit preemn. I A Dokhman. 1910. S 30. [in Russian].
12. Tatsiienko, N. L. (2019). Selianstvo Pravoberezhnoi Ukrainy v imperskyi period (1793-1917 rr.): na materialakh Umanskoho povitu. [The peasantry of Right-Bank Ukraine in the imperial period (1793-1917): based on the materials of the Uman District] : dys. ... kandydata istorychnykh nauk : 07.00.01 / Umanskii derzhavnyi pedahohichniy universytet imeni Pavla Tychyny. Uman. 285 s. [in Ukrainian].
13. Umanskii uezd (1884). [Uman district]. Zaria [Star]. № 152. 10 iiulia. S 3. [in Russian].
14. Uman (1881). [Uman]. Zaria [Star]. № 5. 8 ianvaria. S 3-4. [in Russian].
15. Uman (1881). [Uman]. Zaria [Star]. № 41. 20 fevralia. S 3. [in Russian].
16. Umanskii uezd (1882). [Uman district] Zaria [Star]. № 120. 2 iiunia. S 3. [in Russian].
17. Uman (1882). [Uman]. 8-go ianvaria. Zaria [Star]. № 9. 13 ianvaria. S 3. [in Russian].
18. Funduklei, I. (1852). Statisticheskoe opisanie Kievskoi gubernii. [Statistical description of the Kyiv huberniya]. Sankt-Peterburg Tip M-va vnutren del. CH 2. 572 s. [in Russian].
19. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m.Kyiv. [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 442. Op. 300. Spr. 4, 25 maia 1861 – 29 avhusta 1861, 29 ark. [in Ukrainian].
20. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m.Kyiv. [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 442. Op. 633. Spr. 2. Ch. 1, 15 yanvaria 1903 – 22 avhusta 1903, 385 ark. [in Ukrainian].
21. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m.Kyiv. [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 442. Op. 629. Spr. 2, 1899, 296 ark. [in Ukrainian].
22. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m.Kyiv. [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 442. Op. 43. Spr. 2, 5 yanvaria 1864 – 23 yiunia 1864, 521 ark. [in Ukrainian].
23. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m.Kyiv. [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 442. Op. 48. Spr. 325. Ch. 1. 18 yanvaria 1869 – 12 marta 1869, 271 ark. [in Ukrainian].
24. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m.Kyiv. [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 442. Op. 48. Spr. 325. Ch. 3, 16 aprelia 1869 – 9 avhusta 1869, 295 ark. [in Ukrainian].
25. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m.Kyiv. [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 442. Op. 541. Spr. 2. 23 yanvaria 1888 – 25 yanvaria 1889, 189 ark. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 19.05.2023

Схвалено до друку / Accepted: 12.06.2023

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (4/9);94(5);94(6)

DOI: 10.31651/2076-5908-2023-1-146-152

Anzhela Irzhavska,

*PhD (Historical Sciences), Associate Professor, Department of World History and International Relations, the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1505-9403>
e-mail: irzhavskaya@ukr.net,*

Victoria Kirieieva,

*PhD (Historical Sciences), Associate Professor, Department of World History and International Relations, the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8882-4762>
e-mail: kalinchik79@gmail.com*

BACKGROUND AND REASONS FOR THE COLONIAL EXPANSION OF EUROPEAN STATES ON THE AFRICAN CONTINENT

Abstract. Purpose. *The goal is to reveal and analyze the historical prerequisites and reasons for the colonial expansion of European states on the African continent in the context of the formation of the world colonial system, to characterize the main ideological concepts of colonialism and their influence on the specifics of colonization processes in Africa.*

Scientific novelty. *An attempt was made to comprehensively reveal and analyze the ideological concepts, prerequisites and reasons for the colonial expansion of European states on the African continent with the involvement of a wide array of scientific works of foreign historiography on this issue.*

Result. *It was found that certain ideological concepts (mercantilism, free trade, protectionism) influenced the formation of the colonial policy of European states in Africa. One of the reasons for the European colonization of Africa was the demand for natural resources and cheap labor. Industrialization, which developed rapidly and spread throughout Europe, needed raw materials, since in the second half of the 19th century almost all European countries, which until then were in a state of catch-up industrialization, reached a new level of industrial development. Another reason was the need for sales markets, and this motive was mainly determined by industrialists. They encouraged their governments to colonize the African continent to secure markets for their manufactured goods. An equally important reason was the effort of Europeans to civilize Africa, so missionary work and free trade were seen as ways to speed up the process of enculturation of African peoples. The development of scientific research in the second half of the 19th century also contributed to the emergence of ideas of colonial expansion in the European environment.*

Key words: *colonialism, Africa, ideological concepts of colonialism, mercantilism, colony, metropolis.*

Анжела Іржавська,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1505-9403>
e-mail: irzhavskaya@ukr.net,*

Вікторія Кіреєва,

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8882-4762>
 e-mail: kalinchuk79@gmail.com

ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ КОЛОНІАЛЬНОЇ ЕКСПАНСІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ НА АФРИКАНСЬКОМУ КОНТИНЕНТІ

Анотація. Мета – розкрити та проаналізувати історичні передумови і причини колоніальної експансії європейських держав на Африканському континенті у контексті формування світової колоніальної системи, охарактеризувати основні ідеологічні концепції колоніалізму та їхній вплив на специфіку колонізаційних процесів в Африці.

Наукова новизна. Зроблено спробу комплексного розкриття та аналізу ідеологічних концепцій, передумов та причин колоніальної експансії європейських держав на Африканському континенті із залученням широкого масиву наукових напрацювань зарубіжної історіографії з даної проблематики.

Висновки. З'ясовано, що процес створення світової колоніальної системи мав свою етапність та ідеологічні концепції (меркантилізм, фритредерство, протекціонізм), що впливали, зокрема, і на формування колоніальної політики європейських держав в Африці. Однією з причин європейської колонізації Африки, був попит на природні ресурси та дешева робочу силу. Індустріалізація, яка швидко розвивалася і поширювалася в усій Європі, потребувала сировини, оскільки у другій половині XIX ст. майже всі європейські країни, які до того часу перебували в стані наздоганяючої індустріалізації, вийшли на новий рівень індустріального розвитку. Іншою причиною була потреба в ринках збуту, і цей мотив в основному визначався промисловцями. Вони закликали свої уряди колонізувати африканський континент, щоб забезпечити ринки для своїх промислових товарів. Не менш важливою причиною було намагання європейців цивілізувати Африку, тому місіонерство, вільна торгівля розглядалися як способи пришвидшення процесу окультурнення африканських народів. Зародженню ідей колоніальної експансії в європейському середовищі сприяв також і розвиток наукових досліджень другої половини XIX ст.

Ключові слова: колоніалізм, Африка, ідеологічні концепції колоніалізму, меркантилізм, фритредерство, протекціонізм, колонія, метрополія.

Problem statement. Most of the trends in the historical development of humanity can be traced and analyzed only by turning to the historical past, in particular to the history of colonialism in the countries of the traditional East, their struggle for their independence, the influence of colonial management methods of metropolitan countries on changes in the socio-economic and political spheres of development traditional Eastern societies, decolonization processes and post-colonial development of states that have gained independence. Today, countries of the third world, especially the African continent, which is an organic part of the development of the modern political, economic and cultural process, attract a lot of attention of the world community. The Africa we see today is largely determined by the factors that influenced its history literally a century and a half ago. It is necessary to take into account the lessons of history in order to look clearly into the future. In the era of globalization, historical prerequisites have an actual scientific and socio-political significance. They are related to the solution of a wide range of problems by modern sovereign African states and to the changing arrangement of political forces in the world.

The phenomenon of colonialism in the historical past is a step-by-step process of development, enslavement and exploitation of conquered lands, their subsoil and labor force by the largest metropolises, the formation of colonial empires, the formation of the world economy and the world colonial system during several centuries of the modern era. Colonialism caused a global transformation of the deep parameters of life in the traditional East. It was under the conditions of the world colonial system that Afro-Asian history began to acquire new modern features. In the 17th - at the beginning of the 18th centuries. the traditional East rather quickly fell into a long-term, protracted crisis, and then generally became an easy target for capitalist expansion by the countries of the West. The world has changed, but the traditional East was unwilling and unable to adapt to it in a timely manner. A colonial system is being formed, within which a number of Western metropolitan countries and a large number of dependent countries of the East, for the

first time in the history of mankind, created a single system of the world capitalist economy on the basis of the formed single world economic market.

Research analysis. European expansion and colonisation have had a well-known and controversial impact on the socio-economic and socio-political structures of the Afro-Asian region. Most aspects of this vast issue have already been studied in foreign and domestic specialised literature. At the same time, there are still many controversial issues in the national historical science, as well as insufficiently comprehensively researched problems, including those related to the causes, nature and extent of the colonial expansion of European states in each of the regions of Africa.

Foreign historiography investigated the issue of the distribution of Africa more thoroughly and gave a more insightful interpretation of the given topic than domestic historiography of the soviet and modern periods. Research devoted to the chosen topic can be divided into several categories: firstly, it is a study of the economic reasons that pushed European countries to intensify the conquest of new territories, in particular, the works of English scientists, historians and economists - R. Walter¹, J. Gallagher and R. Robinson², P. Kane and T. Hopkins³. Also, foreign historiography outlined the main policy vectors carried out by leading European countries, this was reflected in the works of M. Rapport⁴, N. Ferguson⁵, K. Shillington⁶, T. Stapleton⁷. The works of the American historian who specializes in colonialization, decolonization and the history of Africa, F. Cooper, became interesting for research⁸. Familiarity with scientific works on the history of Africa by modern Spanish historians P. Arconada-Ledesma and C. Garcia Andres became useful for this scientific investigation⁹.

The 8-volume volume released with the assistance of Unesco cannot be overlooked – “General History of Africa”¹⁰ volume 7 was used in this study. The “Encyclopedia of Western Colonialism since 1450” and “Encyclopedia of African history and culture. Volume IV. The Colonial Era (1850 to 1960) contains the essential comprehensive resource on the subject of colonialism and expansion”¹¹.

Certain aspects of the colonial expansion of European states on the African continent were highlighted in the scientific works of soviet historians, including R. Brodskiy and E. Enolskiy, E. Yurovska, I. Nikitina and others¹². In particular, the workshop edited by K. Yurovska contains source materials related to the colonial policy of European states on the African continent.

¹Rodney Walter. How Europe Underdeveloped Africa. London : Bogle-L'Ouverture Publications/Dar-Es-Salaam: Tanzanian Publishing House, 1972. URL : <https://abahlali.org/files/3295358-walter-rodney.pdf>; A History of the Upper Guinea Coast 1545–1800 / By Walter Rodney. Oxford : Clarendon Press, 1970. 283 p. URL : https://eprints.soas.ac.uk/31255/1/Rodney_History_Upper_Guinea_Coast.pdf

²The Imperialism of Free Trade. John Gallagher; Ronald Robinson. The Economic History Review, New Series, Vol. 6, No. 1 (1953), 1-15. URL: <https://www.jstor.org/stable/2591017>

³Cain P. J. and Hopkins A. G. British Imperialism, 1688-2000. London and New York: Longman, 2001. 739 p.

⁴Rapport M. Nineteenth Century Europe. New York: Palgrave Macmillan, 2005. 339 p.

⁵Ferguson N. Empire: The Rise and Demise of the British World Order and the Lessons for Global Power. New York: Best Books, 2004; Фергюсон Н. Цивілізація. Як захід став успішним / Пер. з англ. В. Циба. Київ: Наш Формат, 2017. 488 с.

⁶Shillington, Kevin. History of Africa: Revised Forth Edition. New York: Bloomsbury Academic. 2018. 528 p. Retrieved from: <https://www.perlego.com/book/2996922/history-of-africa-pdf>

⁷Stapleton, T. (2016). Encyclopedia of African Colonial Conflicts [2 volumes] (1st ed.). Bloomsbury Publishing. 848 p. URL: <https://www.perlego.com/book/4203955/encyclopedia-of-african-colonial-conflicts-2-volumes-2-volumes-pdf>

⁸Cooper, F. (2005). *Colonialism in Question* (1st ed.). University of California Press. URL: <https://www.perlego.com/book/550590/colonialism-in-question-pdf>; Africa in the World: Capitalism, Empire, Nation-State / by Frederick Cooper. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2014. URL: https://www.academia.edu/79062798/Africa_in_the_world_capitalism_empire_nation_state_By_Frederick_Cooper

⁹Arconada-Ledesma P. Garcia Andres C. Colonial Conflicts in the Horn of Africa: From European Presence to Ethiopian Imperialism (1880-1930) / Examining Colonial Wars and Their Impact on Contemporary Military History. IGI Global, 2023. P. 51-68. URL: <https://books.google.es/books?hl=es&lr=&id=pAu4EAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA51&ots=SHoXWXRvsg&sig=SODHy6XIyqbh7isLQIJ0uRDrXA#v=onepage&q&f=false>

¹⁰UNESCO General History of Africa, Vol. VII, Abridged Edition: Africa Under Colonial Domination 1880-1935. URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001842/184296geo.pdf>

¹¹Encyclopedia of Western Colonialism since 1450. 3 Vol. / [Ed. by T. Benjamin]. Thomson Gale: Macmillan Reference USA, 2007. 1226 p. URL: https://www.academia.edu/18641995/Encyclopedia_of_Western_Colonialism_since_1450_2007_3v; Encyclopedia of African history and culture. Volume IV. The Colonial Era (1850 to 1960) / edited by Willie F. Page; R. Hunt Davis, Jr., Editor. New York, 2005. 471 p. URL: https://www.academia.edu/9175213/Encyclopedia_of_African_History_Vol_4

¹²Бродський Р. М., Енольський З. А. Нова історія країни Азії і Африки. Львів, 1986; Колониальная политика капиталистических держав (1870-1914): практикум / сост. Е.Е. Юровская. Москва, 1967; Никитина И. А. Захват бурских республик Англией (1899-1902 гг.). Москва, 1970.

In domestic Ukrainian historical science, the problem of colonialism in Africa is investigated indirectly. However, there are significant comprehensive works on the history of the countries of Asia and Africa in the new and modern times, in which the colonial expansion of European states on the African continent is considered in the context of the history of the colonial East. Among modern Ukrainian researchers of the history of Africa in the period of colonialism, it is worth noting such researchers as V. Rubel and V. Golovchenko, O. Kovalkov and V. Filoretov, I. Pop and others.¹³

The purpose of the article. To investigate the prerequisites and reasons for colonial expansion leading European countries to the African continent during colonial conquests; to characterize the main ideological concepts of colonialism and the specifics of colonization processes in Africa.

The statement of the basic material. The colonial system changed in the process of the development of capitalism and the deployment of colonial expansion. Attempts to involve African territories in the world colonial system were different at stages of colonial expansion. For example, in the most backward regions of Black Africa, the imposition of colonial orders was accompanied by attempts to eliminate the entire complex of traditional socio-economic relations with the aim of their radical modernization in the interests of world capital. In the countries of North and East Africa, the semi-colonial method of enslavement combined the formal preservation of traditional socio-political structures of the eastern despotic type with economic and partly ideological, scientific, technical and social enslavement (Arab Africa, Ethiopia).

These different principles of colonial policy were based on the following different ideological concepts, that created the prerequisites for the colonial expansion of European states, in particular on the African continent: mercantilism; free trade; protectionism. Mercantilism as an economic policy of a number of European states of the 15th–18th centuries, which was based on foreign economic violence and was aimed at the accumulation of initial capital, also approved the slave trade. Rapid colonial expansion was facilitated by the dispersion and low level of development of African tribes, who became easy prey for the colonizers during the period of active slave trade.

Free trade is an economic policy of the industrial bourgeoisie, characterized by demands for free trade, elimination of customs barriers and other trade restrictions. An important aspect of free trade was the fight against the slave trade, since slave labor narrowed the domestic market, made it difficult to form a workforce, and prevented the emergence of large foreign markets. This movement had an international character and became an important feature of the social life of Great Britain, France, the USA and many other countries. Under pressure from opponents of slavery in the late 18th and early 19th centuries, the world community legally prohibits slavery and the slave trade and begins a tough fight against it. It was at this time that the free African states of Sierra Leone and Liberia were formed on the African continent, the initiators of which sought to atone for the sins of the white race against the black race. It is also important that these formations were created as free settlements of free people.

At the turn of the 19th and 20th centuries free trade has lost its meaning, giving way to protectionism. Protectionism is an economic policy of bourgeois states aimed at protecting national industry from foreign competition, as well as at seizing foreign markets. The era of rapid colonial distribution of the world has come.

The prerequisites and reasons for the deployment and further evolution of colonial expansion were closely related to the development of bourgeois-capitalist relations in Western countries. The 19th century was a period that witnessed radical changes in Europe's relations with Africa. Before the beginning of the great colonization in Africa from 1880s, some European countries (Portugal, Spain, the British Empire and France) had certain enclaves scattered across the continent, mainly port and coastal positions to control trade¹⁴. Gradually, conditions and bridgeheads were

¹³Рубель В. А. Нова історія Азії та Африки: Постсередньовічний Схід (XVIII – друга половина XIX ст.). Київ : Либідь, 2007. 560 с.; Головченко В. І., Рубель В. А. Нова історія країн Азії та Африки : Колоніальний Схід (кінець XIX – друга третина XX ст.). Київ : Либідь, 2010. 520 с.; Збірник документів з нової історії країн Азії та Африки / упоряд.: О. Ковальков, В. Філоретов. Кіровоград, 2012. 191 с.; Поп І. І. Нова історія країн Азії і Африки (XVI - поч. XX ст.). Київ : Академія, 2012. 376 с.

¹⁴Arconada-Ledesma P. Garcia Andres C. Colonial Conflicts in the Horn of Africa: From European Presence to Ethiopian Imperialism (1880-1930) / Examining Colonial Wars and Their Impact on Contemporary Military History. IGI Global, 2023. P. 51. URL: https://books.google.es/books?hl=es&lr=&id=pAu4EAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA51&ots=SHoXWXRvsg&sig=_SODHy6XIyqbh7isLQIJ0uRDtXA#v=onepage&q&f=false

created for further colonial expansion with the aim of mastering its natural resources, cheap labor and sales markets. Of course, there were colonial disputes and latent colonial conflicts between the European states themselves for the best and richest region of Africa.

As is well known, Africa has had prolonged and extensive contact with Europe, and one has to bear in mind that contact between different societies changes their respective rates of development. The African continent reveals very fully the workings of the law of uneven development of societies. Owing to the differences in European and African culture, and owing to the potency and viciousness of the Atlantic slave trade, the Afro-European relationship incorporated violent contradictions¹⁵.

Among the reasons for the colonial expansion of European states on the African continent, we single out one of the economic factors. Surplus capital was more profitable to invest in overseas countries, where much cheaper labor, limited competition and rich raw materials created prospects and opportunities for high profits. The industrial revolution that the West experienced at the end of the 18th and the beginning of the 19th centuries significantly influenced the intensification of colonial expansion in Africa. African colonies are turning into agrarian and raw material appendages of metropolises with a planted monocultural commodity orientation of local plantation-agricultural and extractive industries, into sales markets for high-tech products produced by Western industry¹⁶.

British politicians always advocated unofficial expansion of the colonial empire, and this looked like a project of influence in Africa, Asia and South America through free trade. Where possible, diplomacy was preferred. In some colonies, where necessary, coercion was used to impose free trade conditions on an underdeveloped society against its will¹⁷. The “free trade” method has caused decades of controversy in science. The economic debate about this theory was really transformed in the 1980s and early 1990s with the publication of a major study by Peter Kane and Tony Hopkins called *British Imperialism*¹⁸. They argued that finance, financial elites and capital were indeed the driving force behind British colonial expansion.

It is worth noting that the birth of the ideas of colonial expansion was facilitated by the development of scientific studies of the second half of the 19th century. So, for example, in deployment and implementation colonial propaganda played a big role in all strata of German society was played by the public and military intelligentsia of Germany, which included missionaries and scientists, geographers and travelers, writers and publicists, civil servants and political figures. It is their activity in mass media information and various public organizations was a means of influence and pressure on the government, which pushed the ruling circles move on to colonial expansion¹⁹.

Germany began active colonial expansion in the 1880s. The national bourgeoisie in every possible way encouraged Chancellor Bismarck to do so. Germany eventually became the third largest metropolis in Africa, taking over the colonies of South West Africa, Togoland, Cameroon and Tanganyika. The competition for the division of Africa between European states led to the fact that Bismarck proposed to hold the Berlin Conference of 1884–1885. At this conference, diplomats of leading European countries discussed the humanitarian problems of Africa, condemned the slave trade, banned the sale of weapons in some colonies, and expressed concern about the safety of missionary activities. The result of the conference was that the diplomats agreed on certain conditions that the great powers must adhere to during colonization, in particular that no metropolis had the right to seize territories without notifying the others of its intentions and that no territory could be claimed without first occupying it.

The French colonial system differed from all other similar systems of European countries. While Germany and Belgium bet on brutality, England on indirect rule with the involvement of local elites, France tried to transfer European institutions to the colonies. English historian-economist Niall Ferguson in his book “*Civilization*” describes how France civilized its African

¹⁵A History of the Upper Guinea Coast 1545–1800 / By Walter Rodney. Oxford : Clarendon Press, 1970. P. 3 URL : https://eprints.soas.ac.uk/31255/1/Rodney_History_Upper_Guinea_Coast.pdf

¹⁶ Головченко В. І., Рубель В. А. Нова історія країн Азії та Африки : Колоніальний Схід (кінець XIX – друга третина XX ст.). Київ : Либідь, 2010. С. 10.

¹⁷The Imperialism of Free Trade. John Gallagher; Ronald Robinson. *The Economic History Review*, New Series. 1953. Vol. 6, no. 1. P. 1-15.

¹⁸P. J. Cain and A. G. Hopkins, *British Imperialism, 1688-2000* (1st ed. published in two volumes in 1993; 2nd ed. in one volume, 2001).

¹⁹ Заболотна Л. Л. Внесок німецької наукової думки 40-80 рр. XIX ст. у формування колоніальної політики Німеччини. *Сумська старовина*. 2009. № XXVI-XXVII. С. 84.

colonies already in the 19th century on the example of Senegal. In particular, Neil Ferguson observed: “At the beginning of the 15th century, the very idea that the West would dominate the rest of the world for the next five centuries would have seemed very strange. However, it happened”²⁰ Also French colonial expansion was characterized by the use of African colonies as a raw material appendage of an industrialized metropolis.

After Africa was colonized by Europeans, the latter learned that economic activity in Africa can be very diverse. A very positive thing that marked Africa was the extraction of minerals that it had in its bowels. Mineral resources are undoubtedly a plus for the economy. Large farms that took place in East and South Africa belonged to Europeans. For the most part, the economy in the conquered African countries depended on the mining industry, agriculture, in some regions they relied on a certain commodity culture.

The example of Ethiopia showed that the consolidation of African nations and the establishment of state centralization contributed to the protection of their independence and allowed them to resist colonial powers. For the peoples of the African continent, it was the most valuable historical experience. However, most African countries were unable to defend themselves due to the lack of quality weapons and military organization that the colonial conquerors had at that time. In some places, there was also a lack of national consciousness, due to which the conquered peoples behaved rather inertly in defending their rights.

It must also be said that looking through the prism of time at the formation of African countries in the future and taking into account the belonging of a certain colony to a certain metropolis, it is possible to observe how this affected the development of African countries in the future. For example, Egypt was controlled by England for a long time and now the country has a fairly strong economy and a good stable political situation, and on the contrary, Somalia, which was controlled by several countries, was never able to bring it to normal management both politically and economically; now we are witnessing a picture of constant wars for power in this country.

The colonial distribution of Africa had quite a strong influence on European countries on a global scale, which caused a race for the distribution of territories and became one of the causes of the First World War and then the Second World War in the future. The new colonies also gave a great impetus to new, more serious market relations, especially after the creation of the Suez Canal in 1869. Market relations led to the development of diplomatic relations, the creation of a scientific base in countries that had not known education before. The entire great colonial period made a huge contribution to the development of all the states that joined the process of dividing Africa.

In the last quarter of the 19th century 10 million square miles of the continent's territory were divided between the great Western European powers – Britain, France, Italy, Germany and Portugal. By 1914, 90% of the territory of Africa fell under their rule. This process in historiography is called “the division of Africa”. The history of the colonial division of Africa is an important part of the history of international relations in the second half of the 19th and early 20th centuries. African problems directly influenced the development of Anglo-French, Franco-Italian and other relations in Europe, and the formation of the Entente alliance. The formation of military and political alliances at the end of the 19th century reflected the entire spectrum of international relations and international conflicts, including the African region, which played a special role.

The conclusions. During the research, it was found that Europeans had a number of reasons for colonizing Africa, which was based on certain ideological concepts. Prerequisites and reasons of colonial expansion were, as a rule, of a political, economic and cultural nature: the desire to capture and develop African territories, spread its ethno-religious, cultural and economic influence to remote areas, gain new markets, and seize raw materials and human resources. European foreign policy of the 19th century had a colonial orientation, at the center of which was the statement that Africans were inferior to them and would be very easy to conquer. This was actually the case, so the English, French, Italians, Germans, Belgians relatively easily managed to conquer a whole continent inhabited by a whole conglomerate of peoples. The prerequisites, reasons, nature of the colonial expansion of European states on the African continent differ, but the general statement is that natural and human resources, trade, new sales markets are the factors that attracted all the colonial metropolises that wanted to participate in the division of Africa.

²⁰Фергюсон Н. Цивілізація. Як захід став успішним / Пер. з англ. В. Циба. Київ: Наш Формат, 2017. 488 с.

References

1. Africa in the World: Capitalism, Empire, Nation-State (2014) / by Frederick Cooper. Cambridge, MA: Harvard University Press. 144 p. Retrieved from: https://www.academia.edu/79062798/Africa_in_the_world_capitalism_empire_nation_state By Frederick Cooper.
2. A History of the Upper Guinea Coast 1545–1800 (1970) / By Walter Rodney. Oxford: Clarendon Press. 283 p. Retrieved from: <https://eprints.soas.ac.uk>.
3. Arconada-Ledesma, P. Garcia Andres, C. (2023). Colonial Conflicts in the Horn of Africa: From European Presence to Ethiopian Imperialism (1880-1930) / *Examining Colonial Wars and Their Impact on Contemporary Military History*. 51-68. Retrieved from: <https://books.google.es>.
4. Cain, P. J., Hopkins, A. G. (2001) British Imperialism, 1688-2000. New York: Longman, 739 p. Retrieved from: <https://www.researchgate.net>.
5. Cooper, F. (2005). Colonialism in Question (1st ed.). University of California Press. Retrieved from: <https://www.perlego.com/book/550590/colonialism-in-question-pdf>.
6. Encyclopedia of African history and culture. Volume IV. The Colonial Era (1850 to 1960) (2005) / edited by Willie F. Page; R. Hunt Davis, Jr., Editor. Retrieved from: https://www.academia.edu/9175213/Encyclopedia_of_African_History_Vol_4.
7. Encyclopedia of Western Colonialism since 1450. Vol. 3 (2007) / Ed. by T. Benjamin. Retrieved from: https://www.academia.edu/18641995/Encyclopedia_of_Western_Colonialism_since_1450_2007_3v.
8. Ferguson, N. (2003) Empire: The Rise and Demise of the British World Order and the Lessons for Global Power. New York: Basic Books. 392 p. Retrieved from: <https://www.researchgate.net>.
9. Rapport, M. (2005) Nineteenth Century Europe. Bloomsbury Publishing. 339 p. Retrieved from: <https://www.perlego.com/book/3031868/nineteenthcentury-europe-pdf>.
10. Rodney, W. (1972) How Europe Underdeveloped Africa. London, 453 p. Retrieved from: <https://abahlali.org/files/3295358-walter-rodney.pdf>.
11. The Imperialism of Free Trade / John Gallagher; Ronald Robinson. *The Economic History Review, New Series*, Vol. 6, No. 1 (1953), 1-15. Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/2591017>.
12. UNESCO General History of Africa, Vol. VII, Abridged Edition: Africa Under Colonial Domination 1880-1935. Retrieved from: <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001842/184296eo.pdf>.
13. Brodskiy, R. M., Enolskiy, Z. A. (1986). Nova istoriya krayiny Aziji i Afriky. [A new history of countries in Asia and Africa]. Lviv. 267 s. [In Ukrainian].
14. Golovchenko, V. I., Rubel, V. A. (2010) Nova istoriya krayin Aziji ta Afriky : Kolonial'nyy Skhid (kinets XIX – druha tretyna XX st.). [A new history of the countries of Asia and Africa: the Colonial East (end of the 19th - second third of the 20th century)]. Kyiv: Lubid. 520 s. [In Ukrainian].
15. Zabolotna, L. L. (2009) Vnesok nimets'koyi naukovoï dumky 40-80 rr. XIX st. u formuvannya kolonial'noï polityky Nimechchyny. [Contribution of German scientific thought 40-80 years of the 19th century in the formation of the colonial policy of Germany]. *Sumska starovyna*. №№ XXVI-XXVII. S. 84. [In Ukrainian].
16. Zbirnyk dokumentiv z novoyi istoriyi krayin Aziji ta Afriky: Navchal'no-metodychnyy posibnyk (2012) [A collection of documents on the modern history of the countries of Asia and Africa: Educational and methodological guide] / Edited by: O. Kovalkov, V. Filoretov. Kirovograd. 191 s. [In Ukrainian].
17. Kolonial'naya politika kapitalisticheskikh derzhav (1870-1914): praktikum (1967) [Colonial policy of the capitalist powers (1870-1914): workshop] / comp. E. E. Yurovskaya. Moscow. 376 s. [In Russian].
18. Nikitina, I. A. (1970). Zakhvat burskikh respublik Angliyye (1899-1902 gg.). [Capture of the Boer Republics by England (1899-1902)]. Moscow: Nauka. 218 s. [In Russian].
19. Pop, I. I. (2012) Nova istoriya krayin Aziji i Afriky (XVI - poch. XX st.). [New history of the countries of Asia and Africa (16th - early 20th centuries)]. Kyiv: Academia. 376 s. [In Ukrainian].
20. Rubel, V. A. (2007) Nova istoriya Aziji ta Afriky: Postserednovichnyy Skhid (XVIII – druha polovyna XIX st.). [A New History of Asia and Africa: The Post-Medieval East (XVIII - second half of the XIX centuries)]. Kyiv: Lubid. 560 s. [In Ukrainian].
21. Shillington, K. (2018) History of Africa: Revised Second Edition. New York: Bloomsbury Academic. Bloomsbury Academic. 528 s. Retrieved from: <https://www.perlego.com/book/2996922/history-of-africa-pdf>.
22. Stapleton, T. (2016). Encyclopedia of African Colonial Conflicts [2 volumes] (1st ed.). Bloomsbury Publishing. Retrieved from: <https://www.perlego.com/book/4203955/encyclopedia-of-african-colonial-conflicts-2-volumes-2-volumes-pdf>.
23. Ferguson, N. (2017) Yak zakhid stav uspishnym [How the event became successful] / Trans. from English V. Tsiba. Kyiv. 488 s. [In Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 01.06.2023
Схвалено до друку / Accepted: 12.06.2023

СПОГАДИ

DOI: 10.31651/2076-5908-2023-1-153-157

Ruslan Pyrih

Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher, Institute of History of Ukraine, head of the Chief Archive, Head of the State Archives of Ukraine 1998-2002, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5680-3871>

e-mail: ruslan_pyrih@ukr.net

PROMINENT LEADER OF THE ARCHIVE INDUSTRY OF THE UKRAINIAN SSR (TO THE 100th ANNIVERSARY OF THE BIRTHDAY OF O. H. MITIUKOV)

Руслан Пиріг

доктор історичних наук, професор, науковий співробітник, Інститут історії України НАНУ, начальник Головархіву, голова Держкомархіву України 1998-2002 рр., м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5680-3871>

e-mail: ruslan_pyrih@ukr.net

ВИЗНАЧНИЙ ОЧІЛЬНИК АРХІВНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ О. Г. МІТЮКОВА)

У кожній сфері людської життєдіяльності височіють постаті, значущість яких в історичній ретроспективі виявляється все рельєфніше. До їх кола належить й Олександр Георгійович Мітюков – керівник державної архівної галузі УРСР у 1969–1988 рр. Це двадцятиріччя в історії вітчизняного архівного будівництва з повним правом можна назвати добою Мітюкова. По-перше, з огляду на істотні здобутки у зміцненні матеріально-технічної бази архівних установ республіки, вдосконаленні архівних технологій, якісні зміни у кадровому складі фахівців, справжній прорив українських архівістів до міжнародної професійної спільноти. Загалом на початку 1990-х рр. незалежна Україна отримала у спадок від радянського часу архівне господарство, в розвиток якого вклали свої знання і досвід попередні покоління архівних працівників. Їхня праця заслуговує на пам'ять і шану.

Подаючи цей нарис про життя і діяльність О. Г. Мітюкова, автор не ставить за мету створити формальний життєпис одного з вищих державних урядовців УРСР. Адже для мене Олександр Георгійович не персонаж минулої історичної доби, а цілком реальна людина, з якою мене пов'язують кілька десятиліть службових і товариських стосунків. Саме ця обставина спонукає у біографічну канву вплітати власні рефлексії та спогади про цю неординарну постать.

О. Г. Мітюков народився 20 квітня 1923 р. у с. Підболоття, нині Бабушкінського району Вологодської області. Закінчив Архангельське педагогічне училище. У червні 1941 р. Олександр став курсантом Ленінградського артилерійського училища. Воєнні дороги О. Г. Мітюкова пролягли через Карельський, Західний, Південно-Західний, Сталінградський, 2-й, 3-й, 4-й Українські фронти. Тричі був поранений – під Можайськом, Сталінградом і Будапештом. Демобілізувався у липні 1945 р.

Після приїзду до Києва О. Г. Мітюков навчався у педагогічному інституті, працював викладачем індустріального технікуму. Молодий, енергійний спеціаліст був рекомендований на партійну роботу. Від початку 1955 р. – інструктор, консультант відділу

науки і культури ЦК Компартії України. У 1961–1964 рр. навчався в аспірантурі Академії суспільних наук при ЦК КПРС. Успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Зростання творчої активності робітничого класу в промисловості України (1956–1961)», яка наступного року вийшла у монографічному форматі.

Після навчання О. Г. Мітюков повернувся в апарат ЦК на посаду завідувача сектору суспільних наук. До сфери його функціональних обов'язків належала робота з колективами та партійними організаціями академічних установ, вузівських кафедр суспільствознавчого профілю, а також архівна справа. Загалом п'ять років партійного «кураторства» дали О. Г. Мітюкову чітке уявлення про стан та проблеми архівного будівництва в республіці, підготували до зайняття посади керівника галузі.

У жовтні 1969 р. О. Г. Мітюков був призначений начальником Архівного управління при Раді Міністрів УРСР. За його ініціативи у червні 1970 р. уряд ухвалив постанову «Про заходи по поліпшенню архівної справи у міністерствах, відомствах і державних архівах республіки». На її виконання було складено комплексний п'ятирічний план роботи галузі. Взагалі з приходом нового керівника, як відзначають колеги, посилювався контроль за виконанням рішень директивних органів, ухвал колегії та відомчих наказів. Стиль його роботи як адміністратора відзначався діловитістю і вимогливістю. Новий керівник галузі енергійно взявся за вирішення нагальних питань, насамперед подальшого зміцнення матеріально-технічної бази архівних установ. У 1972–1975 рр. за індивідуальним проєктом було зведено триповерхову будівлю Центрального державного архіву кінофотофонодокументів загальною площею понад 3 тис. кв. м. У наступні роки були введені у дію нові споруди Волинського, Дніпропетровського, Запорізького, Кримського, Кіровоградського обласних державних архівів місткістю сховищ понад 11 мільйонів справ. Станом на 1974 р. держархіви мали 10 спеціалізованих архівосховищ, решта розміщувалася у пристосованих приміщеннях, зокрема й культового призначення. Велася активна робота щодо заміни дерев'яних стелажів на металеві, встановлення пожежно-охоронної сигналізації, виготовлення картонажів.

Однак, незважаючи на постійне зростання асигнувань на розвиток матеріально-технічної бази, зокрема у 1987 р. вони становили 1 млн 738 тис. крб., розпочате будівництво архівних споруд Київського, Тернопільського обласних та Севастопольського міського архівів до кінця 1980-х рр. завершити не вдалося. Чимало зусиль докладав О. Г. Мітюков до налагодження роботи новостворених Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва (1967), Центрального державного архіву науково-технічної документації (1969) – унікальних за складом документів архівосховищ. Надзвичайно копійкою справою було й переміщення документів Центрального державного архіву Жовтневої революції з Харкова до Києва (нині Центральний державний архів вищих органів влади і управління).

У центрі уваги апарату Головархіву перебували питання комплектування та забезпечення збереженості документального складу архівів. Постійно зростали обсяги прийнятих на постійне зберігання документів. Так, у 1980 р. надійшло 707 тис. справ на паперовій основі, 31,6 тис. фотодокументів і 4,4 тис. кінодокументів. Поповнення технічного обладнання зональних лабораторій з мікрофільмування, реставрації та ремонту документів дозволило значно інтенсифікувати створення страхового фонду. На середину 1980-х рр. такі підрозділи вже діяли у всіх обласних держархівах, а страховий фонд становив понад 90 млн кадрів. Впорядкуванню документів сприяла й діяльність госпрозрахункових груп при архівах. У 1973 р. у їхньому складі працювало близько 500, а в 1980 р. – понад 800 осіб.

Державні архіви республіки продовжували роботу з вдосконалення науково-довідкового апарату. Насамперед це стосувалося його традиційних елементів – описів, картотек, оглядів. У 1980-х рр. були видані та перевидані путівники по фондах державних архівів Харківської, Полтавської, Івано-Франківської, Донецької, Миколаївської областей. За редакцією О. Г. Мітюкова вийшов довідник «Государственные архивы Украинской ССР». Керівник Головархіву активно сприяв впровадженню технічних новацій у галузі. Підтримав винахідницьку працю директора ЦДАКФФД УРСР Г. Пшеничного (створення спеціального стелажа для зберігання кінодокументів), який у 1984 р. був відзначений Золотою медаллю

ВДНГ СРСР. Питанням нових технологій в архівній справі присвячені доповіді О. Г. Мітюкова на XIII міжнародній конференції Круглого столу архівів (Бонн, 1971) та VII міжнародному конгресі архівів (Москва, 1972).

У 1970-ті рр. істотно посилилася роль Головархіву у вдосконаленні діловодства, яке поряд із архівною справою стало одним із функціональних напрямів його діяльності. У рамках загальносоюзних стандартів у республіці розроблялася власна науково-методична та нормативна база, яка сприяла уніфікації діловодних технологій, а в остаточному підсумку позитивно позначалася на поліпшенні архівної справи. Питання розвитку діловодства як важливого чинника управлінських процесів висвітлювалися на сторінках журналу «Архіви України», у доповідях на наукових конференціях, методичних семінарах тощо.

О. Г. Мітюков постійно дбав про поліпшення кадрового складу фахівців галузі, насамперед її керівних ланок. На роботу в апараті Головархіву були запрошені фахові архівісти К. Новохатський, Г. Портнов, Л. Лозенко, які згодом очолили його провідні підрозділи. Багато директорів архівів також мали вищу архівну освіту: Л. Гісцова (ЦДІАК), О. Мацюк (ЦДІАЛ), І. Субботіна, Л. Гурбова (Крим), Л. Виноградова (Херсон), Г. Казанцева (Суми), Ю. Ляпунов (Чернівці) та інші. Основним джерелом поповнення архівних установ фахівцями з вищою освітою був історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Головархів забезпечував студентів базами практики, а керівники держархівів мали можливість відбирати здібних майбутніх колег. І все ж питома вага фахівців із спеціальною вищою освітою залишалася недостатньою. Станом на початок 1985 р. з 3,3 тис. працівників архівних установ вищу (історичну та історико-архівну) освіту мали 973 особи.

Ще одна сторінка біографії О. Г. Мітюкова – організатора архівної справи і науковця-історика – тісно пов'язана з підготовкою фундаментальної багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». Він був членом Головної редакційної колегії видання, спрямовував колективи архівістів на виявлення історичних джерел та брав особисту участь у підготовці окремих нарисів. Питанням розширення джерельної бази видання він присвятив спеціальну статтю у журналі «Архіви України», у якій відзначав, що в 1341 нарисі та 8319 історичних довідках про міста і села України були використані документи понад 9 тис. фондів та 10 тис. фотодокументів. Про участь архівістів України у цьому масштабному видавничому проєкті О. Г. Мітюков доповідав на XIV міжнародній конференції Круглого столу архівів (Оттава, 1974).

Загалом у 1970–1980-ті рр. публікація документів і матеріалів була одним із головних напрямів діяльності архівних установ республіки. Вона здійснювалася спільно з науковцями Інституту історії та іншими академічними установами, Інститутом історії партії при ЦК Компартії України, вищими навчальними закладами. У 1976–1988 рр. колективи держархівів взяли участь у підготовці 98 збірників документів. Серед них багатотомні видання: «Промисловість і робітничий клас УРСР», «Історія колективізації сільського господарства», «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні», «Культурне будівництво в УРСР» та інші.

Як головний редактор науково-практичного журналу «Архіви України» О. Г. Мітюков приділяв значну увагу висвітленню питань теорії і практики архівної справи, публікації архівних, зокрема й кінофотодокументів, матеріалів засідань колегії, підсумків соціалістичного змагання тощо. Систематично публікувалися матеріали про передовий досвід роботи архівних установ. У 1971–1985 рр. журнал подав близько 600 таких матеріалів. На сторінках видання з'явилися нові рубрики, присвячені архівній справі в інших країнах, огляду зарубіжних архівознавчих видань. Начальник і провідні фахівці Головархіву були постійними авторами журналу. Про його популярність свідчили й досить великі накладу – 15–17 тис.

Незважаючи на завантаженість адміністративною роботою, О. Г. Мітюков активно займався науковими дослідженнями з історії архівної справи, теорії і практики архівного будівництва, історичного джерелознавства. Він виступав із доповідями на багатьох республіканських, всесоюзних і міжнародних конференціях. Його творчий доробок як науковця налічує понад 200 праць. Серед них особливо слід відзначити ґрунтовну монографію «Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973 роки», яка й досі не втратила своєї історіографічної та джерелознавчої значущості. Керівник республіканського

архівного відомства виношував ідею створення галузевого науково-дослідного інституту. Проте не дістав підтримки в Головархіві СРСР.

Роки перебування О. Г. Мітюкова на чолі Головархіву УРСР позначені активною інтеграцією до зарубіжної архівної спільноти. Він гідно представляв Україну на міжнародних конгресах архівів у Москві (1972), Вашингтоні (1976), Лондоні (1980), Бонні (1984), Парижі (1988), на багатьох міжнародних конференціях Круглого столу архівів. Його доповіді викликали зацікавленість не тільки колег, але й керівництва Міжнародної ради архівів. У вересні 1975 р. у Києві відбулася XVI Міжнародна конференція Круглого столу архівів, на якій були представлені архівні служби 35 держав та 7 міжнародних організацій – всього 120 учасників і гостей. Основними темами обговорення стали «Підготовка, перепідготовка і просування по службі в архівах» та «Архіви літератури і мистецтва». Конференція відбулася на високому рівні та дістала схвальну оцінку зарубіжних колег-архівістів.

Моє особисте знайомство з О. Г. Мітюковим відбулося на початку 1977 р. під час однієї з нарад у відділі науки і навчальних закладів ЦК Компартії України, у якому я щойно почав працювати інструктором. Потім ще були епізодичні зустрічі, однак безпосередньо тісні контакти розпочалися лише у 1983 р., коли праця з Головархівом увійшла до кола моїх службових обов'язків консультанта сектору суспільних наук ЦК. Спілкування з Олександром Георгійовичем, його заступниками В. Кузьменком і О. Коваленком, членами колегії, членами редколегії журналу «Архіви України» було постійним. П'ять років цієї співпраці дозволили вивчити загальний стан архівної справи, зрозуміти її основні «больові» проблеми, порівняти стан документів державного і компартійного фондів, познайомитися з директорським корпусом держархівів. Тому з повним правом зараховую О. Г. Мітюкова до своїх учителів на архівній ниві. Отримані знання стали у пригоді під час моєї праці на чолі Центрального державного архіву громадських об'єднань та Головархіву – Держкомархіву України (1991–2002 рр.).

Безперечно, О. Г. Мітюков був людиною свого часу, керівником з певним адміністративним і політичним досвідом. Його прихід на посаду глави архівного відомства припав на період згортання шелестівської подвійної лояльності, маневрування між союзними і місцевими інтересами, посилення ідеологічного диктату правлячої партії, неухильного дотримання республіканським керівництвом директив союзного центру. Архівні установи у своїй діяльності мали керуватися методологічними принципами партійності та класовості. Особливо зримо це виявлялося у публікаторській, виставковій, просвітницькій діяльності. Домінувала революційна, більшовицька, радянська проблематика, першочергова увага приділялася ювілейним темам – ленінській, революційній, утворення СРСР тощо. З видавничих планів були вилучені вже підготовлені до друку «Щоденник Олександра Кістяковського», збірник «Кирило-Мефодіївське товариство», недоцільним визнано й публікацію документів Архіву Коша Запорозької Січі. На таємному зберіганні знаходилися великі комплекси архівних документів з історії національно-визвольного руху, Української революції, діяльності «контрреволюційних», «буржуазно-націоналістичних» урядів, партій та організацій, дисидентського руху тощо.

Було б перебільшенням зображувати О. Г. Мітюкова як адепта демократизації архівної справи в республіці. І все ж слід визнати, що в другій половині 1980-х рр., у зв'язку з загостренням політичної кризи в країні, посиленням суспільної уваги до історичної інформації, він усвідомлював необхідність розширення доступу до архівних документів. У 1987 р. архіви розпочали часткове зняття обмежень доступу до фондів місцевих установ державних утворень революційної доби 1917–1920 рр., документів про голод початку 1930-х рр. та інші. На середину 1988 р. такі обмеження було знято з 16 тис. справ. Саме цим було започатковано подальше масштабне розсекречення документів Національного архівного фонду України.

В умовах проголошеного союзним керівництвом у середині 1980-х рр. курсу на «перебудову» О. Г. Мітюков подав до Ради Міністрів УРСР пропозиції щодо вдосконалення управління архівними установами. Йшлося про ліквідацію архівних відділів облвиконкомів і передачу їх функцій обласним державним архівам. Слід відзначити, що Головархів СРСР не підтримав цю ідею, а стаття на дану тему начальника організаційного відділу Головархіву УРСР К. Новохатського не була рекомендована до публікації в журналі «Советские архивы».

Проте уряд у липні 1988 р. ухвалив постанову «Про вдосконалення управління архівною справою в республіці», відповідно до якої архівні відділи були ліквідовані. Ця новація викликала тоді неоднозначне сприйняття, однак тільки в умовах незалежної України стала очевидною її доцільність. Це дозволило сконцентрувати в облархівах не лише документи державних установ, але й матеріали компартії та КДБ, передані на державне зберігання. Управлінські функції архівів згодом стали вагомими підставами для отримання їх фахівцями статусу державних службовців. У квітні 1988 р. О. Г. Мітюкову виповнилося 65 років. У той час мені доводилося з ним багато спілкуватися як з питань архівної справи, зокрема щодо бюджетного запиту Головархіву на наступний рік, змін у директорському корпусі, порядку денного засідань колегії, так і щодо розвитку суспільно-політичної ситуації в республіці. Певні ідеологічні дії керівництва КПРС він не сприймав, проте залишався таким же енергійним і цілеспрямованим. Працівники апарату Головархіву готували матеріали до річного звіту та майбутніх планів роботи, була визначена дата підсумкового засідання колегії. І все ж «перебудовна» хвиля його не оминула. Восени 1988 р. у вищих партійних і радянських органах відбувалася структурна реорганізація, ротація керівних кадрів. Новим начальником Головархіву УРСР був призначений колишній завідувач відділу культури ЦК Б. В. Іваненко.

Мені дісталася важка і малоприємна місія запросити Олександра Георгійовича до ЦК і повідомити йому про це рішення. Очевидно, він не був готовий до такого повороту подій, однак звістку сприйняв спокійно і з гідністю. Звільнення О. Г. Мітюкова з посади датоване 30 листопада 1988 р. Невдовзі постало питання про його працевлаштування. Йшлося про відділ архівних фондів ЦНБ АН УРСР. З цього приводу я потелефонував Б. Є. Патону, який дуже тепло відгукнувся про Олександра Георгійовича, пригадав їхню спільну поїздку до Угорщини і його розповіді про важкі бої за її визволення. Президент Академії наук без вагань підтримав наше прохання.

З березня 1989 по липень 2008 рр. О. Г. Мітюков працював старшим, провідним науковим співробітником, завідувачем відділу Інституту архівознавства НБУВ. За час роботи в інституті займався розробкою нормативно-методичних документів, які регламентують роботу ділових і архівних підрозділів організацій, що входять до складу НАН України, зокрема положення про Архівний фонд НАН України, положення про Інститут архівознавства НБУВ, методичні рекомендації зі складання науково-довідкового апарату до документів наукових та науково-технічних архівів академічних установ і організацій, примірну номенклатуру установ НАН України та інші.

О. Г. Мітюков був одним із укладачів збірника законодавчих актів, нормативних і методичних документів «Архівна справа і діловодство в Національній академії наук України» (2002). Як голова експертно-перевірної комісії НАН України вирішував питання, пов'язані з проведенням експертизи цінності документів та формуванням архівних фондів видатних науковців і академічних установ, брав участь у розробці переліку документів зі строками зберігання, що утворюються в діяльності НАН України та її установ (2005). Був одним із організаторів та активним учасником роботи, спрямованої на розширення доступу до архівних фондів, що зберігаються в системі НАН України, членом редакційних колегій збірників документів і матеріалів «Історія НАН України» та першого путівника по архівних фондах установ НАН України (2008). О. Г. Мітюков не припиняв зв'язків із колегами по апарату Головархіву, відвідував заходи щодо вшанування архівістів-ветеранів Великої Вітчизняної війни, відзначення Дня працівників архівних установ. Мені особисто як голові Державного комітету архівів доводилося звертатися до нього за порадами і підтримкою.

Заслуги О. Г. Мітюкова у захисті Вітчизни, розвитку науки і освіти, архівної справи гідно оцінені державою. Він нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, Вітчизняної війни I і II ступеня, Червоної Зірки, «Знак Пошани», Богдана Хмельницького, багатьма медалями. Йому присвоєно почесне звання Заслужений працівник культури УРСР. Він також удостоєний низки галузевих відзнак, зокрема й «Почесний архівіст України». Пішов із життя О. Г. Мітюков 22 липня 2011 р. Його вагомий внесок у розвиток вітчизняної архівної справи заслуговує на визнання, пошанування і вдячну пам'ять.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК 94(=411.16:4-11)"14/19"::378.091.64(049.32)
DOI: 10.31651/2076-5908-2023-1-158-159

Serhii Kornovenko

PhD hab. (History), Professor, Director of the Research Institute of Peasant History and Agrarian History, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>
e-mail: s-kornovenko@ukr.net

CONTEMPORARY UKRAINIAN HISTORICAL DISCOURSE ON THE HISTORY OF THE JEWISH PEOPLE OF EASTERN EUROPEAN COUNTRIES
(review of the tutorial: "Bezarov, O. (2023). The history of the Jewish people of Eastern European countries in Modern era. Chernivtsi: Chernivtsi National University named after Yu. Fedkovicha)

Сергій Корновенко

доктор історичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту історії селянства та аграрної історії, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>
e-mail: s-kornovenko@ukr.net

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС ІЗ ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСЬКОГО НАРОДУ КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ
(рецензія на навчальний посібник: «Безаров О. Т. Історія єврейського народу країн Східної Європи у Новий час. Чернівці: Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, 2023. 223 с.»)

Історія єврейського народу містить унікальний досвід бездержавного минулого релігійної нації, що своєю віссю перетинає майже всю історію людства. Історія євреїв органічно взаємопов'язана з усіма епохами, культурами та країнами, в яких їм доводилося жити. В історії євреїв Нового часу не було війн, державної політики й дипломатії. Натомість єврейський народ зберіг свою національно-культурну ідентичність, власні релігійні та духовні цінності. Історія євреїв Нового часу є прикладом інтелектуальної та моральної історії народу, що втратив власну державність, але надихнув культурою інші народи і водночас виявив наполегливість у своїх політичних прагненнях до здобуття національної держави.

Отже, як справедливо зазначив автор, історія євреїв Східної Європи у Новий час – це історія євреїв, які жили упродовж XV – на початку XX ст. на землях Польського королівства, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Австрійської та Російської імперій. Вивчення комплексу соціокультурних, економічних і політичних особливостей розвитку єврейського народу в країнах Східної Європи у Новий час, на наш погляд, значно збагатить та урізноманітнить знання здобувачів вищої освіти про історію міжнародних відносин у цих країнах.

Структура посібника відображає вимоги відповідної робочої навчальної програми та силабусу, що були підготовлені О. Т. Безаровим у 2021 р. як навчальна дисципліна за вибором студентів. На меті навчального посібника є формування сучасного рівня обізнаності про історію єврейського народу передусім в імперіях Романових і Габсбургів. Тематика посібника передбачає вивчення студентами історичних спеціальностей особливостей економічного та соціокультурного життя євреїв, їх правового становища, а також проблеми походження юдофобії та антисемітизму. Наприклад, у темі «Євреї в імперії Романових (1772–1917 рр.)» автор слушно пропонує розглядати історію євреїв Російської імперії крізь призму загострення єврейського питання у російському суспільстві, посилення державного антисемітизму за часів Олександра III та Миколи II.

Незважаючи на позитивні якості навчального посібника, автору варто було б виокремити питання про історію українсько-єврейських взаємин на теренах Австрійської та Російської імперій, наголосити на тому, що українські землі були епіцентром соціокультурного розвитку східноєвропейського єврейства. Крім цього, словник (глосарій), на нашу думку, містить недостатньо вичерпний перелік термінів і понять, які зустрічаються у тексті посібника і потребують додаткового розуміння.

Таким чином, усвідомлення історії єврейського народу в країнах Східної Європи у Новий час, як нам видається, сприятиме поглибленому вивченню проблем політичної та національної історії східноєвропейського регіону, дозволить визначити місце та роль євреїв у соціально-економічному та культурному житті народів Литви, Польщі, Білорусії, України, Молдови та Росії у XVI – на початку XX століття. Вважаємо, що пропонуваний О. Т. Безаровим навчальний посібник відповідає вищезазначеним завданням і може бути рекомендованим до друку.

Надійшла до редакції / Received: 05.03.2023

Схвалено до друку / Accepted: 12.06.2023

УДК 929.52-058.12РОДЗЯНКИ(477.63)”17/18”(049.32)
DOI: 10.31651/2076-5908-2023-1-160-162

Serhiy Savchenko

*PhD (Historical Sciences), Associate Professor of the Department of Document Studies and Information Activities, Ukrainian State University of Science and Technology, Dnipro, Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3615-2343>
e-mail: serhijs@gmail.com*

**COSSACK LEADERS, OPPRESSORS OF THE PEOPLE,
DISRUPTIVE BURNERS OF LIFE, FLAMING REVOLUTIONARIES
(Book review: Zaruba, V. (2022). Rodzianka: Pillars of the Empire. Dnipro, Lira.)**

Сергій Савченко

*кандидат історичних наук, доцент кафедри
документознавства та інформаційної діяльності, Український
державний університет науки і технологій, м. Дніпро, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3615-2343>
e-mail: serhijs@gmail.com*

**КОЗАЦЬКІ ВАТАЖКИ, ГНОБИТЕЛІ НАРОДУ,
РОЗПУСНІ ПРОЖИГАТЕЛІ ЖИТТЯ, ПОЛУМ'ЯНІ РЕВОЛЮЦІОНЕРИ
(рецензія на книгу: Заруба В. Родзянки: стовпи імперії. Дніпро, Ліра, 2022. 190 с.)**

Книжка відомого українського історика, доктора історичних наук, професора Віктора Заруби про Родзянків є продовженням численних історико-генеалогічних студій, об'єктом яких стали правлячі кола Наддніпрянської України: козацька старшина та дворянство, що значною мірою й еволюціонувало з тієї старшини впродовж XVIII – XIX століття. Тема катеринославського дворянства за останні тридцять років практично не досліджувалася, за незначними винятками. Певно далася взнаки її «неактуальність» як у часи правління партноменклатури, так і у період незалежності, коли акцентувалося на державотворенні, національному відродженні та народниках з їх любов'ю до селянських мас. Дворянство в цю картину явно не вписувалося. Тому, з огляду на вражаючий доробок історика, можемо говорити про періоди «до Заруби» і «від Заруби» у дворянознавчих студіях на матеріалах Катеринославської губернії.

Дворянська проблематика знайшла різноаспектне відображення у цілій серії Авторових праць, серед яких згадаємо такі як: «Дворяне Екатеринославской губернии» (Дніпро, 2016. 560 с.), «Родословник екатеринославских дворян» (Дніпро, 2017. 546 с.), «Катеринославські дворяни. Матеріали для біографістики, генеалогії та персоналістики» (Дніпро, 2019. 1024 с.), «Матеріали для истории екатеринославских дворян» (Дніпро, 2019. 476 с.), «Гнедін Дмитро. Мої спогади. Підготовка до друку, передмова та коментар докт. іст. н, проф. В.М. Заруби» (Дніпро, 2020. 112 с.), «Загублені у часі. Нариси з історії катеринославського дворянства» (Дніпро, 2020. 216 с.), «Алексееви: як минає земна слава» (Дніпро, 2022. 187 с.), «Генеалогія катеринославського дворянства» (Дніпро, 2022. 300 с.) Варто згадати в цьому переліку розвідки про Полів, Негрескулів, Гофштеттерів, Абаз та інші дворянські родини, пов'язані походженням чи маєтностями з Подніпров'ям.

Концепцію Автора пронизує декілька засадничих ідей та підходів. Передовсім відсутність будь-яких намірів ідеалізувати своїх героїв, найменших спроб приховати від читача їхні непривабливі або й навіть огидні та аморальні риси. Родзянки, Гаркушевські, Полі, Нечаєви, Савицькі, Алексееви та інші поміщики Південної України, що дістали свої статки через вірне служіння царизму, показані як люди свого часу, дуже далекі від ідеалів «благородного сословия». Вони приходять на арену історії буквально нізвідки, займаються розбоєм та здирництвом, пиячать, без кінця судяться одне з одним та своїми селянами, не

стримують себе у розпусті й заводять гареми, і не лише із жінок (як-от предок голови Державної Думи – Петро Родзянко, що жив зі своїм кучером і катував дружину), обкрадають казну, пропивають свої економії, мордують не лише кріпаків, але й своїх рідних.

Роботу «на благо народу» цих діячів у дворянських та земських установах історик часто характеризує як лицемірну демагогію, базікання та пустомельство, чим воно в дійсності і було. Таки не варто, як це часто буває, сприймати народолюбиві ораторські виступи, оприлюдненні у журналах засідань земських зібрань, за чисту монету. Зважаймо, що друга половина XIX століття – це вже початок епохи відкритої легальної політики з усіма її добре знаними популістичними атрибутами.

Дослідник поставив за мету показати на прикладах численних біографій та сімейних історій, як з авантюристів, шукачів пригод та пройдисвітів («дітей різних народів»), що шукали кар'єри та матеріальної поживи на колишніх землях Війська Запорозького, складалася «опора трону», як відбувалася їхня нобілітація, як колишні запорожці, борці за волю українського народу, перетворювалися на посібників імперської колонізації, зваблені чинами в новій царській табелі та маєтностями з кріпацькими душами. Їхній становий егоїзм, обмеженість, недалекоглядність, зажерливість, власне, і призвели до революції. У 1917 році, побачивши, куди вітер дме, катеринославське дворянство з легкістю зреклося монархії, показово перейшовши «на бік народу». Історик не втомлюється давати моральну оцінку колишній еліті та її представникам, застосовуючи для цього й вельми прикрі характеристики.

Зразковим політичним флюгером В. М. Заруба вважає Михайла Володимировича Родзянка – голову Державної Думи та крупного поміщика Новомосковського повіту, спорідненого з багатьма дворянськими й навіть аристократичними родинами імперії. Про нього, що дуже дивно, ні в Україні, ні за її межами донині не було написано не лише жодної книжки, а навіть ґрунтовної статті.

Праця, яку ми нині хочемо коротко представити, якраз і присвячена родині Родзянків, яку Автор метафорично означив «стовпами імперії». Та й самі себе вони такими вважали.

Отже, книжка складається з тематично і хронологічно з'єднаних між собою нарисів, кожен з яких має яскраву назву: «Із грязі в князі», «Фундатори династії Родзянків», «Славних прадідів великих правнуки», «В гостях у Сошина», «Фалєєвська спадщина», «Загадкава католичка Марія», «Ангельський друг», «Кредити, маєтки, Содом і Гоморра», «Майоратна вотчина», ««Крушитель» імперії», «О, Відрадо, родзинковий рай», «Катастрофа», «Втеча».

У додатку подано генеалогічний розпис роду Родзянків. Це перший в історичній науці докладний генеалогічний аналіз цієї родини, яка посідає доволі помітне місце в історії України з кінця XVII ст. Було простежено родоводні нитки від засновника роду Івана Родзянка (чи Родзинки), козака з Хорольської сотні (початок XVII ст.), до останніх представників роду, які були ще живими наприкінці XX ст. Книгу проілюстровано портретами та фотокартками давніх та новітніх членів родини.

На широкому історико-культурному тлі показано як український козацький рід, що вийшов на арену історії «з глибин темної Руїни», ставав щодалі помітнішим, розгалужуючись і покриваючи родовими тенетами не лише терени підросійської України, але й ширші простори імперії. Автор, вказуючи і на позитивні факти з життя родини чи симпатичні риси характеру чи поведінки окремих Родзянків, зі співчуттям описуючи сумну долю жінок цього роду, схиляється у своїй синтезі до того, що вони є яскравими репрезентантами денационалізованої еліти, яка могла би бути осердям державно-політичної тягlosti України, натомість – віддала перевагу асиміляції в структури імперської панівної верстви.

У зв'язку з цим значна увага приділяється процесу обростання Родзянків землями, чинами, зв'язками, маєтностями, якими імперія віддячувала своїм слугам за вірну службу. Маємо змогу дізнатися в усіх подробицях чим володіли і як господарювали у своїх маєтках ці слуги престолу, як судилися за майно, межувалися із сусідами, як ставилися до своїх кріпаків і звільнених селян. Автор пише, що хоч Родзянки й не були відвертими садистами, як сусідні поміщики Струкови чи Харченки, що насолоджувалися катуванням невинних

кріпаків, але все ж і їхні стосунки із селянами не вирізнялися гуманізмом. Зокрема, вони дістали від реформи всі можливі спекулятивні вигоди, наприклад, змусивши селян сплачувати за десятину землі подвійну суму.

Найвідомішим представником Родзянків (серед обох ліній – полтавської та катеринославської) є «крушитель імперії» Михайло Володимирович. Історик не шкодує яскравих фарб для змальовування його історичного образу, який пройшов щаблі докорінної трансформації: від вірної опори трону, що співпрацював з чорносотенцями та вимагав смертної кари для учасників революції 1905 – 1907 рр., до «революціонера», якому поталанило опинитися на вершині влади в мить краху імперії. Утім його столична думська діяльність не розкривається. Автор лишив цю сторінку іншим дослідникам, а можливо й собі на пізніше, обмежившись наразі діяльністю «крушителя» на Катеринославщині та його родинними зв'язками.

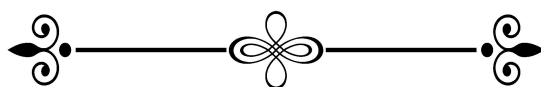
Михайло Родзянко показаний як політично бездарна людина, що волею обставин опинилася на політичній вершині, але виявилася ні на що не здатною. Пригадаємо, що в перші дні революції, коли до провінції інформація надходила уривчасто та спотворено, уява збуреної вуличної юрби витворила з Михайла народного героя, якому деякі ентузіасти хотіли ставити пам'ятник за життя у самому центрі Катеринослава (згодом там стоятиме повалений нині Ленін). У дійсності, як показано в книзі, Родзянко був здатним видавати себе за поважного і мудрого діяча, що опікується духовністю та подарунками для бідних дітей, лише в часи миру та стабільності. Революція потребувала інших лідерів – більш рішучих і, додамо від себе, значно більш аморальних, цинічних, кровожерливих та неперебірливих у засобах, ніж Михайло Володимирович. Діяч, що реагував на розгул безладу та анархії 1918 року заціпенілим лежнем на ліжку у своєму новомосковському маєтку, не годився на роль лідера ані революції, ані контрреволюції.

Складається враження, що вир подій підніс його на вершину влади цілком випадково, він не зміг втриматися на цій короточасній хвилі, конкурувати з молодими політичними пройдисвітами за прихильність мінливої юрби. Кабінетний інтриган не зумів стати вуличним політиком та збурювати натовпи істеричними промовами про любов до народу. Він, певно, не цілком усвідомлював, що взагалі відбувається, і мріяв про свій затишний, покритий очеретом білий будинок у родовому гнізді Відраді Новомосковському повіті. Там він 1918 року і опинився, очікуючи ласки долі на своєму ліжку у глибокій депресії. Чи думав він тоді про свою історичну відповідальність за те, що коїлося? Родзянко, врешті-решт, став жертвою того плину подій, до розгортання яких він був безпосередньо причетний. «Гнобитель та русифікатор українського народу», як називає його Автор, таки зміг втекти до Сербії, помер там у злиднях, був похований на чужій землі коштом чужого уряду, вже в той час усіма забутий.

Ключовими перевагами книжки В.М. Заруби є поєднання гостро-публіцистичного стилю з глибоким аналізом першоджерел (це документи низки українських та зарубіжних архівів, родословні книги, спогади, листування, щоденники та ін.), а також уміння розібратися в генеалогічних хитросплетіннях та чітко схематизувати неймовірно заплутані родинні нитки.

Монографічна студія про Родзянків заповнює значну прогалину в історії Катеринославщини XVIII – початку XX ст. та Подніпров'я загалом.

Надійшла до редакції / Received: 12.04.2023
Схвалено до друку / Accepted: 02.06.2023

ДЛЯ ПОДАТОК

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

**BULLETIN
OF CHERKASY
UNIVERSITY**

HISTORICAL SCIENCES

№ 1. 2023

Відповідальний за випуск
Іржавська А. П.

Комп'ютерне складання
Івангородський К. В.

Підписано до друку 23.06.2023. Формат 84x108/16. Папір офсет.
Друк офсет. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 15,0.
Обл. вид. арк. 15,8. Тираж 300 пр.

Друк ФОП Чабаненко Ю. А.
18002, м. Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39
тел.: 0472/56-46-66, (093) 788-99-99; e-mail: office@2upost.com
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.